

بخش دوم

سیر تحول موضوعی قرآن

۲۸- منظور

اینک که سیر تحول لفظی قرآن معلوم شد و ترتیب نزول آیات اجمالاً تعیین گردید، می‌توانیم به مطالعه سیر تحول موضوعی یا برنامه رسالت حضرت ختمی مرتبت پرداخته، ترتیب توالی مطالب و تعلیمات را به دست آوریم. البته با همان تقریب تحول لفظی، یعنی احتمال یکی دو سال پس و پیش.

هر خواننده قرآن با مختصر مطالعه و ممارستی که داشته باشد متوجه شده است که طرز پخش موضوعات یکنواخت نیست. مثلاً احکام فقهی^۱ بیشتر در سوره‌های بلند مدنی اواخر هجرت آمده است و در سوره‌های کوتاه ابتدای وحی صحبت از حدوث قیامت و از بهشت و جهنم خیلی بیشتر می‌شود.

مطالعات این بخش با استفاده از ارقام و محاسبات عددی، نظریه اجمالی فوق را تأیید می‌نماید و به لحاظ کمیت و کیفیت توسعه می‌دهد. ضمناً جریان نزول و طرز پخش سایر مطالب و تعلیمات را که برای بعضی از تدبرکنندگان در قرآن معلوم و مشخص نبوده است، بیرون زده دست آخر اجازه استنباط‌هایی می‌دهد.

برای رسیدن به منظور، آیات را به ترتیب سال‌های نزول مندرج در جدول ۱۴، گروه به گروه برحسب مفهوم و محتوا تفکیک نموده هر دسته را در ستونی قرار دادیم تا در هر سال تعداد آیات ناظر بر هر مطلب معلوم گردد.

۱. مقصود از فقه، هر جا که در این بخش عنوان می‌شود، مفهوم متعارف امروزی یعنی فروع دین است، از قبیل نماز، روزه، حج و حلال و حرام‌هایی که در رساله‌های عملی و در مباحث علما گفتگو می‌شود نه آن مفهوم کلی که در خود قرآن دارد و تعمق و درک صحیح دین از آن مستفاد می‌گردد.

* * *

بدیهی است که مطالب و مقاصد قرآن اصولاً تفکیک پذیر و مستقل از یکدیگر نبوده در فصول جداگانه مانند کتاب‌های معمول ما جا داده نشده است. شخص، در یک سوره و گاهی در یک آیه و حتی در تعبیر یک جمله، با موضوعات مختلفی مواجه می‌شود که مخلوط درهم آمیخته و متغیری را تشکیل می‌دهد و حاکی از حالت وحدت توأم با جامعیت اسلام است.

البته هدف کلی قرآن و مقصدی که در سراسر کتاب دنبال می‌شود، معرفت و عبادت پروردگار یکتا و سوق دادن انسان به سوی اوست^۱ ولی در عین حال به جهات گوناگون اعتقادی، اخلاقی، عاطفی، تربیتی، عبادی و عملی، اعم از فردی و اجتماعی توجه می‌شود و از فرد انسان یک شخصیت جامع کامل خدایی خواسته می‌شود.

حقیقت و هدف یکی است ولی در چهره‌های مختلف تعقیب می‌گردد.

آنچه در اینجا جستجو می‌کنیم، کشف سیر تحول و استخراج ترتیب زمانی است که وحی محمدی در چهره‌های مختلف خود طی بیست و سه سال نزول قرآن^۲ و تشکیل نطفه اسلام داشته است. نه آنکه خواسته باشیم قرآن را زیر و رو کنیم یا به سبک کلاسیک فصل بندی نماییم.

اصلاً شاید در نظام به هم آمیخته آیات و سوره‌ها به صورت فعلی، تعمدی بوده است و عنایت داشته‌اند که مفاهیم تعلیمات قرآن در ذهن و زندگی مسلمان‌ها از هم تفکیک نشود و مسلمانی به شعب و وظایف انحصاری منقسم نگردد بلکه مجموعه آنها توأمأ حاضر و ناظر و عامل در فکر و عمل هر فرد مسلمان باشد.

همان‌طور که در وجود انسان، ترتیب اعضاء و تفکیک وظائف، مبنای طبیعی ندارد و سیر تحول یا تکامل آنها با هیأت فعلی متفاوت است. شما وقتی راه می‌روید درست است که محرک بدن و مسئول اصلی عمل، پاها هستند ولی دست‌ها نیز بیکار و بی‌اثر در راهبری شخص و تعادل بدن نیستند، چشم بیدار و راهنما و گوش مراقب

۱. رجوع شود به رساله «انگیزه و انگیزنده».

این رساله، دهمین اثر مندرج در مجموعه آثار (۲) است که با نام «بعثت ۱» در سال ۱۳۷۷ توسط انتشارات قلم چاپ و منتشر شده است (ب.ف.ب).

۲. برای اطلاع بیشتر از مدت زمانی که قرآن بر رسول اکرم (ص) نازل شده است به توضیحات مندرج در زیرنویس صفحه ۱۶۵ از «مجموعه آثار (۱۲)» که با نام «سیر تحول قرآن (۱)» توسط شرکت سهامی انتشار چاپ و منتشر شده است مراجعه فرمائید (ب.ف.ب).

صداها است، ضمن راه رفتن حرف می‌زنید و فکر می‌کنید، در داخل بدن نیز قلب دوران دم را تأمین می‌نماید، بینی و ریتین وظیفه تنفس را انجام می‌دهند، معده مشغول هضم غذا است و به‌طور کلی هریک از اعضاء و سلول‌ها، وظیفه‌ای عهده‌دار بوده هم‌آهنگی و ارتباطات متقابل در میان جمع برقرار است.

۲۹- تقسیم‌بندی موضوعات

اتفاقاً تقسیم‌بندی آیات در چهره‌های مختلف و استخراج موضوعات چندان مشکل نیست و مجموع مطالب محتوی در قرآن، در چند عنوان مختصر زیر، قابل خلاصه کردن و طبقه‌بندی است:

- ۱- آخرت و قیامت،
 - ۲- رسالت پیغمبران گذشته و سرنوشت امت‌های آنها،
 - ۳- رسالت خاتم‌النبین (بحث‌های توحید و نبوت و جدال با مشرکین)،
 - ۴- جهاد،
 - ۵- مواجهه پیغمبر اکرم با امت اسلام و معاصرین (اعم از مسلمان‌های مؤمن و منافق و کافر یا اهل کتاب)،
 - ۶- احکام (تربیتی، اخلاقی و فقهی).
- شش طبقه فوق جمعاً بیش از ۹۷ درصد مطالب قرآن را شامل می‌شود و خارج از آن، پاره‌ای مطالب دیگر نیز وجود دارد که به‌لحاظ نسبت عددی، جزئی است. مانند آیات راجع به خلقت انسان و شیطان و جن یا آیات خیلی معدود مخصوص خاندان و زوجات پیغمبر.
- البته به‌نحو دیگر هم ممکن بود مطالب قرآن را طبقه‌بندی یا موضوعاتی را استخراج و آمارگیری کرد. مثلاً اشاراتی را که در زمینه صبر، عمل، علم یا دستورهای دیگر آمده است مبنای تقسیم‌بندی و مطالعه قرار داد.
- طبقه‌بندی فوق ضمن آنکه کلی و طبیعی است با مراحل زمانی تحول قرآن نیز وفق می‌دهد.

۳۰- نمایش ترسیمی سیر تحول موضوعی قرآن

اینک برای ارائه سیر تحول هر یک از موضوعات ششگانه، همان طریقه تحلیلی ترسیمی را بکار برده، زمان (یا سال‌های رسالت) را در محور طول‌ها می‌بریم و تعداد

یا فراوانی آیات مربوط به هر موضوع در هر سال را در محور عرض‌ها درجه‌بندی کرده در هر سال، نقطه‌ای را به دست می‌آوریم و از اتصال آن نقاط منحنی معرف سیر تحول موضوعی مورد نظر را رسم می‌کنیم.

برای آنکه میزان آیات نازله در سال‌های مختلف، قابل‌قیاس و بر مبنای مشترک باشد، بهتر است با توجه به اینکه آیات تدریجاً بلندتر و تعداد سالیانه آنها کمتر می‌شود به جای تعداد مطلق آیات، مقدار نسبی آنها را در نظر بگیریم. یعنی در هر سال، تعداد آیات مربوط به هر موضوع را بر تعداد کل آیات همان سال تقسیم کرده، درصد آیات را در عرض ببریم.

درصدهای سالیانه آیات مربوط به هر مطلب، چون متناسب با تعداد کلمات بکار رفته می‌شود، به اعتباری میزان توجه و تأثیرجویی قرآن درباره آن موضوع را، لااقل به لحاظ کمیت، نشان می‌دهد و می‌تواند زمینه‌ای برای مقایسه به دست بدهد.

جدول شماره ۱۶ (صفحات ۲۳ و ۲۴) به همین منوال خلاصه شده است و شکل‌های ۲۶ تا ۳۱ تغییرات سالیانه فراوانی آیات راجع به هر یک از موضوع‌های ششگانه را به صورت منحنی‌های مضرسی نشان می‌دهد.^{۱*}

۱. در محور طول این منحنی‌ها، سال‌های اول و دوم بعثت که تعداد آیات نازله در اثر دوران فترت کم بوده ادغام شده است، سال سیزدهم بعثت و سال اول هجرت جمعاً یک سال قمری محسوب شده است، و دو ماه اول از سال یازدهم هجرت، همراه سال دهم هجرت جمع گردیده است.

* برای استفاده بهتر محققین و علاقه‌مندان، جداول کمکی ۱۶/۱ الی ۱۶/۶ طراحی و ارائه شده است.

جدول ۱۶/۱ مشابه جدول ۱۶ است ولی فقط شامل تعداد آیات نازله برای هر موضوع اصلی و یا فرعی، در هر یک از سال‌های دوران رسالت است.

جدول ۱۶/۲ نیز مشابه جدول ۱۶ است ولی فقط شامل ارقام نسبی است و درصد آیات را بر حسب موضوعات اصلی و فرعی در هر یک از سال‌های رسالت نشان می‌دهد.

جدول ۱۶/۳، خلاصه‌ای است از جدول ۱۶/۱ و فقط تعداد آیات مربوط به هر یک از موضوعات اصلی را نشان می‌دهد.

جدول ۱۶/۴، خلاصه‌ای از جدول ۱۶/۲ و فقط شامل فراوانی نسبی آیات برای موضوعات اصلی قرآن است. اشکال ۲۶ تا ۳۱ کتاب با استفاده از ارقام این جدول رسم شده‌اند.

جدول ۱۶/۵، فراوانی نسبی آیات قرآن را فقط بر حسب موضوعات اصلی و به تفکیک سال‌های رسالت نشان می‌دهد.

جدول ۱۶/۶، فراوانی نسبی آیات قرآن در هر یک از سال‌های رسالت را فقط برای هر موضوع اصلی در کل آیات قرآن نشان می‌دهد.

جدول ۱۶- فراوانی موضوعات (اصلی و فرعی) یا تعداد نسبی سالیانه آیات

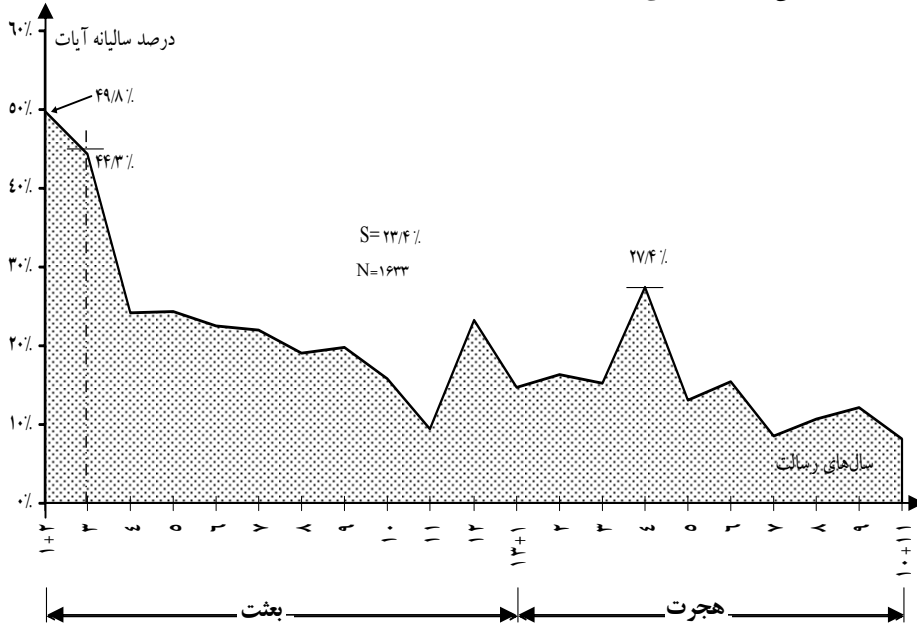
دوران‌ها	سال‌های رسالت	جمع آیات سالیانه	۱- آخرت			۲- رسالت پیغمبران گذشته				۳- رسالت خاتم النبیین				
			۱.۱ حدوث قیامت و جهنم	۱.۲ توصیف بهشت و جہنم	۱.۳ تذکر و توضیح آخرت	مجموع	۲.۱ هلاک و نجات	۲.۲ ابلاغ و جدال و توصیف پیغمبران	۲.۳ توصیف پیروان	مجموع	۳.۱ وصف مشرکین مکه و جدال با آنها	۳.۲ وحی و قرآن و نبوت	۳.۳ توحید	
														۱.۱
سوره	۱+۲	۴۸۲	۴۹/۸	۱۷/۸	۱۴/۹	۸/۱	۸/۱	-	-	۲۸/۲	۴/۱	۱۲/۷	۱۱/۴	
	۳	۸۳۶	۴۴/۳	۶/۰	۲۹/۱	۹/۲	۲۰/۶	۱۵/۴	۵/۱	۲۳/۳	۸/۷	۵/۵	۹/۱	
	۴	۶۱۰	۲۴/۱	۸/۴	۱۵/۲	۵/۶	۴۳/۳	۳۳/۹	۹/۳	-	۲۹/۰	۸/۹	۷/۰	
	۵	۴۶۲	۲۴/۳	۳/۳	۱۵/۶	۵/۴	۳۲/۱	۲۳/۰	۷/۴	۱/۷	۳۴/۵	۱۴/۱	۱۱/۹	
	۶	۴۵۸	۲۲/۵	۲/۰	۱۰/۷	۹/۸	۴۵/۶	۱۵/۱	۲۷/۱	۳/۵	۲۵/۳	۴/۴	۱۱/۴	
	۷	۳۵۴	۲۲/۰	۲/۸	۹/۹	۹/۳	۲۹/۷	۱۰/۷	۱۳/۳	۵/۶	۳۶/۴	۵/۶	۱۱/۶	
	۸	۳۱۴	۱۹/۱	۰/۶	۸/۰	۱۰/۵	۲۳/۶	۸/۶	۱۲/۴	۲/۵	۳۶/۰	۸/۳	۱۲/۴	
	۹	۲۶۸	۱۹/۸	۱/۹	۷/۵	۱۰/۴	۴۸/۹	۴۲/۵	-	۶/۳	۲۵/۰	۲/۶	۱۰/۸	
	۱۰	۲۴۱	۱۵/۸	۱/۲	۷/۱	۷/۵	۲۶/۱	۱۲/۹	۵/۴	۷/۹	۴۲/۳	۱۷/۰	۹/۵	
	۱۱	۲۶۷	۹/۴	۱/۱	۴/۵	۳/۷	۵۶/۶	۸/۲	۴۲/۷	۵/۶	۳۰/۳	۹/۴	۱۷/۲	
	۱۲	۲۶۳	۲۳/۲	-	۷/۶	۱۵/۶	۳۱/۲	۲۰/۲	۱۰/۳	۰/۸	۳۶/۱	۱۱/۴	۱۷/۹	
	۱۳+۱	۳۱۹	۱۴/۷	۰/۳	۴/۷	۹/۷	۳/۱	۲/۲	۰/۹	-	۴۷/۳	۱۳/۵	۱۹/۷	
سوره	۲	۲۵۰	۱۶/۴	-	۰/۸	۱۵/۶	۱۵/۶	۳/۶	۶/۸	۵/۲	۳۱/۲	۵/۶	۱۶/۴	
	۳	۲۶۹	۱۵/۲	-	۲/۲	۱۳/۰	۱/۵	۱/۵	-	-	۲/۲	۵/۶	۱۴/۵	
	۴	۲۲۶	۲۷/۴	۱/۸	۵/۸	۱۹/۹	۶/۶	۰/۴	-	۶/۲	۲۲/۶	۳/۵	۱۰/۲	
	۵	۲۳۷	۱۳/۱	-	۱/۳	۱۱/۸	۹/۷	۰/۴	۵/۹	۳/۴	۱۰/۵	۳/۰	۷/۲	
	۶	۲۱۴	۱۵/۴	-	۲/۳	۱۳/۱	۷/۵	۱/۹	۵/۶	-	۳۳/۲	۶/۵	۱۷/۳	
	۷	۲۵۷	۸/۶	-	۰/۴	۸/۲	۶/۲	۲/۷	۰/۴	۳/۱	۱۹/۱	۲/۳	۷/۰	
	۸	۲۳۴	۱۰/۷	-	۱/۷	۰/۹	۹/۴	۲/۶	-	۶/۸	۸/۵	-	۴/۷	
	۹	۲۱۳	۱۲/۲	-	۰/۹	۱۱/۳	۶/۶	۰/۹	۰/۹	۲/۸	۱۴/۱	۴/۷	۶/۶	
	۱۰+۱۱	۲۱۱	۸/۱	-	۱/۹	۶/۲	۸/۵	-	۰/۹	۷/۶	۲۲/۳	۶/۲	۱۳/۳	
	تعداد آیات	۶۹۸۵	۱۶۳۳	۲۳۹	۶۹۳	۷۰۱	۱۶۱۵	۸۷۶	۵۵۳	۱۸۶	۱۹۵۲	۴۹۶	۶۴۲	۸۱۴
	متوسط درصدها	۱۰۰	۲۳/۴	۳/۴	۹/۹	۱۰/۰	۲۳/۱	۱۲/۵	۷/۹	۲/۷	۲۷/۹	۷/۱	۹/۲	۱۱/۷

ادامه جدول ۱۶- فراوانی موضوعات (اصلی و فرعی) یا تعداد نسبی سالیانه آیات

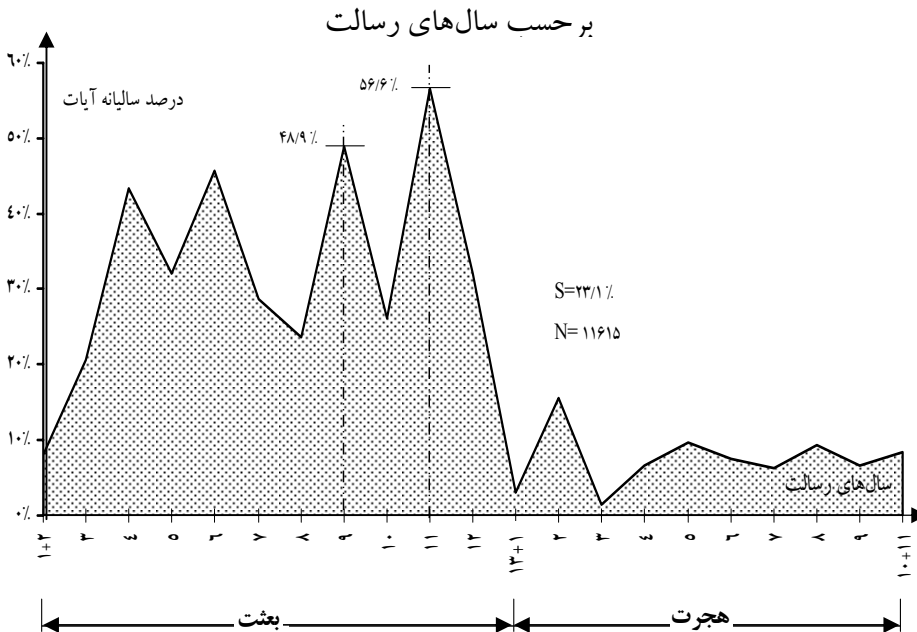
ملاحظات	۷- سایر موضوعات			۶- احکام			۵- امت اسلام و معاصرین پیغمبر					۴- جهاد		سالهای رسالت	دورانها
	۷.۳ آیات برات	۷.۲ زوجات پیغمبر	۷.۱ انسان و شیطان و جن	۶.۲ قهقی	۶.۱ تربیت و اخلاقی	مجموع	۵.۱- امت خاتم النبیین					مجموع	مجموع		
							۵.۲ اهل کتاب	۵.۱.۳ منافق	۵.۱.۲ کافر	۵.۱.۱ مؤمن	رسول				
			۱/۹	۱/۹	۳/۳	۷/۹	۱۱/۲	-	۰/۸	-	-	۰/۸	۰/۸	-	۱+۲
			۵/۴	۵/۴	۲/۴	۱/۹	۴/۳	-	-	-	۱/۶	۱/۶	۱/۶	۰/۶	۳
			۲/۶	۲/۶	۰/۵	۰/۳	۰/۸	-	-	-	-	-	-	۰/۲	۴
			۶/۱	۶/۱	-	-	-	۰/۹	-	-	۲/۲	۲/۲	۳/۰	-	۵
			۳/۵	۳/۵	-	۰/۴	۰/۴	-	۰/۴	-	۲/۲	۲/۶	۲/۶	-	۶
			۴/۰	۴/۰	۰/۸	۰/۸	۱/۷	-	-	۰/۳	۵/۶	۵/۹	۵/۹	۰/۳	۷
			۳/۲	۳/۲	۳/۵	۱/۶	۵/۱	-	۵/۷	۱/۰	۴/۱	۱۰/۸	۱۰/۸	۲/۲	۸
			۱/۵	۱/۵	۱/۵	۱/۹	۳/۴	-	-	-	-	-	-	۱/۵	۹
			۰/۸	۰/۸	۲/۵	۰/۸	۳/۳	-	۵/۴	-	۳/۳	۸/۷	۸/۷	۲/۹	۱۰
			۰/۴	۰/۴	۰/۷	-	۰/۷	۰/۷	-	-	۱/۵	۱/۵	۲/۲	۰/۴	۱۱
			۱/۱	۱/۱	۱/۱	۲/۷	۳/۸	۱/۵	-	-	۱/۹	۱/۹	۳/۴	۱/۱	۱۲
			۴/۱	۴/۱	۱/۳	۳/۱	۴/۴	۰/۶	۵/۰	۰/۶	۸/۲	۱۳/۸	۱۴/۴	۱۱/۹	۱۳+۱
			۴/۰	۴/۰	۲/۴	۲/۴	۴/۸	۱۱/۲	۱/۲	-	۲/۴	۳/۶	۱۴/۸	۱۳/۲	۲
			۴/۸	۴/۸	۵/۶	۲/۲	۷/۸	۱۵/۶	۴/۱	-	۹/۷	۱۳/۸	۲۹/۴	۱۹/۰	۳
			۱۰/۶	۱۰/۶	۱/۳	۳/۵	۴/۹	۵/۳	۱۵/۰	-	۱/۳	۱۶/۴	۲۱/۷	۶/۲	۴
			-	-	۱۱/۰	۸/۴	۱۹/۴	۳۵/۰	۳/۴	-	۳/۸	۷/۲	۴۲/۲	۵/۱	۵
به حساب	۲/۸	۳/۳	۰/۵	۶/۶	۲/۸	۲/۳	۵/۱	۱۶/۴	۷/۵	-	۴/۷	۱۲/۱	۲۸/۵	۳/۷	۶
ستون ۳۱			-	-	۱/۲	۵/۸	۷/۰	۱۱/۷	۲۱/۰	-	۱۴/۴	۳۵/۴	۴۷/۱	۱۲/۱	۷
			۱/۷	۱/۷	۱۸/۴	۷/۳	۲۵/۶	۴/۷	۱۵/۰	۸/۵	۱/۷	۲۵/۲	۲۹/۹	۱۴/۱	۸
			۵/۶	۵/۶	۳۶/۶	۱۲/۲	۴۸/۸	۳/۳	۴/۷	-	۱/۴	۶/۱	۹/۴	۳/۳	۹
			۲/۸	-	۲/۸	۲۱/۸	۵/۷	۲۷/۵	۱۵/۶	۲/۴	۱/۹	۶/۲	۱۰/۴	۴/۷	۱۰+۱۱
	۶	۱۳	۲۲۵	۲۴۴	۲۹۸	۲۰۵	۵۰۳	۲۹۳	۲۲۹	۳۰	۲۲۰	۴۷۹	۷۷۲	۲۶۶	تعداد آیات
	۰/۱	۰/۲	۳/۲	۳/۵	۴/۳	۲/۹	۷/۲	۴/۲	۳/۳	۰/۴	۳/۱	۶/۹	۱۱/۱	۳/۸	متوسط درصدها

منحنی های تحول موضوعی

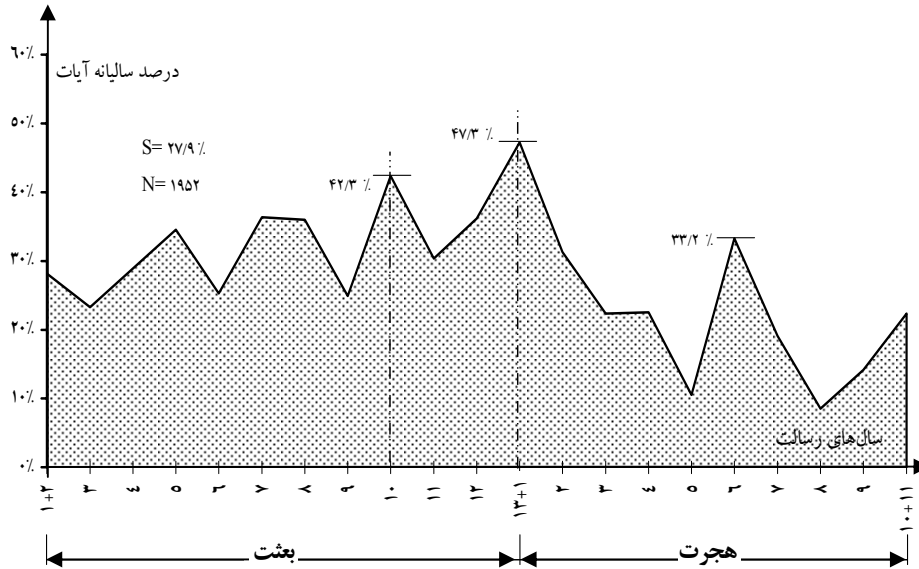
شکل ۲۶- منحنی تغییرات «آیات آخرت»، بر حسب سال های رسالت

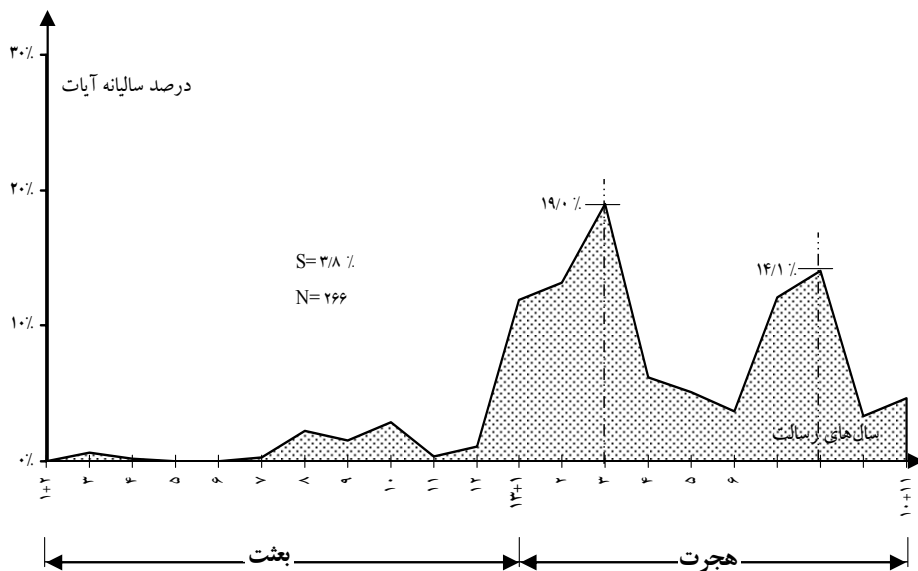
شکل ۲۷- منحنی تغییرات «آیات رسالت پیغمبران گذشته»، بر حسب سال های رسالت

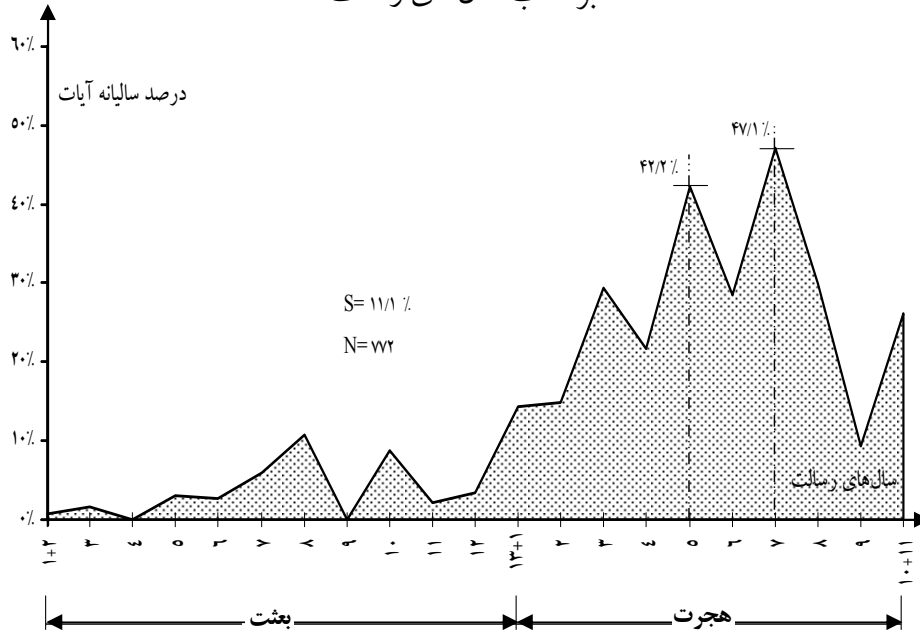
شکل ۲۸- منحنی تغییرات «آیات رسالت خاتم النبیین (بحث‌های توحید و نبوت و جدال با مشرکین)»، در هر یک از سال‌های رسالت

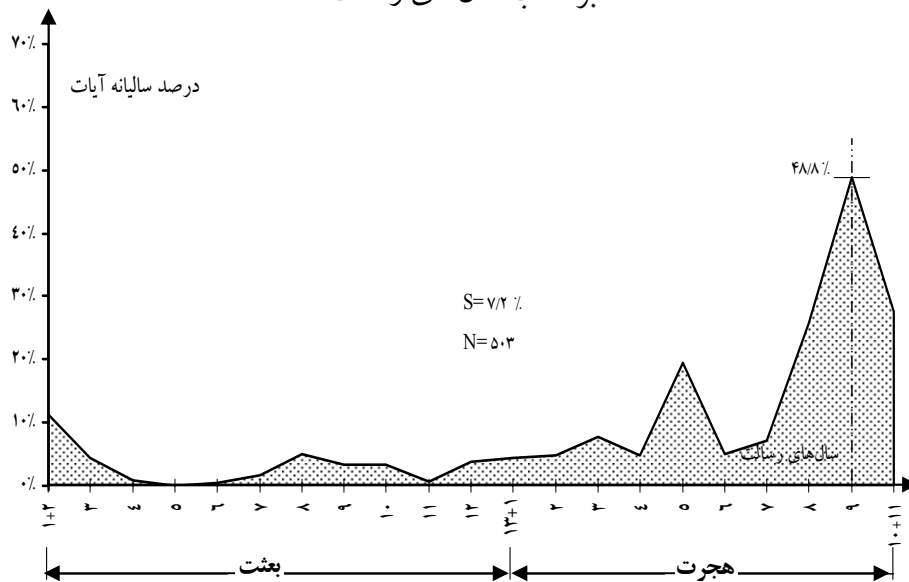
شکل ۲۹- منحنی تغییرات «آیات جهاد»، بر حسب سال‌های رسالت

شکل ۳۰- منحنی تغییرات «آیات امت اسلام و معاصرین پیغمبر»،
برحسب سال‌های رسالت

شکل ۳۱- منحنی تغییرات «آیات احکام (تربیتی و اخلاقی، فقهی)»،
برحسب سال‌های رسالت

۳۱- نکات قابل توجه در منحنی‌های تحول موضوعی

در این منحنی‌ها (شکل‌های ۲۶ تا ۳۱) نکات زیر جلب نظر می‌نماید:

۱- هر کدام دارای یک قله یا نقطه ماکزیمم است که غالباً در حوالی ۵۰ درصد می‌باشد و حاکی از این است که در آن سال فراوانی آیات یا توجه قرآن به آن موضوع، حالت حداکثر داشته بیشتر از سایر موضوعات آن سال، آیه نازل شده است:

شماره شکل	موضوع	حداکثر و فور به درصد
۲۶	آخرت	۴۹/۸
۲۷	رسالت پیغمبران گذشته	۵۶/۶
۲۸	رسالت خاتم‌النبین	۴۷/۳
۲۹	جهاد	۱۹/۰
۳۰	امت اسلام و معاصرین پیغمبر	۴۷/۱
۳۱	احکام	۴۸/۸

بنابراین روش تعلیم قرآن، یک طریقه تمرکزی است. نسبت به هر موضوع در سال معینی حداکثر توجه و تکیه به عمل آمده است. قبل از آن سال دوران تدارک دیده می‌شود و بعد از تثبیت و تذکر در جهت تقلیل و خاموشی تدریجی. این روش تعلیم و تلقین ممکن است به خاطر تربیت شخص پیغمبر و به مصداق «^۱ که گیرنده وحی و رساننده به خلق است بوده باشد یا به خاطر امت اولیه در حال تشکیل ... و یا هر دو.

در هر حال روش تمرکز همان روشی است که می‌گویند ناپلئون در استراتژی جنگی داشته است و امروزه در آموزش و پرورش و در سیستم‌های مدیریت و تولید یا در تخصیص و تقسیم وظائف به کار برده می‌شود.

۲- در بعضی از موضوعات، مانند احکام (شکل ۳۱) و تا حدودی جهاد (شکل ۲۹)، تمرکز حاد است و تجمع آیات در یکی دو سال طرفین اوج مطلب صورت گرفته، قبل و بعد از آن به شدت خفیف می‌شود ولی در موضوعات دیگر تمرکز ملایم بوده نزول آیات حالت گسترده و تقریباً مستمر دارد. مانند آیات آخرت و آیات اعتقادی دیگر در زمینه‌های خداشناسی و ایمان به قرآن و رسالت پیغمبر (شکل‌های ۲۶ و ۲۸)

۱. فرقان (۲۵) / ۳۲: این گونه [تدریجاً بر تو فرستادیم]، تا دلت را بدان استواری [و آرامش] دهیم....

در آیات راجع به رسالت انبیاء سلف و همچنین تعلیم و بحث با معاصرین نیز حالت تمرکز و نوبت محسوس است.

۳- سال‌های فراوانی‌های حداکثر، ثابت نبوده به ترتیب زیر جلو رفته است :

در سال دوم بعثت	۱- آخرت
در سال یازدهم بعثت	۲- رسالت پیغمبران گذشته
در سال اول هجرت	۳- رسالت خاتم‌النبین
در سال سوم هجرت	۴- جهاد
در سال هفتم هجرت	۵- امت اسلام و معاصرین پیغمبر
در سال نهم هجرت	۶- احکام

تأیید روش خاص تمرکز و نوبت را در بند ۳۲ که موضوعات فرعی مطرح می‌شود نیز خواهیم دید.

۴- سهمیه هر یک از موضوعات ششگانه یا درصد آیاتی از قرآن که مجموعاً به آن موضوع اختصاص داده شده است، در مساحت زیر منحنی‌های تحول مربوطه دیده می‌شود و این تناسب یا تعداد مطلق آیات که می‌تواند از جهتی معرف میزان اهمیت و توجه نازل‌کننده قرآن به آن باشد، برحسب کمیّت به‌قرار زیر است :

شماره ترتیب اهمیت	عنوان و موضوع	تعداد آیه	درصد به کل قرآن
اول	رسالت خاتم‌النبین (بحث و جدال‌های خداشناسی و وحی و قرآن)	۱۹۵۲	۲۷/۹
دوم	آخرت	۱۶۳۳	۲۳/۴
سوم	رسالت پیغمبران گذشته	۱۶۱۵	۲۳/۱
چهارم	امت اسلام و معاصرین پیغمبر	۷۷۲	۱۱/۱
پنجم	احکام	۵۰۳	۷/۲
ششم	جهاد	۲۶۶	۳/۸
هفتم	سایر موضوعات	۲۴۴	۳/۵
	جمع	۶۹۸۵	۱۰۰/۰

۱. نظر به اینکه بعضی از آیات شامل چند موضوع می‌باشد، جمع کُل از مجموع آیات قرآن بیشتر شده است به همین لحاظ، درصدها نیز براساس جمع کل محاسبه و جمع آن ۱۰۰ درصد می‌باشد (ب.ف.ب).

دو موضوع اول که مبین اصول دین می‌باشد، جمعاً ۵۱/۳ درصد قرآن - یعنی بیش از نصف آن - را اشغال کرده است و اگر موضوع سوم را هم که از طریق سرگذشت پیغمبران گذشته و پیروان و مدعیان به تشریح و تبلیغ آیین توحید می‌پردازد به این رقم اضافه کنیم به نزدیک ۷۵ درصد می‌رسیم، درحالی که قسمت چهارم نیز بیشتر صرف به این رقم بحث و استدلال‌های ایدئولوژیک در زمینه وحدانیت خدا و تعلیمات انبیاء می‌شود.

به این ترتیب فروع دین و مخصوصاً احکام فقهی که سهمیه اختصاصی آن را در بند ۳۲ خواهیم دید و اتفاقاً عنایت عمده علمای دین مصروف به آن می‌شود، جزء بسیار ضعیفی از تعلیمات قرآن یا هدف اسلام را تشکیل می‌دهد.

۵- منحنی‌های تحوّل موضوعی، کیفیت خاصی را در مورد سوره‌های کوتاه فشرده‌ی سال‌های اول رسالت نشان می‌دهد. کلیه منحنی‌ها در آن سال‌ها و سوره‌ها دارای عرض محسوس بوده حکایت از این می‌کند که از کلیه مطالب و موضوعاتی که بعداً به اوج و تفصیل می‌رسند صحبت و اشاراتی می‌شود. قرآن به صورت فشرده آغاز می‌شود و مقاصد آن اعلام می‌گردد ولی به تدریج هر موضوع با تفصیل و تأکید روی صحنه می‌آید.

۳۲- تقسیمات موضوعات اصلی

آیات مربوط به هریک از موضوعات اصلی فوق‌الذکر، با وجود اشتراک اساسی، حالت یکسان و تکراری نداشته، اختلافات و تغییراتی پیدا می‌کنند و تدریجاً تغییر رنگ می‌دهند.

۱- آخرت

مثلاً در مورد آخرت (آیات طبقه ۱) به چهار نوع طرز بیان یا چهار دسته آیات برمی‌خوریم؛
۱.۱- آیاتی مانند:

» « ۱،

» « ۱ ،

» « ۲ ،

» « ... ۳

و غیره که در آنها از حدود قیامت صحبت می‌شود و این واقعه عظیم با مختصر نشانه‌هایی اعلام می‌گردد.

۱.۲- در دسته آیات دیگری که گاهی مستقل و جدا و گاهی مختلط یا به دنبال دسته اول است، وصف بهشت و جهنم به میان می‌آید یا اشاراتی به کیفیت عذاب و ثواب‌های آخرت می‌شوند. مانند:

» .

» « ۴ ،

» .

» « ۵ ،

» .

» « ۶ ،

» « ۷ ،

۱. واقعه (۵۶) / ۱ : آنگاه که آن واقعه به وقوع پیوندد.

۲. قارعه (۱۰۱) / ۴ : روزی [است] که مردم همچون پروانه [ها] ی پراکنده شوند.

۳. انعام (۶) / ۷۳ : ... روزی که در صدا دهنده بزرگ دمیده می‌شود ...

۴. انفطار (۸۲) / ۱۳ و ۱۴ : محققاً نیکو کاران در بهشت پرنعمتند .

و بزهکاران در دوزخ.

۵. نبأ (۷۸) / ۳۱ و ۳۲ : پرهیزکاران کامیابی دارند.

بوستان‌ها و تاکستان‌ها و دختران بالغ و همسال.

۶. حاقه (۶۹) / ۳۰ و ۳۱ : [آنگاه گویند:] دستگیر و در بندش کنید.

و او را به دوزخ در آورید.

۷. مزمل (۷۳) / ۱۲ : که زنجیرها و دوزخ در اختیار ماست.

« ۱ »

« ۲ ...»

۱.۳- آیات تذکاری انذار یا بشارت در سراسر قرآن که سرنوشت مؤمنین نیکوکار و منکرین بدکار را گوشزد می نماید :

»

« ۳ »

« ۴ ...»

»

« ۵ »

« ۶ ...»

« ۷ »

« ۸ »

۱. مزمل (۷۳) / ۱۳ : و [نیز] غذایی گلوگیر و عذابی دردناک.

۲. انسان (دهر) (۷۶) / ۵ : ... نیکوکاران از قدحی می نوشند که آمیزه آن ، [آب] چشمه کافور است؛

۳. بروج (۸۵) / ۱۱ : مؤمنان نیکوکار [نیز] باغ‌هایی از بهشت خواهند داشت که نه‌ها در دامن آن جاری است ؛ این است کامیابی بزرگ.

۴. زمر (۳۹) / ۷۴ : پاداش اهل عمل نیکوست.

۵. بقره (۲) / ۲۵۷ : و [لی] کارساز انکارورزان ، طاغوت‌ها [و گردنکشان] هستند که آنها را از روشنی به تاریکی‌ها می‌برند ؛ آنها جاودانه دوزخی خواهند بود.

۶. حدید (۵۷) / ۷ : ... زیرا کسانی از شما که ایمان آرند و انفاق کنند، پاداشی بزرگ دارند.

۷. بقره (۲) / ۱۱۴ : ... آنها در دنیا رسوایی و در آخرت نیز عذابی بزرگ خواهند داشت.

۸. بقره (۲) / ۴۸ : و بترسید از روزی که هیچ کس بلاگردان دیگری نشود و هیچ شفاعتی از او پذیرفته نگردد و مجازات هیچ کس بازخیرد نشود ...

)

«...»^۱

۱.۴- اشارات توضیحی یا بحث‌های استدلالی در زمینه اثبات یا امکان رستاخیز از قبیل:

«^۲»

«^۳»

«^۴»

«^۵»

هریک از این چهار نوع یا دسته آیات، تا حدودی قابل تفکیک بوده برای خود منحنی تحولی دارد که کم و بیش متمایز از سایرین است. همچنین است سایر موضوعات اصلی که در هر کدام، تقسیمات فرعی مشابهی قابل تشخیص است. در جدول شماره ۱۶ موضوعات اصلی و تقسیمات فرعی آنها سال به سال برحسب درصد آیات مربوطه تعیین گردیده است. غیر از تقسیمات فرعی آیات آخرت که در بالا گفته شد، برای سایر موضوعات تقسیمات زیر را می‌توان قائل شد:

۲- رسالت پیغمبران گذشته (شکل ۲۷ و شکل‌های تفکیکی ۳۵ تا ۳۸)

۲.۱- در سال‌های ابتدایی بعد از بعثت، قبل از اینکه پیغمبران معرفی شوند، در آیات زیادی صحبت از برخورد آنها با قوم مربوطه یا پادشاهان و اشراف معاصر و از

۱. بقره (۲) / ۱۱۲: آری هر که وجود خود را تسلیم خدا کرده و نیکوکار باشد، پاداش او نزد پروردگارش محفوظ است و [چنین افرادی] ترس و اندوهی نخواهند داشت.
 ۲. ق (۵۰) / ۱۱: برای روزی بندگان؛ به وسیله آن [باران] سرزمین‌های خزان‌زده و خشک را حیات بخشیدیم، رستاخیز هم به همین کیفیت است.
 ۳. یس (۳۶) / ۷۹: و در آنها منافع [مختلفی] دارند، و نیز [از شیرشان] آشامیدنی دارند؛ چرا سیاس نمی‌دارند؟
 ۴. قیامت (۷۵) / ۳: آیا انسان می‌پندارد که هرگز استخوان‌هایش را جمع [و بازسازی] نخواهیم کرد؟
 ۵. ق (۵۰) / ۳: چگونه هنگامی که مردیم و خاک شدیم [باز برانگیخته خواهیم شد]؟! این بازگشتی است بعید!

بحث و جدال‌های عقیدتی و اخلاقی که رد و بدل شده و بالاخره منتهی به هلاک منکرین یا نجات مؤمنین گردیده است، به میان می‌آید. این دسته آیات را آیات ابلاغ و جدال می‌نامیم که ضمناً شامل آیات تنذیر و تبشیر بوده سرگذشت اقوام حول و حوش عربستان را آینه عبرت شنوندگان و آیندگان قرار می‌دهد. از قبیل:

»
«^۱

»
«^۲

»
«^۳

»
«^۴

»
«^۵

»
«^۶

»
«^۷

-
۱. فجر (۸۹) / ۶: آیا توجه نکرده‌ای که پروردگارت با قوم عاد چه کرد؟!.
 ۲. شعراء (۲۶) / ۶۹ و ۷۰: داستان ابراهیم را بر آنها بازگو.
 ۳. اعراف (۷) / ۷۳: و بر قوم ثمود برادرشان صالح را [فرستادیم] گفت: ای قوم من، خدای را بندگی کنید، هیچ معبودی جز او ندارید ...
 ۴. اعراف (۷) / ۷۸: آنگاه زلزله آنان را فرا گرفت و در خانه‌های خویش از پای درآمدند.
 ۵. صافات (۳۷) / ۷۳: بین سرانجام هشدار داده‌شدگان چگونه بود!؟
 ۶. طه (۲۰) / ۷۶: [در] باغ‌های جاویدان بهشت که نهرها در دامن آن جاری است و جاودانه در آن به سر برند؛ این است پاداش هر که پاکی ورزد.
 ۷. ذاریات (۵۱) / ۳۸: و [نیز] در [داستان] موسی، زمانی که او را با دلیلی روشن نزد فرعون فرستادیم.

)

۱ «

۲.۲- در زمینه رسالت پیغمبران گذشته، آیات فراوان در سوره‌هایی از قرآن آمده که بیشتر به معرفی و توصیف و سرگذشت خود پیغمبران اختصاص داده شده است: در سوره‌های یوسف (۱۲)، مریم (۱۹)، طه (۲۰)، شعراء (۲۶)، قصص (۲۸) و غیره. ۲.۳- صرف نظر از سرگذشت پیغمبران و سرنوشت قوم آنها، در پاره‌ای آیات اشاره‌هایی به گروندگان یا امت انبیاء سلف دیده می‌شود. این دسته آیات را توصیف پیروان می‌نامیم که بیشتر راجع به بنی اسرائیل است. از جمله:

)

۲ «

)

۳ «...»

۴ «

)

)

۵ «...»

۱. ذاریات (۵۱) / ۳۹ و ۴۰: ولی [فرعون] با تکیه بر قدرتش، [از پذیرش حق] سر باز زد و گفت: [موسی] جادوگر است یا دیوانه. او را که سزاوار ملامت بود، با سپاهیان گرفتیم و آنها را به دریا افکندیم.
۲. اعراف (۷) / ۱۲۸: موسی به قوم خود گفت: از خدا یاری بخواهید و پایداری کنید؛ زمین ملک خداست؛ و هر که از بندگانش را بخواهد وارث آن خواهد کرد...
۳. بقره (۲) / ۲۴۳: آیا توجه نکردی به جمعیتی که هزاران تن بودند و [به جای دفاع در مقابل دشمن] از بیم مرگ از خانه‌های خود خارج شدند [و گریختند]؟ خدا به آنها گفت: پذیرای مرگ باشید [تا حیات اجتماع شما تضمین گردد]....
۴. زخرف (۴۳) / ۶۵: اما گروه‌ها [پی از پیروان او] بین خود اختلاف ورزیدند؛ وای بر ستمگران از عذاب روزی دردناک.
۵. ممتحنه (۶۰) / ۴: در [روش] ابراهیم و همراهانش سرمشق نیکویی برای شماس، آنگاه که به قوم [مشرك] خود گفتند: ما از شما و بت‌هایی که به جای خدا بندگی [شان] می‌کنید، بری و برکناریم....

« ... »^۱

بعضی از این اشارات مقارن رسالت و معرفی پیغمبران گذشته آمده است و برخی دیگر پایه پای مکالمات با اهل کتاب می آید که در بخش سوم کتاب خواهیم دید.

* * *

باز هم لازم است بگوییم چنین نیست که این دسته‌ها و انواع مختلف آیات کاملاً متمایز از یکدیگر بوده، هر کدام در سوره جداگانه یا در گروه مخصوص قرار داده شده باشد، بلکه غالباً پهلوی به پهلوی و لابه لای هم می آیند ولی پرده به پرده لحن و مضمون آیات عوض شده، یک طرز بیان و اعلام مطلب جای خود را رفته رفته به نوع و دسته دیگر می دهد. چه بسا که تشخیص و تفکیک دسته‌ها نیز مشکل و مخلوط می شود.

۳- رسالت خاتم النبیین (شکل ۲۸ و شکل‌های تفکیکی ۳۹ تا ۴۲)

پیغمبر اسلام نیز مانند اسلاف و برادران خود، با معاصرین مشرک و مؤمن گفتگوهایی داشته است که طبعاً و بیشتر در حول محور توحید دور می زده و به تبع آن، قهراً پای رسالت و نبوت خود او و وحی و قرآن پیش می آمده است.

این نوع آیات که تحت عنوان رسالت خاتم النبیین طبقه بندی شده است و شامل بحث و جدال‌های توحید و نبوت می باشد، به نوبه خود قابل تقسیم به سه دسته تقریباً متمایز می گردد.

۳.۱- وصف و جدال با مشرکین، کم و بیش شبیه به بحث و جدال‌های پیغمبران گذشته است با قوم خود، منهای وقوع حوادث و هلاکت‌ها و گاهی با لحن تندتر:

«^۲ ...»

«^۳ ...»

»

۱. صف (۶۱) / ۱۴: ... حواریون گفتند: ما یاوران [دین] خداییم... .

۲. مسد (۱۱۱) / ۱: بریده باد دو دست ابولهب، و نابود باد [خودش].

۳. فجر (۸۹) / ۱۷: هرگز، بلکه [مشکل این است که] یتیم را گرامی نمی دارید.

۱ «

»

۲ «

»

۳ «

»

۴ «

»

۵ «

۳.۲- تنزیل قرآن از جانب پروردگار حکیم و مسئله وحی و خصوصیات نبوی :

»

۶ «

»

۱. فجر (۸۹) / ۱۹ و ۲۰: و میراث [ضعیفان] را با بی رحمی می خورید.

و مال [و ثروت] را بسیار دوست می دارید.

۲. صافات (۳۷) / ۳۵ و ۳۶: آنان بودند چون به ایشان گفته می شد: معبودی جز خدا وجود ندارد، گردنکشی می کردند.

و می گفتند چگونه به خاطر شاعری دیوانه معبودهای خود را رها کنیم؟!

۳. مریم (۱۹) / ۷۷ و ۷۸: آیا توجه کردی به آن کسی که آیات ما را انکار می کرد و ادعا داشت که: قطعاً مال و فرزند بسیاری نصیب من خواهد شد؟

آیا از عالم غیب آگاهی یافته، یا از خدای رحمان [در این زمینه] پیمانی گرفته بود؟

۴. یس (۳۶) / ۷: فرمان مجازات در مورد بیشتر آنها تحقق یافته است و ایمان نمی آوردند.

۵. بقره (۲) / ۶: برای انکارورزان یکسان است که هشدارشان بدهی یا ندهی، ایمان نمی آورند.

۶. یس (۳۶) / ۱ تا ۵: یا، سین. سو گند به قرآن حکمت آمیز.

که تو در زمره پیامبرانی.

بر راهی راست.

نازل شده [ی خدای] فرا دست و مهربان [را در اختیار داری].

)

۱
(

)

۲
(

)

۳
(

)

۴
(

۳.۳- دسته آیات تذکر و تعلیم توحید و ذکر صفات و نعمات الهی که عالی ترین مضامین توحید و توصیف خدا در دنیا است :

)

۱. نجم (۵۳) / ۱ تا ۴: سوگند به ستاره ، آنگاه که افول کند.
که معاشر شما هرگز گمراه نشده و به راه تباہی نیفتاده است.
و از سر هوس سخن نمی گوید.
قرآن جز وحی [الهی] نیست که [به او] القا می شود.
۲. غافر (مؤمنون) (۴۰) / ۱۵: درجات [بندگان شایسته] را رفعت می بخشد و صاحب عرش [تدبیر] است ؛ به هر یک از بندگانش که بخواهد ، به فرمان خویش وحی می فرستد تا [مردم را] نسبت به روز لقا [ی پروردگارش] هشدار دهد.
۳. قلم (۶۸) / ۲: [با آن همه محاسن که] به لطف پروردگارت [داری، علی رغم آنچه می گویند] دیوانه نیستی.
۴. قلم (۶۸) / ۴ تا ۶: و به خلق و خوی فوق العاده [نیکویی] آراسته شده ای.
به زودی خواهی دید.
و [مخالفت] خواهند دید که کدام یک از شما دستخوش جنونید.

۱ «

»

۲ «

»

۳ «

۴ «...»

»

در سراسر قرآن از کلیه این سه دسته آیات پراکنده شده است. به طوری که در شماره ۲ از بند ۳۱ گفته شد، نزول آیات اصول اعتقادی، حالت گسترده استمراری دارد. معذک علاوه برآنکه در مجموع، حداکثر وفور این نوع آیات، مقارن سال هجرت یعنی در مفصل تاریخ بشریت، در ارتحال از دوران جاهلیت قرار دارد، در مورد دسته‌های ۳.۲ و ۳.۳ نیز مختصر تمرکز و اوج کلام، بر طبق شکل‌های ۴۰ و ۴۱ در همان سال دیده می‌شود. ولی اوج دسته آیات ۳.۱ یعنی طرفیت با مشرکین، یکی دو سال قبل از هجرت رخ می‌دهد و با وجود خلاصی و خروج مسلمان‌ها از میان قریش، دنباله بحث و جدال تا آخرین سال رسالت نیز قطع نمی‌گردد.

۴- جهاد (شکل ۲۹ و تکرار شده در شکل ۴۳)

نوع چهارم آیات که در پیرامون جهاد و جنگ است، تقسیمات فرعی ندارد و جای آن می‌توانست ضمن آیات نوع آخر یعنی احکام اسلام باشد. خصوصاً که جهاد نیز یکی از فروع دین و در ابواب جمع فقه محسوب می‌شود. از این نظر ما آن را جدا و

۱. حشر (۵۹) / ۲۲ و ۲۳ : اوست خدا [ی یکتا] که معبودی جز او نیست، دانای پنهان و آشکار است و رحمان و رحیم.

... پادشاه پاک و سلامت [از همه عیب]، ایمنی بخش و نگاهبان و فرا دست ...

۲. نحل (۱۶) / ۶۶ : در [وجود] دام‌ها برای شما عبرتی است؛ از محتوای شکم آنها از میان غذاهای هضم شده و خون، شیر خالصی به شما می‌نشانیم که به کام نوشندگان گوار است.

۳. زمر (۳۹) / ۱۴ : بگو: منحصرأ خدای را با خلوص اعتقاد خود بندگی می‌کنم.

۴. فاطر (۳۵) / ۱۰ : هر که خواهان عزت است، عزت به تمامی دست خداست و گفتار شایسته به سوی او اوج می‌گیرد ...

جلوتر گرفتیم که در قرآن چنین است. برخلاف سایر دسته‌های فرعی منشعب از یک نوع آیات که سال ماکزیمم منحنی‌های مربوطه با هم انطباق یا لاقط مجاورت دارند، توزیع آیات جهاد در قرآن با توزیع سایر احکام تربیتی و اخلاقی و فقهی هم‌آهنگی نداشته، هر کدام روال تحول و سال اوج مخصوص به خود را نشان می‌دهد.

پاره‌ای از آیات راجع به انفاق مال را که همراه با انفاق نفس آمده است یا به قیاس و قرینه معلوم است که در راه پیشرفت اسلام بوده و انفاق جنگی می‌باشد، جزو آیات جهاد آورده‌ایم ولی غالب آنها را که جنبه کلی عبادی و اقتصادی دارد، جزو احکام فقهی مربوط به نوع ۶ حساب کرده‌ایم.

۵- امت اسلام و معاصرین اهل کتاب (شکل ۳۰ و شکل‌های ۴۴ تا ۴۸)

از اینکه آیات مربوط به مسلمان‌های امت پیغمبر اکرم و معاصرین اهل کتاب را هم‌نوع گرفته در یک طبقه جا داده‌ایم تعجب نشود. علاوه بر اینکه اوج کلام آنها در سال‌های نزدیک به هم صورت گرفته است و سیر تحولی تقریباً مشابه دارند، اصولاً آن‌طور که ما میان مسلمان با یهود و نصاری فرق می‌گذاریم یا آنها را خارج از قلمروی قرآن و رسالت پیغمبر آخرالزمان می‌گیریم، قرآن چنین نکرده و فرق نگذاشته است. بلکه حضرت رسول را «^۱ خوانده او را حاکم بین آنها نیز می‌داند و» «^۲ می‌گوید. قرآن آیات خطابی مستقیم به اهل کتاب نیز داشته از آنها می‌خواهد دست از اختلاف و انحراف و افترا بردارند و به تورات و انجیل خود عمل نمایند:

«^۳

»

«^۴

۱. مائده (۵) / ۴۸: ... که کتب پیش را تصدیق می‌کند و نگاهبان آنهاست... .

۲. سباء (۳۴) / ۲۸: تو را فقط به عنوان بشارت دهنده و هشدار دهنده برای تمامی مردم فرستاده‌ایم... .

۳. نمل (۲۷) / ۷۶: این قرآن بیشتر موارد اختلاف دودمان یعقوب را بر آنها بازگو می‌کند.

۴. مائده (۵) / ۶۶: اگر آنها به تورات و انجیل و هر آنچه از جانب پروردگارش نازل شده است، عمل می‌کردند، از نعمت‌های آسمان و زمین برخوردار می‌شدند؛ و برخی از آنها گروهی میانه‌رو هستند، و بسیاری [دیگر] رفتار زشتی دارند.

اتفاقاً در سه آیه متوالی و متصل سوره مدثر (۷۴) (۳۱ تا ۳۳)، توأماً از هر چهار طائفه‌ای که در این طبقه از آیات گذارده‌ایم نام برده می‌شود. در این طبقه آیات، امت خاتم النبیین یا امت اسلام (مسلمین) را - همان‌طور که در ابتدای سوره بقره (۲) آمده است - در دسته ۵.۱ قرار داده‌ایم و به سه گروه مؤمن، کافر و منافق دسته‌بندی کرده‌ایم و معاصرین پیغمبر یا اهل کتاب را در دسته ۵.۲ قرار داده‌ایم.

مؤمن‌ها کسانی هستند که صمیمانه به آیین اسلام گرویده، مطیع خدا و رسول‌اند و قرآن به نیکی از آنها یاد می‌کند و دستوراتی می‌دهد (ستون ۵.۱.۱ از جدول ۱۶). کافرهای امت آنهایی هستند که دعوت پیغمبر را شنیده ولی کافر مانده یا کافر شده‌اند، کفران نعمت و کتمان حقیقت می‌نمایند و آشکارا معصیت می‌کنند (ستون ۵.۱.۲ از جدول ۱۶).

منافقین هم که به وجوه مختلف با نام یا بدون نام، در قرآن معرفی و تقبیح و تهدید شده‌اند، تکلیفشان معلوم است (ستون ۵.۱.۳ از جدول ۱۶).

۶- احکام (شکل ۳۱ و شکل‌های ۴۹ و ۵۰)

احکام همان تعلیمات عملی اسلام و دستورهای اجرائی است. اعم از فضائل نفسانی و رفتار انسانی یعنی تربیت و اخلاق، یا وظائف و آداب دینی مؤمن در برابر خدا و خلق و خود، که به‌طور کلی معروف به فروع دین و مشمول ابواب فقه شده است. البته قرآن فرق چندانی میان این دو دسته از احکام نگذاشته است. چه آنجا که امر به عدل و احسان و سفارش به استقامت و تقوا و ایفای عهد و خودداری از غیبت و تفاخر و تکاثر می‌نماید یا «براً» را تعریف می‌کند و چه در جاهایی که در پهنه وسیع زمان و مکان زمین و آسمان، حمد و تسبیح خدا یعنی نماز را کتاب موقوت^۱ مسلمانان دانسته یا دستور روزه و انفاق و ترتیب حج و جهاد را می‌دهد، همه جا توصیه و

۱. اشاره مؤلف فقید به آیه ۱۰۳ از سوره نساء (۴) است که می‌فرماید:

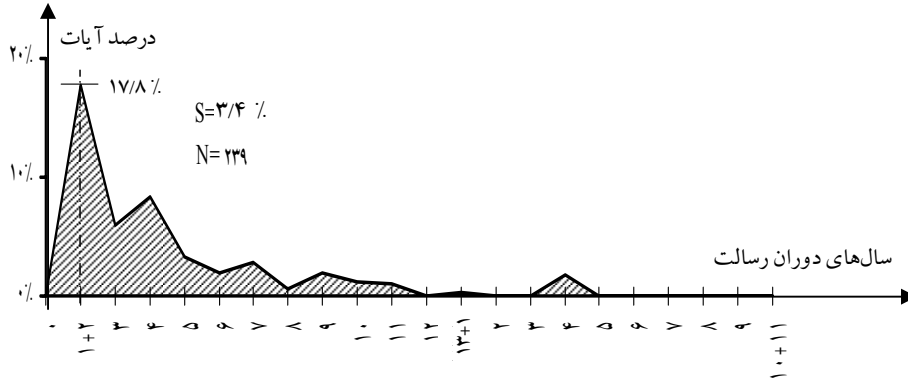
ترجمه: هنگامی که نماز را به پایان بردید، [در همه حال] ایستاده و نشسته و بر پهلو آرمیده، خدای را یاد کنید؛ و همین که آرامش یافتید، [طبق معمول] به نماز ایستید؛ زیرا نماز برای مؤمنان وظیفه‌ای است مقرر و زمان‌بندی شده. (ب.ف.ب)

توصیف مؤمنین است. ولی دومی‌ها بیشتر مورد توجه علما و موضوع بحث و فحص فقها شده در «رساله‌های عملیه» آمده، حکم فرائض دینی را پیدا کرده است و اولی‌ها عملاً فراموش گردیده گاه‌گاه به صورت موعظه روی منبر یا استناد و استشهاد سخنرانی‌ها به گوش می‌خورد. ما اولی‌ها را تحت عنوان احکام تربیتی و اخلاقی، و با شماره ۶.۱ دسته‌بندی کرده‌ایم و به دومی‌ها عنوان احکام فقهی و شماره ۶.۲ داده‌ایم و چون هر دو سیر تحول، مشابه و اوج‌های مقارن داشته‌اند، در یک نوع و طبقه قرار گرفته‌اند. غیر از جهاد که سیر تحول دیگری داشته و طبقه چهارم را تشکیل داده است.

۳۳- منحنی‌های تحول موضوعی در دسته آیات فرعی

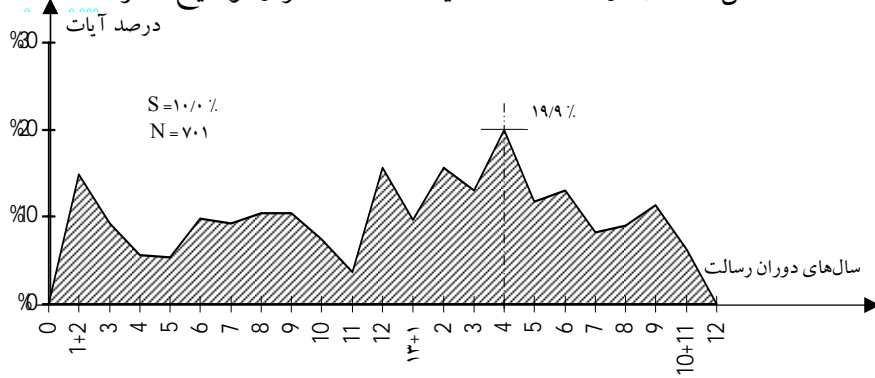
دسته‌های فرعی شانزده‌گانه منشعب از شش طبقه یا شش نوع اصلی را به لحاظ فراوانی آیات یا درصد نزول سالیانه در شکل‌های ۳۲ تا ۵۱ (در ارتباط با جداول ۱۷ الی ۳۳) نمایش داده‌ایم و در زیر هر منحنی، نام سوره و شماره‌های آیات مربوطه تعیین شده است تا بررسی مسئله میسر باشد.

شکل ۳۲، جدول ۱۷، دسته آیات ۱.۱: حدوث قیامت

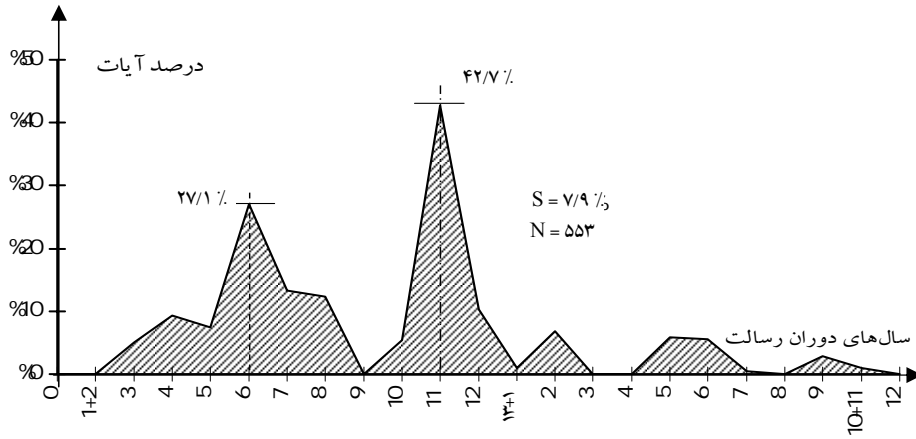
دنباله ۱+۲ بعثت: معراج ۱۸ تا ۵ مرسلات ۱ تا ۱۵ نساء ۱۸ تا ۲۱ انشقاق ۱ تا ۶ عیسی ۳۳ تا ۳۷
دنباله ۳: نجم ۵۹ قارعه ۸ تا ۱۸ حافه ۱۳ تا ۲۰ مطفئین ۴ تا ۶
دنباله ۴: طور ۹ تا ۱۳ زخرف ۶۵ تا ۶۷ مزمل ۱۴-۱۸ طه ۱۵ مریم ۷۷
دنباله ۵: هود ۱ تا ۲۰ صافات ۱ تا ۵۱ زمر ۶۸-۶۹ یونس ۴۵
دنباله ۶: محمد ۲۰
دنباله ۷: قیامت ۱ تا ۱۷
دنباله ۸: نازل شده در مدینه
دنباله ۹: نازل شده در مدینه
دنباله ۱۰: نازل شده در مدینه
دنباله ۱۱: نازل شده در مدینه
دنباله ۱۲: نازل شده در مدینه
دنباله ۱۳: نازل شده در مدینه
دنباله ۱۴: نازل شده در مدینه
دنباله ۱۵: نازل شده در مدینه
دنباله ۱۶: نازل شده در مدینه
دنباله ۱۷: نازل شده در مدینه
دنباله ۱۸: نازل شده در مدینه
دنباله ۱۹: نازل شده در مدینه
دنباله ۲۰: نازل شده در مدینه
دنباله ۲۱: نازل شده در مدینه
دنباله ۲۲: نازل شده در مدینه
دنباله ۲۳: نازل شده در مدینه
دنباله ۲۴: نازل شده در مدینه
دنباله ۲۵: نازل شده در مدینه
دنباله ۲۶: نازل شده در مدینه
دنباله ۲۷: نازل شده در مدینه
دنباله ۲۸: نازل شده در مدینه
دنباله ۲۹: نازل شده در مدینه
دنباله ۳۰: نازل شده در مدینه
دنباله ۳۱: نازل شده در مدینه
دنباله ۳۲: نازل شده در مدینه
دنباله ۳۳: نازل شده در مدینه
دنباله ۳۴: نازل شده در مدینه
دنباله ۳۵: نازل شده در مدینه
دنباله ۳۶: نازل شده در مدینه
دنباله ۳۷: نازل شده در مدینه
دنباله ۳۸: نازل شده در مدینه
دنباله ۳۹: نازل شده در مدینه
دنباله ۴۰: نازل شده در مدینه
دنباله ۴۱: نازل شده در مدینه
دنباله ۴۲: نازل شده در مدینه
دنباله ۴۳: نازل شده در مدینه
دنباله ۴۴: نازل شده در مدینه
دنباله ۴۵: نازل شده در مدینه
دنباله ۴۶: نازل شده در مدینه
دنباله ۴۷: نازل شده در مدینه
دنباله ۴۸: نازل شده در مدینه
دنباله ۴۹: نازل شده در مدینه
دنباله ۵۰: نازل شده در مدینه
دنباله ۵۱: نازل شده در مدینه
دنباله ۵۲: نازل شده در مدینه
دنباله ۵۳: نازل شده در مدینه
دنباله ۵۴: نازل شده در مدینه
دنباله ۵۵: نازل شده در مدینه
دنباله ۵۶: نازل شده در مدینه
دنباله ۵۷: نازل شده در مدینه
دنباله ۵۸: نازل شده در مدینه
دنباله ۵۹: نازل شده در مدینه
دنباله ۶۰: نازل شده در مدینه
دنباله ۶۱: نازل شده در مدینه
دنباله ۶۲: نازل شده در مدینه
دنباله ۶۳: نازل شده در مدینه
دنباله ۶۴: نازل شده در مدینه
دنباله ۶۵: نازل شده در مدینه
دنباله ۶۶: نازل شده در مدینه
دنباله ۶۷: نازل شده در مدینه
دنباله ۶۸: نازل شده در مدینه
دنباله ۶۹: نازل شده در مدینه
دنباله ۷۰: نازل شده در مدینه
دنباله ۷۱: نازل شده در مدینه
دنباله ۷۲: نازل شده در مدینه
دنباله ۷۳: نازل شده در مدینه
دنباله ۷۴: نازل شده در مدینه
دنباله ۷۵: نازل شده در مدینه
دنباله ۷۶: نازل شده در مدینه
دنباله ۷۷: نازل شده در مدینه
دنباله ۷۸: نازل شده در مدینه
دنباله ۷۹: نازل شده در مدینه
دنباله ۸۰: نازل شده در مدینه
دنباله ۸۱: نازل شده در مدینه
دنباله ۸۲: نازل شده در مدینه
دنباله ۸۳: نازل شده در مدینه
دنباله ۸۴: نازل شده در مدینه
دنباله ۸۵: نازل شده در مدینه
دنباله ۸۶: نازل شده در مدینه
دنباله ۸۷: نازل شده در مدینه
دنباله ۸۸: نازل شده در مدینه
دنباله ۸۹: نازل شده در مدینه
دنباله ۹۰: نازل شده در مدینه
دنباله ۹۱: نازل شده در مدینه
دنباله ۹۲: نازل شده در مدینه
دنباله ۹۳: نازل شده در مدینه
دنباله ۹۴: نازل شده در مدینه
دنباله ۹۵: نازل شده در مدینه
دنباله ۹۶: نازل شده در مدینه
دنباله ۹۷: نازل شده در مدینه
دنباله ۹۸: نازل شده در مدینه
دنباله ۹۹: نازل شده در مدینه
دنباله ۱۰۰: نازل شده در مدینه

شکل ۳۴، جدول ۱۹، دسته آیات ۱.۳: تذکر و توضیح آخرت

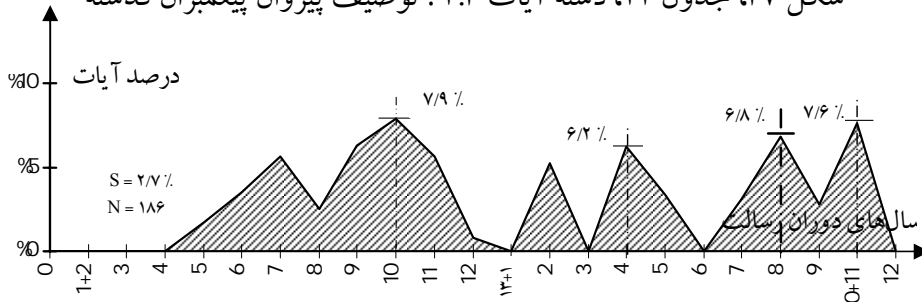
- عصر: آیه ۱۷۲=۱۶۹/۱ | ذاریات ۱۶۱ تا ۱۸۱ | طه ۱۸۱ تا ۲۱۰ | شمس ۱۰ تا ۱۳ | بروج ۱۳ | طه ۱۸۱ تا ۲۱۰ | ماعون ۱ | مرسلات ۴۶-۴۷ | ناه ۶۱-۶۲ تا ۲۷-۲۹ (دنیاه)
- یہ ۱۷۷=۹۲/۱ | علق ۱۸ تا غاشیہ ۱۷ | ۲۳ تا ۲۵-۲۶ | اقیامہ ۲۰-۲۱ | ۲۶ تا ۲۸ | ایتن ۲۹-۳۰ | قیامہ ۱۴-۱۵ | ارقمہ ۵۷-۶۲ | حصن ۲۶-۲۸ | اعلیٰ ۱۷ تا ۱۹ (دنیاه)
- حجر ۲۲۷ | شمرآ آیه ۲۲۷ | ۸۵-۹۲ | ذاریات ۲۰-۲۳ | ۲۵۹-۲۶۰ | قمر ۴۹-۵۰ | ۵۲-۵۳ | قلم ۳۵-۳۶ | دخان ۱۲-۱۳ | ۳۳ تا ۴۰ (دنیاه)
- حجر ۲۲۳ آیه | ۲۵-۲۳ | ص ۳۱ | ص ۱۱ تا ۱۵ | ق ۱۲ تا ۱۸ | یس ۲۷-۳۲ | عصر ۱۵-۱۶ | فصلت ۷ |
- حجر ۲۵ آیه | ۲۵=۵۴/۱ | زخرف ۲۸ تا ۳۴ | ۶۱-۶۲ | انبیاء ۱۸۵-۱۸۶ | ۴۱-۴۸ | ۵۰-۵۱ | ۹۵-۱۰۰ | جن ۷ | نیاہ ۲۷ تا ۲۹ | مریم ۶۷ تا ۷۳ (دنیاه)
- ۳۳=۹/۳۳ آیه | و قان ۴۴ | ۲۵-۲۶ | ملک ۲۵-۲۶ | ابراهیم ۴۳ تا ۴۶ | مریم ۲۹-۳۱ | کہف ۲-۳ | ۶-۷ | ۹۸-۱۰۸ | سجده ۱۹-۲۵ | ۲۷-۲۹ | ۲۹ تا ۳۰**
- سوره آیه: اسراء ۹-۱۰-۱۱-۱۲ | مؤمن ۵-۶-۷-۸ | نمل ۶-۷-۸-۹-۱۰-۱۱-۱۲ | ۱۳-۱۴ | ۲۱-۲۲ | ۲۳-۲۴ | ۲۵-۲۶ | ۲۷-۲۸ | ۲۹-۳۰ | ۳۱-۳۲ | ۳۳-۳۴ | ۳۵-۳۶ | ۳۷-۳۸ | ۳۹-۴۰ | ۴۱-۴۲ | ۴۳-۴۴ | ۴۵-۴۶ | ۴۷-۴۸ | ۴۹-۵۰ | ۵۱-۵۲ | ۵۳-۵۴ | ۵۵-۵۶ | ۵۷-۵۸ | ۵۹-۶۰ | ۶۱-۶۲ | ۶۳-۶۴ | ۶۵-۶۶ | ۶۷-۶۸ | ۶۹-۷۰ | ۷۱-۷۲ | ۷۳-۷۴ | ۷۵-۷۶ | ۷۷-۷۸ | ۷۹-۸۰ | ۸۱-۸۲ | ۸۳-۸۴ | ۸۵-۸۶ | ۸۷-۸۸ | ۸۹-۹۰ | ۹۱-۹۲ | ۹۳-۹۴ | ۹۵-۹۶ | ۹۷-۹۸ | ۹۹-۱۰۰ | ۱۰۱-۱۰۲ | ۱۰۳-۱۰۴ | ۱۰۵-۱۰۶ | ۱۰۷-۱۰۸ | ۱۰۹-۱۱۰ | ۱۱۱-۱۱۲ | ۱۱۳-۱۱۴ | ۱۱۵-۱۱۶ | ۱۱۷-۱۱۸ | ۱۱۹-۱۲۰ | ۱۲۱-۱۲۲ | ۱۲۳-۱۲۴ | ۱۲۵-۱۲۶ | ۱۲۷-۱۲۸ | ۱۲۹-۱۳۰ | ۱۳۱-۱۳۲ | ۱۳۳-۱۳۴ | ۱۳۵-۱۳۶ | ۱۳۷-۱۳۸ | ۱۳۹-۱۴۰ | ۱۴۱-۱۴۲ | ۱۴۳-۱۴۴ | ۱۴۵-۱۴۶ | ۱۴۷-۱۴۸ | ۱۴۹-۱۵۰ | ۱۵۱-۱۵۲ | ۱۵۳-۱۵۴ | ۱۵۵-۱۵۶ | ۱۵۷-۱۵۸ | ۱۵۹-۱۶۰ | ۱۶۱-۱۶۲ | ۱۶۳-۱۶۴ | ۱۶۵-۱۶۶ | ۱۶۷-۱۶۸ | ۱۶۹-۱۷۰ | ۱۷۱-۱۷۲ | ۱۷۳-۱۷۴ | ۱۷۵-۱۷۶ | ۱۷۷-۱۷۸ | ۱۷۹-۱۸۰ | ۱۸۱-۱۸۲ | ۱۸۳-۱۸۴ | ۱۸۵-۱۸۶ | ۱۸۷-۱۸۸ | ۱۸۹-۱۹۰ | ۱۹۱-۱۹۲ | ۱۹۳-۱۹۴ | ۱۹۵-۱۹۶ | ۱۹۷-۱۹۸ | ۱۹۹-۲۰۰ | ۲۰۱-۲۰۲ | ۲۰۳-۲۰۴ | ۲۰۵-۲۰۶ | ۲۰۷-۲۰۸ | ۲۰۹-۲۱۰ | ۲۱۱-۲۱۲ | ۲۱۳-۲۱۴ | ۲۱۵-۲۱۶ | ۲۱۷-۲۱۸ | ۲۱۹-۲۲۰ | ۲۲۱-۲۲۲ | ۲۲۳-۲۲۴ | ۲۲۵-۲۲۶ | ۲۲۷-۲۲۸ | ۲۲۹-۲۳۰ | ۲۳۱-۲۳۲ | ۲۳۳-۲۳۴ | ۲۳۵-۲۳۶ | ۲۳۷-۲۳۸ | ۲۳۹-۲۴۰ | ۲۴۱-۲۴۲ | ۲۴۳-۲۴۴ | ۲۴۵-۲۴۶ | ۲۴۷-۲۴۸ | ۲۴۹-۲۵۰ | ۲۵۱-۲۵۲ | ۲۵۳-۲۵۴ | ۲۵۵-۲۵۶ | ۲۵۷-۲۵۸ | ۲۵۹-۲۶۰ | ۲۶۱-۲۶۲ | ۲۶۳-۲۶۴ | ۲۶۵-۲۶۶ | ۲۶۷-۲۶۸ | ۲۶۹-۲۷۰ | ۲۷۱-۲۷۲ | ۲۷۳-۲۷۴ | ۲۷۵-۲۷۶ | ۲۷۷-۲۷۸ | ۲۷۹-۲۸۰ | ۲۸۱-۲۸۲ | ۲۸۳-۲۸۴ | ۲۸۵-۲۸۶ | ۲۸۷-۲۸۸ | ۲۸۹-۲۹۰ | ۲۹۱-۲۹۲ | ۲۹۳-۲۹۴ | ۲۹۵-۲۹۶ | ۲۹۷-۲۹۸ | ۲۹۹-۳۰۰ | ۳۰۱-۳۰۲ | ۳۰۳-۳۰۴ | ۳۰۵-۳۰۶ | ۳۰۷-۳۰۸ | ۳۰۹-۳۱۰ | ۳۱۱-۳۱۲ | ۳۱۳-۳۱۴ | ۳۱۵-۳۱۶ | ۳۱۷-۳۱۸ | ۳۱۹-۳۲۰ | ۳۲۱-۳۲۲ | ۳۲۳-۳۲۴ | ۳۲۵-۳۲۶ | ۳۲۷-۳۲۸ | ۳۲۹-۳۳۰ | ۳۳۱-۳۳۲ | ۳۳۳-۳۳۴ | ۳۳۵-۳۳۶ | ۳۳۷-۳۳۸ | ۳۳۹-۳۴۰ | ۳۴۱-۳۴۲ | ۳۴۳-۳۴۴ | ۳۴۵-۳۴۶ | ۳۴۷-۳۴۸ | ۳۴۹-۳۵۰ | ۳۵۱-۳۵۲ | ۳۵۳-۳۵۴ | ۳۵۵-۳۵۶ | ۳۵۷-۳۵۸ | ۳۵۹-۳۶۰ | ۳۶۱-۳۶۲ | ۳۶۳-۳۶۴ | ۳۶۵-۳۶۶ | ۳۶۷-۳۶۸ | ۳۶۹-۳۷۰ | ۳۷۱-۳۷۲ | ۳۷۳-۳۷۴ | ۳۷۵-۳۷۶ | ۳۷۷-۳۷۸ | ۳۷۹-۳۸۰ | ۳۸۱-۳۸۲ | ۳۸۳-۳۸۴ | ۳۸۵-۳۸۶ | ۳۸۷-۳۸۸ | ۳۸۹-۳۹۰ | ۳۹۱-۳۹۲ | ۳۹۳-۳۹۴ | ۳۹۵-۳۹۶ | ۳۹۷-۳۹۸ | ۳۹۹-۴۰۰ | ۴۰۱-۴۰۲ | ۴۰۳-۴۰۴ | ۴۰۵-۴۰۶ | ۴۰۷-۴۰۸ | ۴۰۹-۴۱۰ | ۴۱۱-۴۱۲ | ۴۱۳-۴۱۴ | ۴۱۵-۴۱۶ | ۴۱۷-۴۱۸ | ۴۱۹-۴۲۰ | ۴۲۱-۴۲۲ | ۴۲۳-۴۲۴ | ۴۲۵-۴۲۶ | ۴۲۷-۴۲۸ | ۴۲۹-۴۳۰ | ۴۳۱-۴۳۲ | ۴۳۳-۴۳۴ | ۴۳۵-۴۳۶ | ۴۳۷-۴۳۸ | ۴۳۹-۴۴۰ | ۴۴۱-۴۴۲ | ۴۴۳-۴۴۴ | ۴۴۵-۴۴۶ | ۴۴۷-۴۴۸ | ۴۴۹-۴۵۰ | ۴۵۱-۴۵۲ | ۴۵۳-۴۵۴ | ۴۵۵-۴۵۶ | ۴۵۷-۴۵۸ | ۴۵۹-۴۶۰ | ۴۶۱-۴۶۲ | ۴۶۳-۴۶۴ | ۴۶۵-۴۶۶ | ۴۶۷-۴۶۸ | ۴۶۹-۴۷۰ | ۴۷۱-۴۷۲ | ۴۷۳-۴۷۴ | ۴۷۵-۴۷۶ | ۴۷۷-۴۷۸ | ۴۷۹-۴۸۰ | ۴۸۱-۴۸۲ | ۴۸۳-۴۸۴ | ۴۸۵-۴۸۶ | ۴۸۷-۴۸۸ | ۴۸۹-۴۹۰ | ۴۹۱-۴۹۲ | ۴۹۳-۴۹۴ | ۴۹۵-۴۹۶ | ۴۹۷-۴۹۸ | ۴۹۹-۵۰۰ | ۵۰۱-۵۰۲ | ۵۰۳-۵۰۴ | ۵۰۵-۵۰۶ | ۵۰۷-۵۰۸ | ۵۰۹-۵۱۰ | ۵۱۱-۵۱۲ | ۵۱۳-۵۱۴ | ۵۱۵-۵۱۶ | ۵۱۷-۵۱۸ | ۵۱۹-۵۲۰ | ۵۲۱-۵۲۲ | ۵۲۳-۵۲۴ | ۵۲۵-۵۲۶ | ۵۲۷-۵۲۸ | ۵۲۹-۵۳۰ | ۵۳۱-۵۳۲ | ۵۳۳-۵۳۴ | ۵۳۵-۵۳۶ | ۵۳۷-۵۳۸ | ۵۳۹-۵۴۰ | ۵۴۱-۵۴۲ | ۵۴۳-۵۴۴ | ۵۴۵-۵۴۶ | ۵۴۷-۵۴۸ | ۵۴۹-۵۵۰ | ۵۵۱-۵۵۲ | ۵۵۳-۵۵۴ | ۵۵۵-۵۵۶ | ۵۵۷-۵۵۸ | ۵۵۹-۵۶۰ | ۵۶۱-۵۶۲ | ۵۶۳-۵۶۴ | ۵۶۵-۵۶۶ | ۵۶۷-۵۶۸ | ۵۶۹-۵۷۰ | ۵۷۱-۵۷۲ | ۵۷۳-۵۷۴ | ۵۷۵-۵۷۶ | ۵۷۷-۵۷۸ | ۵۷۹-۵۸۰ | ۵۸۱-۵۸۲ | ۵۸۳-۵۸۴ | ۵۸۵-۵۸۶ | ۵۸۷-۵۸۸ | ۵۸۹-۵۹۰ | ۵۹۱-۵۹۲ | ۵۹۳-۵۹۴ | ۵۹۵-۵۹۶ | ۵۹۷-۵۹۸ | ۵۹۹-۶۰۰ | ۶۰۱-۶۰۲ | ۶۰۳-۶۰۴ | ۶۰۵-۶۰۶ | ۶۰۷-۶۰۸ | ۶۰۹-۶۱۰ | ۶۱۱-۶۱۲ | ۶۱۳-۶۱۴ | ۶۱۵-۶۱۶ | ۶۱۷-۶۱۸ | ۶۱۹-۶۲۰ | ۶۲۱-۶۲۲ | ۶۲۳-۶۲۴ | ۶۲۵-۶۲۶ | ۶۲۷-۶۲۸ | ۶۲۹-۶۳۰ | ۶۳۱-۶۳۲ | ۶۳۳-۶۳۴ | ۶۳۵-۶۳۶ | ۶۳۷-۶۳۸ | ۶۳۹-۶۴۰ | ۶۴۱-۶۴۲ | ۶۴۳-۶۴۴ | ۶۴۵-۶۴۶ | ۶۴۷-۶۴۸ | ۶۴۹-۶۵۰ | ۶۵۱-۶۵۲ | ۶۵۳-۶۵۴ | ۶۵۵-۶۵۶ | ۶۵۷-۶۵۸ | ۶۵۹-۶۶۰ | ۶۶۱-۶۶۲ | ۶۶۳-۶۶۴ | ۶۶۵-۶۶۶ | ۶۶۷-۶۶۸ | ۶۶۹-۶۷۰ | ۶۷۱-۶۷۲ | ۶۷۳-۶۷۴ | ۶۷۵-۶۷۶ | ۶۷۷-۶۷۸ | ۶۷۹-۶۸۰ | ۶۸۱-۶۸۲ | ۶۸۳-۶۸۴ | ۶۸۵-۶۸۶ | ۶۸۷-۶۸۸ | ۶۸۹-۶۹۰ | ۶۹۱-۶۹۲ | ۶۹۳-۶۹۴ | ۶۹۵-۶۹۶ | ۶۹۷-۶۹۸ | ۶۹۹-۷۰۰ | ۷۰۱-۷۰۲ | ۷۰۳-۷۰۴ | ۷۰۵-۷۰۶ | ۷۰۷-۷۰۸ | ۷۰۹-۷۱۰ | ۷۱۱-۷۱۲ | ۷۱۳-۷۱۴ | ۷۱۵-۷۱۶ | ۷۱۷-۷۱۸ | ۷۱۹-۷۲۰ | ۷۲۱-۷۲۲ | ۷۲۳-۷۲۴ | ۷۲۵-۷۲۶ | ۷۲۷-۷۲۸ | ۷۲۹-۷۳۰ | ۷۳۱-۷۳۲ | ۷۳۳-۷۳۴ | ۷۳۵-۷۳۶ | ۷۳۷-۷۳۸ | ۷۳۹-۷۴۰ | ۷۴۱-۷۴۲ | ۷۴۳-۷۴۴ | ۷۴۵-۷۴۶ | ۷۴۷-۷۴۸ | ۷۴۹-۷۵۰ | ۷۵۱-۷۵۲ | ۷۵۳-۷۵۴ | ۷۵۵-۷۵۶ | ۷۵۷-۷۵۸ | ۷۵۹-۷۶۰ | ۷۶۱-۷۶۲ | ۷۶۳-۷۶۴ | ۷۶۵-۷۶۶ | ۷۶۷-۷۶۸ | ۷۶۹-۷۷۰ | ۷۷۱-۷۷۲ | ۷۷۳-۷۷۴ | ۷۷۵-۷۷۶ | ۷۷۷-۷۷۸ | ۷۷۹-۷۸۰ | ۷۸۱-۷۸۲ | ۷۸۳-۷۸۴ | ۷۸۵-۷۸۶ | ۷۸۷-۷۸۸ | ۷۸۹-۷۹۰ | ۷۹۱-۷۹۲ | ۷۹۳-۷۹۴ | ۷۹۵-۷۹۶ | ۷۹۷-۷۹۸ | ۷۹۹-۸۰۰ | ۸۰۱-۸۰۲ | ۸۰۳-۸۰۴ | ۸۰۵-۸۰۶ | ۸۰۷-۸۰۸ | ۸۰۹-۸۱۰ | ۸۱۱-۸۱۲ | ۸۱۳-۸۱۴ | ۸۱۵-۸۱۶ | ۸۱۷-۸۱۸ | ۸۱۹-۸۲۰ | ۸۲۱-۸۲۲ | ۸۲۳-۸۲۴ | ۸۲۵-۸۲۶ | ۸۲۷-۸۲۸ | ۸۲۹-۸۳۰ | ۸۳۱-۸۳۲ | ۸۳۳-۸۳۴ | ۸۳۵-۸۳۶ | ۸۳۷-۸۳۸ | ۸۳۹-۸۴۰ | ۸۴۱-۸۴۲ | ۸۴۳-۸۴۴ | ۸۴۵-۸۴۶ | ۸۴۷-۸۴۸ | ۸۴۹-۸۵۰ | ۸۵۱-۸۵۲ | ۸۵۳-۸۵۴ | ۸۵۵-۸۵۶ | ۸۵۷-۸۵۸ | ۸۵۹-۸۶۰ | ۸۶۱-۸۶۲ | ۸۶۳-۸۶۴ | ۸۶۵-۸۶۶ | ۸۶۷-۸۶۸ | ۸۶۹-۸۷۰ | ۸۷۱-۸۷۲ | ۸۷۳-۸۷۴ | ۸۷۵-۸۷۶ | ۸۷۷-۸۷۸ | ۸۷۹-۸۸۰ | ۸۸۱-۸۸۲ | ۸۸۳-۸۸۴ | ۸۸۵-۸۸۶ | ۸۸۷-۸۸۸ | ۸۸۹-۸۹۰ | ۸۹۱-۸۹۲ | ۸۹۳-۸۹۴ | ۸۹۵-۸۹۶ | ۸۹۷-۸۹۸ | ۸۹۹-۹۰۰ | ۹۰۱-۹۰۲ | ۹۰۳-۹۰۴ | ۹۰۵-۹۰۶ | ۹۰۷-۹۰۸ | ۹۰۹-۹۱۰ | ۹۱۱-۹۱۲ | ۹۱۳-۹۱۴ | ۹۱۵-۹۱۶ | ۹۱۷-۹۱۸ | ۹۱۹-۹۲۰ | ۹۲۱-۹۲۲ | ۹۲۳-۹۲۴ | ۹۲۵-۹۲۶ | ۹۲۷-۹۲۸ | ۹۲۹-۹۳۰ | ۹۳۱-۹۳۲ | ۹۳۳-۹۳۴ | ۹۳۵-۹۳۶ | ۹۳۷-۹۳۸ | ۹۳۹-۹۴۰ | ۹۴۱-۹۴۲ | ۹۴۳-۹۴۴ | ۹۴۵-۹۴۶ | ۹۴۷-۹۴۸ | ۹۴۹-۹۵۰ | ۹۵۱-۹۵۲ | ۹۵۳-۹۵۴ | ۹۵۵-۹۵۶ | ۹۵۷-۹۵۸ | ۹۵۹-۹۶۰ | ۹۶۱-۹۶۲ | ۹۶۳-۹۶۴ | ۹۶۵-۹۶۶ | ۹۶۷-۹۶۸ | ۹۶۹-۹۷۰ | ۹۷۱-۹۷۲ | ۹۷۳-۹۷۴ | ۹۷۵-۹۷۶ | ۹۷۷-۹۷۸ | ۹۷۹-۹۸۰ | ۹۸۱-۹۸۲ | ۹۸۳-۹۸۴ | ۹۸۵-۹۸۶ | ۹۸۷-۹۸۸ | ۹۸۹-۹۹۰ | ۹۹۱-۹۹۲ | ۹۹۳-۹۹۴ | ۹۹۵-۹۹۶ | ۹۹۷-۹۹۸ | ۹۹۹-۱۰۰۰ | ۱۰۰۱-۱۰۰۲ | ۱۰۰۳-۱۰۰۴ | ۱۰۰۵-۱۰۰۶ | ۱۰۰۷-۱۰۰۸ | ۱۰۰۹-۱۰۱۰ | ۱۰۱۱-۱۰۱۲ | ۱۰۱۳-۱۰۱۴ | ۱۰۱۵-۱۰۱۶ | ۱۰۱۷-۱۰۱۸ | ۱۰۱۹-۱۰۲۰ | ۱۰۲۱-۱۰۲۲ | ۱۰۲۳-۱۰۲۴ | ۱۰۲۵-۱۰۲۶ | ۱۰۲۷-۱۰۲۸ | ۱۰۲۹-۱۰۳۰ | ۱۰۳۱-۱۰۳۲ | ۱۰۳۳-۱۰۳۴ | ۱۰۳۵-۱۰۳۶ | ۱۰۳۷-۱۰۳۸ | ۱۰۳۹-۱۰۴۰ | ۱۰۴۱-۱۰۴۲ | ۱۰۴۳-۱۰۴۴ | ۱۰۴۵-۱۰۴۶ | ۱۰۴۷-۱۰۴۸ | ۱۰۴۹-۱۰۵۰ | ۱۰۵۱-۱۰۵۲ | ۱۰۵۳-۱۰۵۴ | ۱۰۵۵-۱۰۵۶ | ۱۰۵۷-۱۰۵۸ | ۱۰۵۹-۱۰۶۰ | ۱۰۶۱-۱۰۶۲ | ۱۰۶۳-۱۰۶۴ | ۱۰۶۵-۱۰۶۶ | ۱۰۶۷-۱۰۶۸ | ۱۰۶۹-۱۰۷۰ | ۱۰۷۱-۱۰۷۲ | ۱۰۷۳-۱۰۷۴ | ۱۰۷۵-۱۰۷۶ | ۱۰۷۷-۱۰۷۸ | ۱۰۷۹-۱۰۸۰ | ۱۰۸۱-۱۰۸۲ | ۱۰۸۳-۱۰۸۴ | ۱۰۸۵-۱۰۸۶ | ۱۰۸۷-۱۰۸۸ | ۱۰۸۹-۱۰۹۰ | ۱۰۹۱-۱۰۹۲ | ۱۰۹۳-۱۰۹۴ | ۱۰۹۵-۱۰۹۶ | ۱۰۹۷-۱۰۹۸ | ۱۰۹۹-۱۱۰۰ | ۱۱۰۱-۱۱۰۲ | ۱۱۰۳-۱۱۰۴ | ۱۱۰۵-۱۱۰۶ | ۱۱۰۷-۱۱۰۸ | ۱۱۰۹-۱۱۱۰ | ۱۱۱۱-۱۱۱۲ | ۱۱۱۳-۱۱۱۴ | ۱۱۱۵-۱۱۱۶ | ۱۱۱۷-۱۱۱۸ | ۱۱۱۹-۱۱۲۰ | ۱۱۲۱-۱۱۲۲ | ۱۱۲۳-۱۱۲۴ | ۱۱۲۵-۱۱۲۶ | ۱۱۲۷-۱۱۲۸ | ۱۱۲۹-۱۱۳۰ | ۱۱۳۱-۱۱۳۲ | ۱۱۳۳-۱۱۳۴ | ۱۱۳۵-۱۱۳۶ | ۱۱۳۷-۱۱۳۸ | ۱۱۳۹-۱۱۴۰ | ۱۱۴۱-۱۱۴۲ | ۱۱۴۳-۱۱۴۴ | ۱۱۴۵-۱۱۴۶ | ۱۱۴۷-۱۱۴۸ | ۱۱۴۹-۱۱۵۰ | ۱۱۵۱-۱۱۵۲ | ۱۱۵۳-۱۱۵۴ | ۱۱۵۵-۱۱۵۶ | ۱۱۵۷-۱۱۵۸ | ۱۱۵۹-۱۱۶۰ | ۱۱۶۱-۱۱۶۲ | ۱۱۶۳-۱۱۶۴ | ۱۱۶۵-۱۱۶۶ | ۱۱۶۷-۱۱۶۸ | ۱۱۶۹-۱۱۷۰ | ۱۱۷۱-۱۱۷۲ | ۱۱۷۳-۱۱۷۴ | ۱۱۷۵-۱۱۷۶ | ۱۱۷۷-۱۱۷۸ | ۱۱۷۹-۱۱۸۰ | ۱۱۸۱-۱۱۸۲ | ۱۱۸۳-۱۱۸۴ | ۱۱۸۵-۱۱۸۶ | ۱۱۸۷-۱۱۸۸ | ۱۱۸۹-۱۱۹۰ | ۱۱۹۱-۱۱۹۲ | ۱۱۹۳-۱۱۹۴ | ۱۱۹۵-۱۱۹۶ | ۱۱۹۷-۱۱۹۸ | ۱۱۹۹-۱۲۰۰ | ۱۲۰۱-۱۲۰۲ | ۱۲۰۳-۱۲۰۴ | ۱۲۰۵-۱۲۰۶ | ۱۲۰۷-۱۲۰۸ | ۱۲۰۹-۱۲۱۰ | ۱۲۱۱-۱۲۱۲ | ۱۲۱۳-۱۲۱۴ | ۱۲۱۵-۱۲۱۶ | ۱۲۱۷-۱۲۱۸ | ۱۲۱۹-۱۲۲۰ | ۱۲۲۱-۱۲۲۲ | ۱۲۲۳-۱۲۲۴ | ۱۲۲۵-۱۲۲۶ | ۱۲۲۷-۱۲۲۸ | ۱۲۲۹-۱۲۳۰ | ۱۲۳۱-۱۲۳۲ | ۱۲۳۳-۱۲۳۴ | ۱۲۳۵-۱۲۳۶ | ۱۲۳۷-۱۲۳۸ | ۱۲۳۹-۱۲۴۰ | ۱۲۴۱-۱۲۴۲ | ۱۲۴۳-۱۲۴۴ | ۱۲۴۵-۱۲۴۶ | ۱۲۴۷-۱۲۴۸ | ۱۲۴۹-۱۲۵۰ | ۱۲۵۱-۱۲۵۲ | ۱۲۵۳-۱۲۵۴ | ۱۲۵۵-۱۲۵۶ | ۱۲۵۷-۱۲۵۸ | ۱۲۵۹-۱۲۶۰ | ۱۲۶۱-۱۲۶۲ | ۱۲۶۳-۱۲۶۴ | ۱۲۶۵-۱۲۶۶ | ۱۲۶۷-۱۲۶۸ | ۱۲۶۹-۱۲۷۰ | ۱۲۷۱-۱۲۷۲ | ۱۲۷۳-۱۲۷۴ | ۱۲۷۵-۱۲۷۶ | ۱۲۷۷-۱۲۷۸ | ۱۲۷۹-۱۲۸۰ | ۱۲۸۱-۱۲۸۲ | ۱۲۸۳-۱۲۸۴ | ۱۲۸۵-۱۲۸۶ | ۱۲۸۷-۱۲۸۸ | ۱۲۸۹-۱۲۹۰ | ۱۲۹۱-۱۲۹۲ | ۱۲۹۳-۱۲۹۴ | ۱۲۹۵-۱۲۹۶ | ۱۲۹۷-۱۲۹۸ | ۱۲۹۹-۱۳۰۰ | ۱۳۰۱-۱۳۰۲ | ۱۳۰۳-۱۳۰۴ | ۱۳۰۵-۱۳۰۶ | ۱۳۰۷-۱۳۰۸ | ۱۳۰۹-۱۳۱۰ | ۱۳۱۱-۱۳۱۲ | ۱۳۱۳-۱۳۱۴ | ۱۳۱۵-۱۳۱۶ | ۱۳۱۷-۱۳۱۸ | ۱۳۱۹-۱۳۲۰ | ۱۳۲۱-۱۳۲۲ | ۱۳۲۳-۱۳۲۴ | ۱۳۲۵-۱۳۲۶ | ۱۳۲۷-۱۳۲۸ | ۱۳۲۹-۱۳۳۰ | ۱۳۳۱-۱۳۳۲ | ۱۳۳۳-۱۳۳۴ | ۱۳۳۵-۱۳۳۶ | ۱۳۳۷-۱۳۳۸ | ۱۳۳۹-۱۳۴۰ | ۱۳۴۱-۱۳۴۲ | ۱۳۴۳-۱۳۴۴ | ۱۳۴۵-۱۳۴۶ | ۱۳۴۷-۱۳۴۸ | ۱۳۴۹-۱۳۵۰ | ۱۳۵۱-۱۳۵۲ | ۱۳۵۳-۱۳۵۴ | ۱۳۵۵-۱۳۵۶ | ۱۳۵۷-۱۳۵۸ | ۱۳۵۹-۱۳۶۰ | ۱۳۶۱-۱

شکل ۳۶، جدول ۲۱، دسته آیات ۲.۲: توصیف پیغمبران

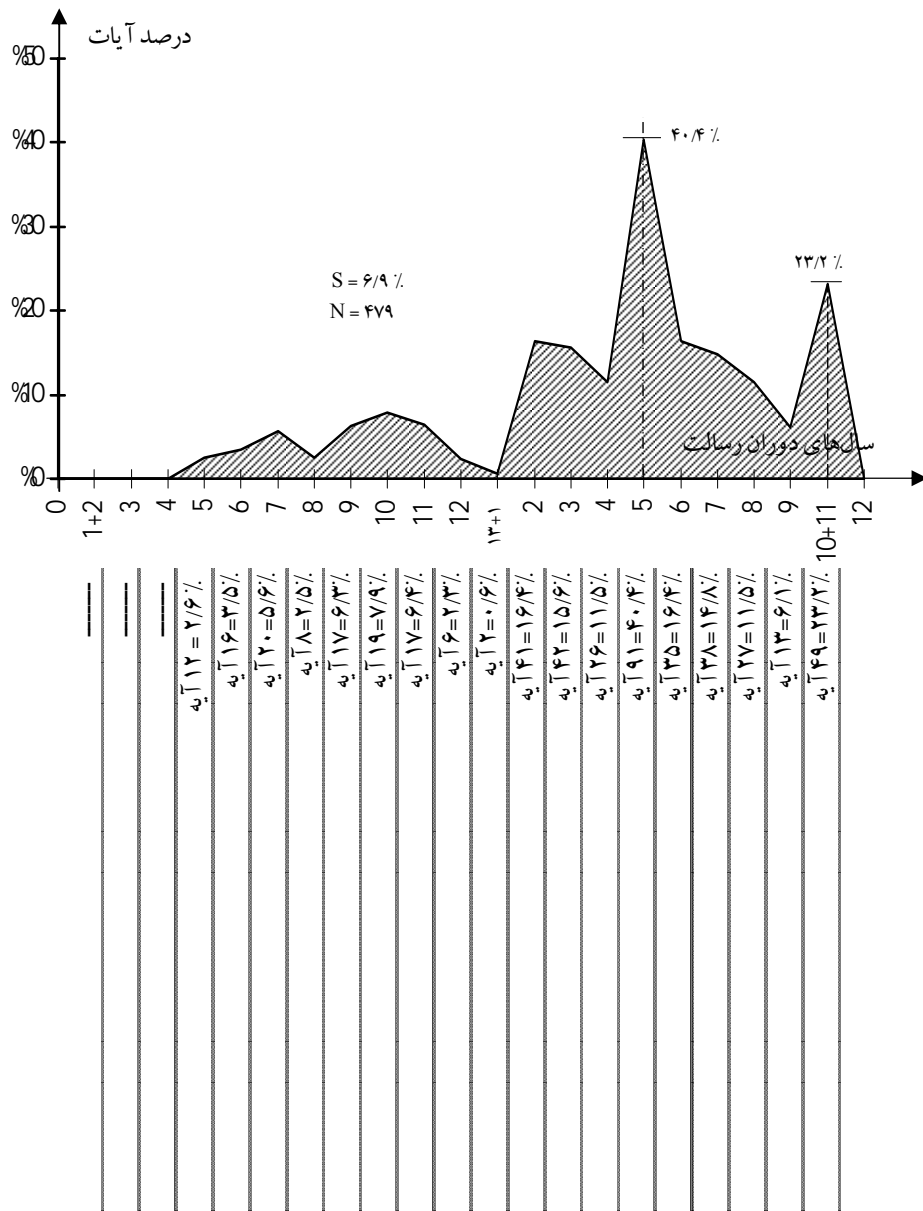
صافات آیه: ۱۳۳=۵۱٪
صافات ۱۲۲ تا ۹۷ ۱۳۰-۱۳۹ تا ۱۳۹-۱۴۶ ۱۷۳ تا ۱۷۱ شعرا ۸۳=۸۷٪
حجر آیه: ۵۷=۹۳٪
حجر ۵۱ تا ۵۶ ذاریات ۲۴ تا ۳۰ قلم ۴۸ تا ۵۰ طه ۸ تا ۴۸
ص: آیه: ۱۳۴=۷۴٪
ص ۱۵ تا ۲۹ ۲۹ تا ۴۸ مؤمنون ۵۱ تا ۵۴
یوسف آیه: ۱۱۴=۴۲٪
یوسف ۵۹ تا ۱۱۸ انبیاء ۱۸ تا ۹۱ مریم ۳۴ تا ۴۱ ۴۸ تا ۵۹ قمران ۲۲-۲۲
کهف آیه: ۴۷=۱۳۳٪
کهف ۵۹ تا ۸۱ سجده ۶ تا ۲۳ ۲۴
مؤمن آیه: ۳۹=۱۷۴٪
مؤمن ۵۶ تا ۷۵ نمل ۱۳ تا ۱۵ ۴۵
انعام آیه: ۱۱۳=۵۴٪
انعام ۷۵ تا ۱۳۸ عنکبوت ۷ تا ۴۰ ۴۱
سبأ آیه: ۱۱۴=۴۲٪
سبأ ۱۰ تا ۱۳ ص ۴ تا ۱۰ یوسف ۴ تا ۱۰ القصص ۶ تا ۱۵
نقص آیه: ۲۷=۱۰۳٪
نقص ۱۶ تا ۳۵ لقمان ۱۱-۱۲ ابراهیم ۵-۵ تا ۳۸ ۴۰
انعام آیه: ۳۰=۹٪
انعام ۴۱-۴۲ انف ۴۲
انعام آیه: ۱۷=۶٪
انعام ۳۰ تا ۴۸ ۷۵
طه آیه: ۱۴=۵۹٪
طه ۲۵ تا ۲۷ قمره ۱۱۸ تا ۱۲۸
نساء آیه: ۱۲=۵۶٪
نساء ۱۶۱ تا ۱۶۳ انعام ۸۳ تا ۹۰ ۱۵۱
توبه آیه: ۱=۴٪
توبه ۱۱۵
مائدته آیه: ۶=۷٪
مائدته ۱۰۸ تا ۱۱۶ ۱۱۸
بقره آیه: ۲=۰٫۹٪
بقره ۲۵۴-۲۶۲

شکل ۳۷، جدول ۲۲، دسته آیات ۲.۳: توصیف پیروان پیغمبران گذشته

۱۷/۱ = ۸۱ تا ۷۷ تا ۷۹	مؤمنون: ۶۵ تا ۶۹ تا ۷۷ تا ۷۹
۳/۵ = ۱۶ تا ۳	انبیاء: ۴۲ تا ۴۵ تا ۶۳ تا ۶۵
۵/۶ = ۲۰ تا ۵	مدرثر: ۳۱ تا ۳۲
۲/۵ = ۸ تا ۲	بقره: ۱۵۴ تا ۱۵۷ تا ۱۵۸ تا ۱۵۹
۳/۳ = ۱۷ تا ۳	هود: ۱۱۲ تا ۱۲۰ تا ۱۲۱ تا ۱۲۲
۷/۹ = ۱۹ تا ۷	اعراف: ۱۲۴ تا ۱۲۷ تا ۱۳۴ تا ۱۴۲ تا ۱۵۴
۵/۶ = ۱۵ تا ۵	یونس: ۸۴ تا ۸۷ تا ۹۳ تا ۱۰۳
۸/۸ = ۷ تا ۸	ابراهیم: ۷ تا ۸
۵/۲ = ۱۳ تا ۵	فصلت: ۲۳ تا ۲۹ تا ۴۵ تا ۴۷
۶/۲ = ۱۴ تا ۶	اعراف: ۱۵۹ تا ۱۶۷ تا ۱۷۰ تا ۱۷۴ تا ۱۷۶
۳/۴ = ۸ تا ۳	بقره: ۵۱ تا ۶۳ تا ۶۶ تا ۹۵ تا ۹۷
۳/۱ = ۸ تا ۳	قصص: ۷۴ تا ۷۵ تا ۷۶ تا ۸۱
۶/۸ = ۱۶ تا ۶	کهف: ۲۱ تا ۲۴ تا ۲۵
۲/۸ = ۱۶ تا ۲	مائدہ: ۳۶ تا ۱۰۲ تا ۱۱۱ تا ۱۱۳
۷/۶ = ۱۶ تا ۷	ممتحنه: ۵ تا ۱۴ تا ۱۰ تا ۱۱ تا ۱۰ تا ۱۱ تا ۱۰ تا ۱۶ تا ۱۶ تا ۲۴ تا ۲۴ تا ۲۴ تا ۲۵ تا ۲۵

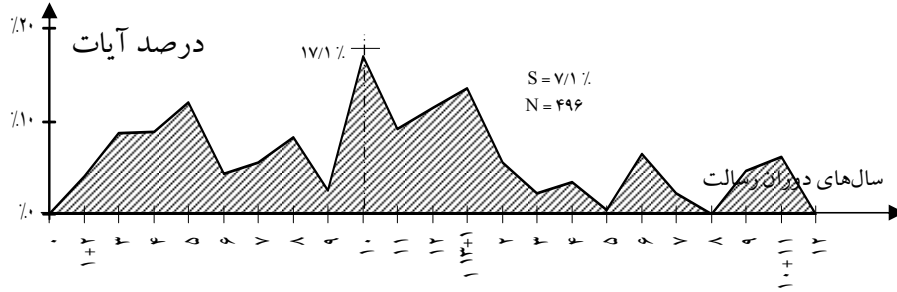
شکل ۳۸، دسته آیات (۲.۳ + ۵.۲): توصیف پیروان پیغمبران گذشته و اهل کتاب

دسته آیات ۲.۳ (پیروان پیغمبران گذشته) در زیر شکل ۳۷ قرار دارد.

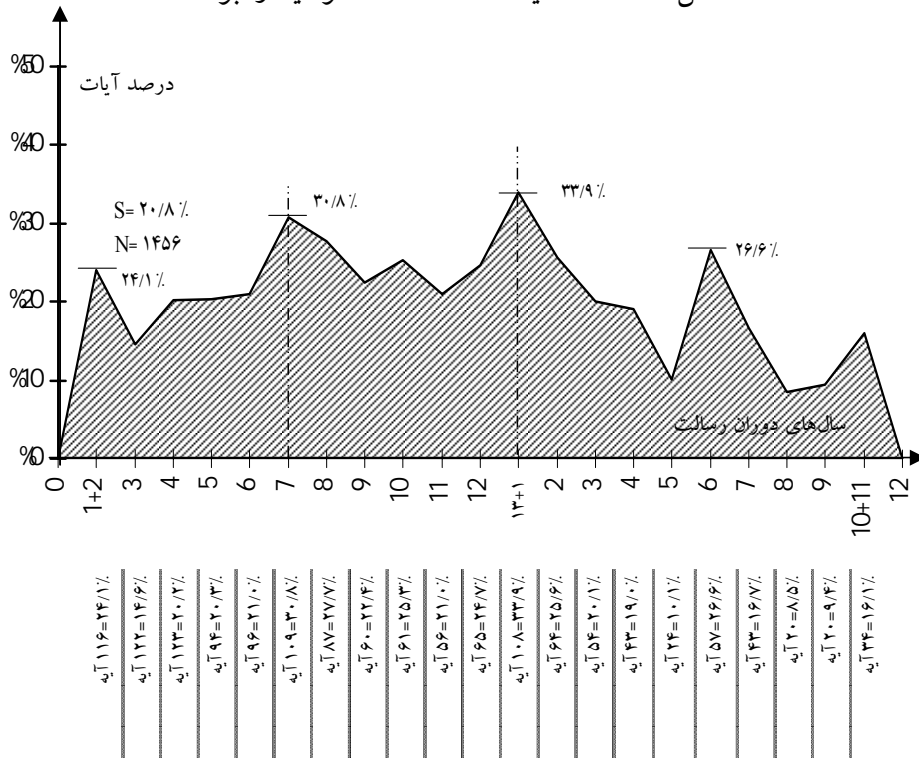
دسته آیات ۵.۲ (اهل کتاب) در زیر شکل ۴۸ قرار دارد.

شکل ۳۹، جدول ۲۳، دسته آیات ۳.۱: وصف مشرکین مکه و جدال با آنها

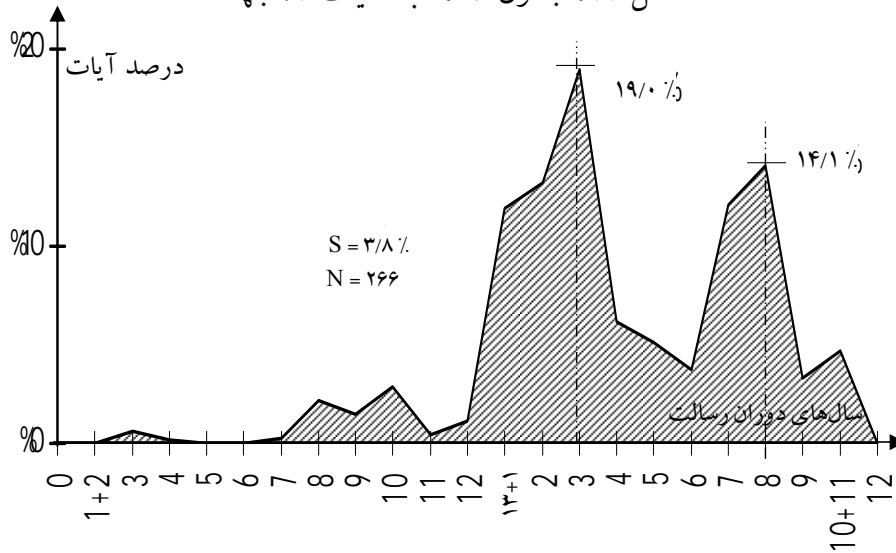
۴/۱٪ = ۲۰ آیه: تکواثر ۱-۲ طارِق ۱۵ تا ۱۷ کوفِر ۳ تکویر ۲۹ تا ۲۹ مدثر ۵۱ تا ۵۱ نجم ۱۹ تا ۲۳ کافرون ۱ تا ۳
۸/۷٪ = ۱۷۳ آیه: کافرون ۴ تا ۶ علق ۱۹ تا ۱۹ تبت ۱۵ قلم ۱۶ تا ۱۶ فجر ۱۸ تا ۱۸ نجم ۳۴ تا ۳۶ صافات ۳۶ تا ۳۶ ۱۴۹- (دنباله)
۸/۹٪ = ۵۴ آیه: شعراء ۲۰۰ تا ۲۰۰ ص ۲۱ تا ۲۱ حجر ۲۲ تا ۲۲ ذاریات ۵۲ تا ۵۲ قمر ۴۳ تا ۴۳ قلم ۳۷ تا ۴۱ معارج ۳۶ تا ۴۱ (دنباله)
۱۴/۱٪ = ۶۵ آیه: شعراء ۱ تا ۱۸ زمر ۲۷ تا ۳۰ ص ۱۰ تا ۱۰ ق ۴۴ تا ۴۵ یس ۱۰ تا ۱۰ فصلت ۶۶ تا ۶۸ فصلت ۱ تا ۱۷ زخرف ۴ تا ۲۱
۴/۴٪ = ۲۰ آیه: زخرف ۲۸ تا ۲۸ انبیاء ۵۸-۵۷ انبیاء ۳۷ تا ۳۸ انبیاء ۴۳ تا ۴۳ بینه ۱ لقمان ۵-۵ فرقان ۳-۳ فصلت ۲۳-۲۳
۵/۶٪ = ۲۰ آیه: فرقان ۴۴-۴۴ طه ۶۱-۶۱ طه ۱۳۵-۱۳۵ نحل ۲۶ تا ۲۶ فصلت ۴-۴
۸/۳٪ = ۲۶ آیه: مدثر ۳۳ تا ۳۳ اسراء ۴۵ تا ۴۵ مؤمن ۴۲-۴۲ مؤمن ۷۸-۷۸ زمر ۳۷-۳۸ تا ۳۸ جاثیه ۲۰ تا ۲۰ فصلت ۲۲ تا ۲۲
۲/۶٪ = ۷ آیه: تغابن ۱۸ هود ۱۱-۱۱ هود ۱۱۳-۱۱۳ الف ۱۲۲ تا ۱۲۲ فصلت ۸ روم ۵۹
۱۷/۰٪ = ۴۱ آیه: اعراف ۱۷۶ تا ۱۷۶ اعراف ۱۸۳-۱۸۳ حج ۶۷-۶۸ حج ۱۱۷-۱۱۷ عبکوت ۱۱-۱۱ عبکوت ۲۱-۲۱
۹/۴٪ = ۲۵ آیه: عبکوت ۵۱-۵۱ سبأ ۶۵ تا ۶۵ سبأ ۲۷ تا ۲۷ یونس ۹۶ تا ۹۶ انعام ۱۴-۱۴ انعام ۱۹-۱۹ انعام ۲۶-۲۶ عبکوت ۱۱-۱۱ عبکوت ۲۱-۲۱
۱۱/۴٪ = ۳۰ آیه: قصص ۴۷ تا ۴۷ مؤمن ۷۱-۷۱ نجم ۳۱ تا ۳۱ کهف ۳۱ تا ۳۱ کهف ۳۱ تا ۳۱ کهف ۳۱ تا ۳۱ لقمان ۲۰-۲۰ لقمان ۲۰-۲۰ ابراهیم ۲۱ (دنباله)
۱۳/۵٪ = ۳۳ آیه: شوری ۴۱-۴۱ زمر ۲۲-۲۲ زمر ۲۲-۲۲ فاطر ۱۵-۱۵ فاطر ۲۰-۲۰ محمد ۳۱-۳۱ محمد ۳۱-۳۱ (دنباله)
۵/۶٪ = ۱۴ آیه: صف ۷-۷ فصلت ۴۴ اسراء ۱۲ احقاف ۳-۳ نحل ۳۵ تا ۳۹
۲/۲٪ = ۹ آیه: آل عمران ۱۱۲-۱۱۲ یونس ۱۶ تا ۱۶ فصلت ۱۶۹-۱۶۹
۳/۵٪ = ۲۸ آیه: سبأ ۸ یونس ۱۶ تا ۱۶ فصلت ۴۸-۴۸
۴/۴٪ = ۱۰ آیه: حدید ۱۵
۶/۵٪ = ۱۴ آیه: انعام ۴۶ تا ۴۶ فصلت ۹۰-۹۰ فصلت ۹۰-۹۰ فصلت ۹۰-۹۰
۲/۳٪ = ۶ آیه: رعد ۲۷-۲۷ توبه ۱۱۴ فتح ۱۳
۴/۷٪ = ۱۰ آیه: مجادله ۶-۶ مائده ۱۰۲-۱۰۲ بقره ۲۴ تا ۲۴ بقره ۱۶۵-۱۶۵ بقره ۱۶۶-۱۶۶
۶/۲٪ = ۱۳ آیه: انعام ۱۳۵ تا ۱۳۵ انعام ۱۴۴-۱۴۴ انعام ۱۴۵-۱۴۵ انعام ۱۴۸ تا ۱۴۸
دنباله سال ۳: صافات ۱۵۰ تا ۱۵۰ صافات ۱۶۷-۱۶۷ صافات ۱۷۴ تا ۱۷۴ صافات ۱۷۹ تا ۱۷۹ صافات ۱۸۱ تا ۱۸۱ صافات ۱۸۱ تا ۱۸۱
دنباله سال ۴: زخرف ۷۹-۷۹ مریم ۷۶-۷۶ طه ۳۵ تا ۳۵ حجر ۱۲ تا ۱۲
دنباله سال ۱۳+۱: محمد ۱۵-۱۵ انفال ۱۳-۱۳ انفال ۲۱-۲۱ انفال ۳۳-۳۳

شکل ۴۲، دسته آیات (۳.۲+۳.۳): توحید و نبوت

دسته آیات ۳.۲ (نبوت) در زیر شکل ۴۰ قرار دارد.
 دسته آیات ۳.۳ (توحید) در زیر شکل ۴۱ قرار دارد.

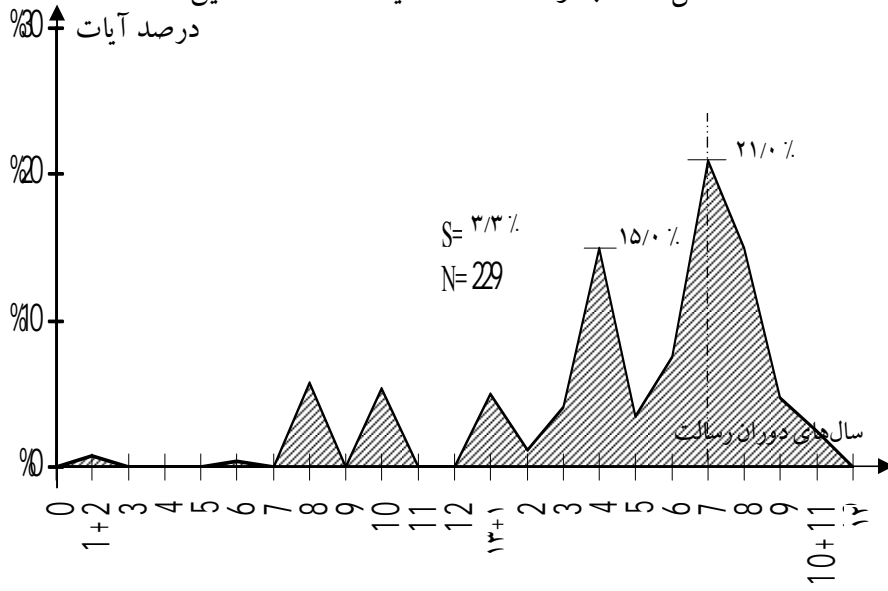
شکل ۴۳، جدول ۲۶، طبقه آیات ۴: جهاد

عادیات ۱ تا ۵ آیه: ۵۰/۶٪
شعراء ۲۲۷ آیه: ۱۰۰/۲٪
فقان ۵۲ آیه: ۱۰۰/۳٪
بقره ۱۵۳ تا ۱۵۷-۲۴۴-۲۴۵ آیه: ۲/۲٪
تغابن ۱۴ تا ۱۷ آیه: ۱/۵٪
نور ۵۴ تا ۵۶ آیه: نور ۲۷=۲/۹٪
عنکبوت ۶۹ آیه: عنکبوت ۱۰=۰/۴٪
زمل ۲۰ آیه: زمل ۳=۱/۸٪
شوری ۳۸ تا ۴۳ آیه: شوری ۳۸=۱/۹٪
انفال ۴۵ تا ۵۱-۵۷ تا ۷۶ آیه: انفال ۳۳=۱۳/۲٪
آل عمران ۱۰۶-۱۱۷ تا ۱۳۳-۱۳۴ تا ۱۶۰ آیه: آل عمران ۵۱=۱۹/۰٪
حشر ۲ تا ۱۱-۱۴ تا ۱۶ آیه: حشر ۱۴=۶/۲٪
حدید ۱۱-۱۰-۷ تا ۲۵ آیه: احزاب ۱۲=۵/۱٪
احزاب ۲۰ آیه: احزاب ۸=۳/۷٪
توبه ۷۴-۷۶-۸۴-۸۷-۸۹-۱۲۱-۱۲۲-۱۲۴ آیه: فتح ۱۶=۱۲/۱٪
انعام ۶۹-۷۳-۷۶-۷۸ تا ۹۱-۹۳ تا ۹۶-۱۰۲ تا ۱۰۵ آیه: انعام ۳۳=۱۴/۱٪
بقره ۱۷۲-۱۲۰-۲۱۲ تا ۲۱۵ آیه: بقره ۱۷=۳/۳٪
نساء ۴ تا ۱۰-۱۴ تا ۱۹ آیه: نساء ۶۲=۴/۷٪
آل عمران ۱۰-۱۱-۲۷-۲۹-۱۹۴-۱۹۵-۲۰۰ آیه: آل عمران ۳=۰/۳٪

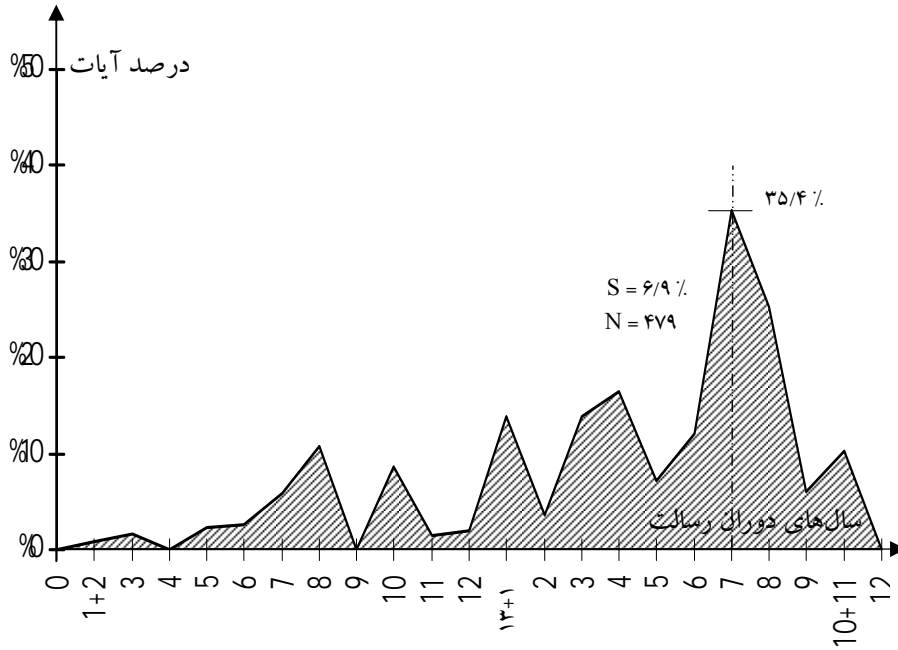
دنباله ۳ هـ: آل عمران ۱۰-۱۱-۲۷-۲۹-۱۹۴-۱۹۵-۲۰۰

شکل ۴۶، جدول ۲۹، دسته آیات ۵.۱.۳: منافقین

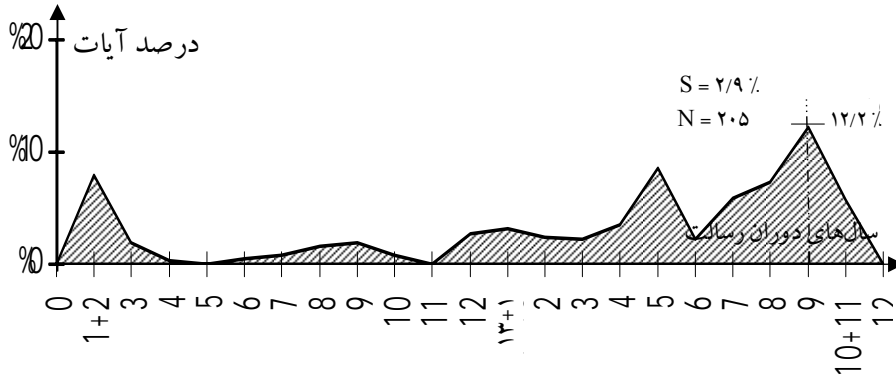
۷ تا ۴ آیة : ماعون ۴ تا ۷
۴۷ - ۱ آیة : احزاب ۱ - ۴۷
۲۰ تا ۱۸ آیة : مدثر ۳۳ - ۳۴ یقره ۱۹ تا ۲۰
۱۰ - ۹ آیة : نور ۴۶ تا ۵۳ حج ۲ - ۵۲ عنکبوت ۲ - ۳ - ۱۰
۱۶ تا ۱۵ آیة : محمد ۲۲ تا ۳۳ - ۳۹ - ۴۰ انفال ۵ - ۶
۳ - ۲ آیة : انفال ۵۱ صف ۲ - ۳
۱۱ تا ۱۱ آیة : آل عمران ۸۴ - ۱۷۵ - ۱۷۶ منافقون ۱ تا ۸
۳۴ تا ۳۴ آیة : حشر ۱۱ توبه ۳۸ تا ۷۰
۱۲ - ۸ آیة : حدید ۸ - ۱۲ نور ۱۹ تا ۱۶
۱۶ تا ۱۶ آیة : احزاب ۱۷ تا ۲۰ - ۲۴ نساء ۱۳۱ تا ۱۴۱
۵۴ تا ۵۴ آیة : توبه ۷۴ - ۹۱ تا ۹۴ - ۹۹ تا ۱۰۲ - ۱۱۲ تا ۱۲۳ - ۱۲۵ تا ۱۳۰ فتح ۶ - ۱۰ تا ۶۰
۳۵ تا ۳۵ آیة : نساء ۶۳ - ۷۲ تا ۷۴ - ۷۵ تا ۷۷ - ۸۵ تا ۹۰ - ۹۳ تا ۱۰۶ تا ۱۱۵
۱۰ تا ۱۰ آیة : مجادله ۹ - ۱۵ تا ۲۳
۵ تا ۵ آیة : تحریم ۹ نساء ۶۳ - ۷۲ - ۷۴ - ۷۵

شکل ۴۷، دسته آیات ۵.۱ (۵.۱.۱ + ۵.۱.۲ + ۵.۱.۳): امت خاتم النبیین

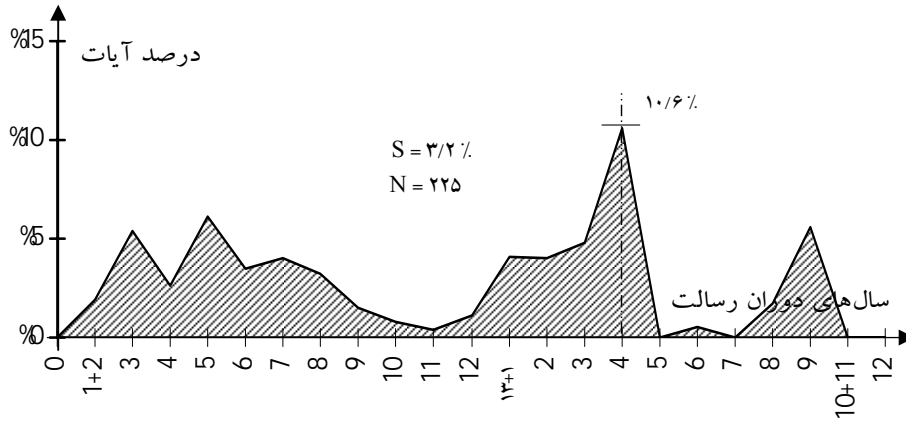
یه آیه ۴۰/۸٪
یه آیه ۱۳=۱/۶٪
یه آیه ۱۰=۲/۲٪
یه آیه ۱۲=۲/۶٪
یه آیه ۲۱=۵/۹٪
یه آیه ۳۴=۱۰/۸٪
یه آیه ۲۱=۸/۷٪
یه آیه ۴=۱/۵٪
یه آیه ۵=۱/۹٪
یه آیه ۴۴=۱۳/۸٪
یه آیه ۱۹=۳/۶٪
یه آیه ۳۷=۱۳/۸٪
یه آیه ۳۷=۱۶/۴٪
یه آیه ۱۷=۷/۲٪
یه آیه ۲۶=۱۲/۱٪
یه آیه ۹۱=۳۵/۴٪
یه آیه ۵۹=۲۵/۲٪
یه آیه ۱۳=۶/۱٪
یه آیه ۲۲=۱۰/۴٪

شکل ۴۹، جدول ۳۱، دسته آیات ۶.۱: احکام تربیتی و اخلاقی

۳۸=۷/۹٪: مدثر ۶ تا ۴ عصر ۳ نکاتر ۱-۷ شمس ۱ تا ۱۰ بروج ۸-۹ نازعات ۱۷-۱۸ لیل ۵ تا ۱۱ (دنباله)
۱۶=۱/۹٪: رحمن ۶۰ نازعات ۳۷ تا ۳۹ بلد ۱۱ تا ۱۳ نجم ۳۹-۴۰ حاقه ۳۴ تا ۳۶
۲=۰/۳٪: رحمن ۷-۸
۲=۰/۴٪: روم ۱۶ تا ۱۷
۳=۰/۸٪: فقان ۶۴-۷۳ نحل ۲۵
۱۶٪: اسراء ۲۴-۲۵ بقره ۲۰۴-۲۰۵ جاثیه ۱۴
۱۹٪: هود ۱۱۵ فصلت ۳۴-۳۵ اسراء ۸۵-۱۰۲
۸/٪: اعراف ۱۹۸ عنکبوت ۷
۲۷٪: لقمان ۱۱ تا ۱۳ ۱۸
۳۱٪: شوری ۳۵ تا ۴۱ انفال ۲۷ تا ۲۹
۲/۴٪: انفال ۵۵ اسراء ۲-۳ مائده ۱۰-۱۱
۲/۲٪: آل عمران ۸۶-۱۲۶-۱۲۸-۱۲۹ منافقون ۹ حج ۷۶
۳/۵٪: اعراف ۲۷ تا ۳۱ ۳۳-۵۴
۸/۴٪: حدید ۲۴ نحل ۹۲ تا ۹۹ نور ۱۲ تا ۱۸ ۲۰-۲۲-۲۳-۲۵
۲/۳٪: احزاب ۳۵ نساء ۱۳۴-۱۳۶-۱۴۷ ۱۴۸
۵/۸٪: زعد ۱۲-۱۸ ۲۰-۲۲ تا ۲۵ حجرات ۷ تا ۱۳ قصص ۷-۸۳
۷/۳٪: نساء ۱-۲-۱۰-۳۳-۳۶-۳۸ تا ۴۰ ۶۱-۶۲-۸۷-۸۸-۹۶-۹۹ تا ۱۰۱ احقاف ۱۴
۱/۲٪: مجادله ۱۰ مائده ۳۰-۳۴-۸۹-۱۰۰ بقره ۱۶۴-۱۷۲-۱۷۳-۲۱۶ تا ۲۱۹ ۲۲۳-۲۲۵ تا ۲۶۴-۲۷۳
۵/۷٪: بقره ۲۷۳ منتخبه ۲-۳ انعام ۲ تا ۵ نساء ۶۱-۶۲-۱۳۷ مائده ۳-۵۳
۱+۲: معاون ۲-۳ مرسلات ۱۸-۴۱ تا ۴۶ عبس ۴۲ همزه ۱-۳

جدول ۳۳، شکل ۵۱، دسته آیات ۷.۱: انسان و شیطان و جن

۱۹٪=۹ آیات: علق ۲-۵ عصر ۱-۲ شمس ۱۰ تا ۷ نجم ۲۴
۴٪=۵ آیات: علق ۶-۷ تنین ۱ تا ۶ غلذیات ۸ تا ۱ ناس ۱۰ تا ۱۴ قلم ۱۴ تا ۲۱ دنباله (دنباله)
۶٪=۱۶ آیات: شعراء ۷۱ تا ۸۵ ذاریات ۵۶
۱۱٪=۲۸ آیات: حجر ۲۶ تا ۴۲ دهر ۱ تا ۳۱ یس ۶۰ تا ۶۲ مؤمنون ۱۲ تا ۱۶
۵٪=۱۶ آیات: انحراب ۳۸ جن ۱ تا ۱۴ روم ۱۹
۶۰٪=۱۴ آیات: طه ۱۱۴ تا ۱۲۳ ملک ۵ سجده ۸ تا ۶
۲٪=۳ آیات: اسراء ۱۲-۶۳ تا ۶۷ بقره ۲۰۰ تا ۲۰۳
۱۵٪=۴ آیات: روم ۳۲ اسراء ۸۵-۸۶ روم ۲۹
۸٪=۲ آیات: انراف ۲۰-۲۰۱
۴٪=۱ آیات: سبأ ۴۰
۱۱٪=۳ آیات: کهف ۴۸ ابراهیم ۲۶-۲۷
۱۱٪=۱۳ آیات: بقره ۲۸ تا ۳۷ طر ۶ زمر ۱۱-۵۰
۱۰٪=۱۰ آیات: فصلت ۴۹-۵۱ اسراء ۵۵-۶۲ تا ۶۷ مائده ۱۰
۸٪=۱۳ آیات: حج ۲-۴ انراف ۱۰-۲۰
۱۰٪=۲۴ آیات: انراف ۲۱ تا ۳۴ ۱۷۱-۱۷۲ حشر ۱۶-۱۷ یونس ۱۱-۱۲-۱۹-۲۱-۴۴-۵۷
۵٪=۱ آیات: انحراب ۷۲
۱۷٪=۴ آیات: نساء ۱۱۷ تا ۱۱۹ انراف ۱۴
۶٪=۱۲ آیات: انحراب ۲۸ تا ۳۰ مائده ۳۰ تا ۳۴ بقره ۱۶۴-۱۶۶-۲۰۹-۲۷۱
دنباله ۱+۲: معارج ۱۹ تا ۲۲ رحمن ۱۴-۱۵

نکاتی که از این منحنی‌ها استنباط و استفاده می‌شود، تأیید و تکمیل مطالبی است که در بند ۳۱ به آن‌ها اشاره نموده بودیم:

الف) مسئله تمرکز یا وجود نقطه اوج در منحنی‌های فرعی، مانند منحنی‌های اصلی به‌طور برجسته‌ای نمایان می‌باشد.

فقط در منحنی مربوط به دسته آیات ۱.۳ (تذکر و توضیح آخرت، شکل ۳۴) و در دسته‌های فرعی آیات طبقه ۳ (وصف مشرکین مکه و جدال‌های توحید و نبوت، شکل‌های ۴۰ تا ۴۲) که ارتفاع قله ضعیف و منحنی دامنه‌دار است، همان‌طور که در بند ۳۱ ردیف ۲ گفته شد، بحث در اصول و عقاید، حالت تقریباً استمراری و گسترده در طول سال‌های رسالت داشته است.

منحنی مربوط به دسته آیات ۲.۳ (شکل ۳۷) راجع به پیروان پیغمبران گذشته نیز بدون قله یا از جهتی دارای چهار قله یا نقطه اوج است:

اولی آن در سال ۱۰ بعثت، و یک سال قبل از با اوج آیات معرفی پیغمبران است؛

دومی در سال ۴ هجرت، به منحنی اهل کتاب می‌خورد که پیروان حضرت موسی و حضرت عیسی (ع) در زمان حضرت خاتم‌النبین (ص) هستند؛

و چهارمی در سال ۱۰ هجرت، مصادف با قله فرعی اهل کتاب شده است.

چنین به نظر می‌آید که اگر آیات وصف پیروان را با آیات اهل کتاب یکجا بگیریم (شکل ۳۸) عمل دور از تناسب و قاعده‌ای نباشد.

ب) حالا می‌توان، سال‌های وفور حداکثر فراوانی، یا ترتیب توالی موضوعات مختلف را با تفصیل بیشتر و ترتیب کامل‌تر، با ملاحظه شکل‌های ۳۲ تا ۵۱، تعیین کرد:

۱- حدود قیامت	دسته	۱.۱	با اوج	۱۷/۸ درصد	در سال‌های	اول و دوم	بعثت
۲- توصیف بهشت و جهنم	"	۱.۲	"	۲۹/۱	در سال	سوم	"
۳- ابلاغ وجدال و هلاک و نجات امت‌های گذشته	"	۲.۱	با اوج اول	۳۳/۹	"	چهارم	"
۴- توصیف پیغمبران	"	۲.۲	"	۲۷/۱	"	ششم	"
۵- رسالت خاتم‌النبین (توحید و نبوت)	"	۳.۳+۳.۲	"	۳۰/۸	"	هفتم	"
۶- ابلاغ وجدال و هلاک و نجات امت‌های گذشته	"	۲.۱	با اوج اصلی	۴۲/۵	"	نهم	"

۷- جدال با مشرکین مکه	"	۳.۱	با اوج	۱۷/۰ درصد	درسال	دهم	"
۸- توصیف پیغمبران	"	۲.۲	با اوج اصلی	۴۲/۷	"	یازدهم	"
۹- رسالت خاتم النبیین (توحید و نبوت)	"	۳.۳+۳.۲	"	۳۳/۹	"	اول	هجرت
۱۰- جهاد	طبقه	۴	با اوج	۱۹/۰	"	سوم	"
۱۱- تذکر و توضیح آخرت	دسته	۱.۳	"	۱۹/۹	"	چهارم	"
۱۲- انسان و شیطان و جن	دسته	۷.۱	"	۱۰/۶	"	چهارم	"
۱۳- اهل کتاب و پیروان پیغمبران گذشته	دسته‌های	۵.۲+۲.۳	"	۴۰/۴	"	پنجم	"
۱۴- امت پیغمبر آخرالزمان (مسلمین)	دسته	۵.۱	"	۳۵/۴	"	هفتم	"
۱۵- احکام	طبقه	۶	"	۴۸/۸	"	نهم	"
۱۶- اهل کتاب و پیروان	دسته‌های	۵.۲+۲.۳	با اوج مجدد	۲۳/۲	"	دهم	"

بعضی از منحنی‌ها را که یک ماکزیمم فرعی ولی مشخص نشان می‌دهند دو بار به حساب آورده‌ایم. مثلاً حداکثر تعداد نسبی سالیانه آیات توصیف پیغمبران در سوره یوسف (۱۲) در سال ۱۱ بعثت آمده است ولی اختصاص به یک پیغمبر دارد. درحالی که در سال ششم در سوره‌های انبیاء (۲۱) و مریم (۱۹) که ماکزیمم اول منحنی دیده می‌شود، نام و نشان انبیاء بیشتری ذکر شده است.

ج) اما توالی تمرکز موضوعات و ترتیب توجه به آنها، یا تعداد آیاتی که به هر کدام اختصاص داده شده است و به اعتباری اهمیت نسبی آن موضوع را از دید قرآن نشان می‌دهد - همان‌طور که قبلاً در بند ۳۱ ردیف ۳ در مورد موضوعات ششگانه اصلی گفته شد - فرق دارد و اینک با تفکیک و تقسیم طبقات اصلی به دسته‌های فرعی، می‌توانیم صورت زیر را ارائه بدهیم که بجای خود حائز اهمیت است:

۱- توحید و نبوت	دسته‌های	۳.۳+۳.۲	با	۱۴۵۶	آیه	۲۰/۸ درصد	قرآن	به طور متوسط
۲- تذکر و توضیح آخرت	دسته	۱.۳	"	۷۰۱	"	۱۰/۰	"	"
۳- ابلاغ و جدال امت‌های گذشته	"	۲.۱	"	۸۷۶	"	۱۲/۵	"	"
۴- احکام	طبقه	۶	"	۵۰۳	"	۷/۲	"	"
۵- امت اسلام	دسته	۵.۱	"	۴۷۹	"	۶/۹	"	"
۶- اهل کتاب و پیروان پیغمبران گذشته	دسته‌های	۲.۳+۵.۲	"	۴۷۹	"	۶/۹	"	"
۷- توصیف بهشت و جهنم و ثواب و عذاب	دسته	۱.۲	"	۶۹۳	"	۹/۹	"	"
۸- توصیف پیغمبران	"	۲.۲	"	۵۵۳	"	۷/۹	"	"

۹-	وصف و جدال با مشرکین مکه	"	۳.۱	۴۹۶	"	۷/۱	"
۱۰-	جهاد	طبقه	۴	۲۶۶	"	۳/۸	"
۱۱-	خلقت انسان و شیطان و جن	دسته	۷.۱	۲۲۵	"	۳/۲	"
۱۲-	حدوث قیامت	"	۱۰.۱	۲۳۹	"	۳/۴	"

اگر در نظر بگیریم که ردیف‌های ۱، ۲، ۳ و قسمتی از ردیف‌های ۵، ۶، ۷، ۸، ۹، ۱۱ و ۱۲، بیشتر راجع به جهان‌بینی اسلامی و اصول اعتقادی است که یا به‌طور مستقیم و استدلالی بیان شده است و یا به‌طور غیرمستقیم و توصیفی و تاریخی به‌صورت توییح یا تقدیر سایرین و ردیف‌های ۴ و تا حدودی ۱۰ جنبه عملی تعلیمی و تربیتی و عبادی دارند، به این اختلاف فاحش می‌رسیم که ۸۵ درصد قرآن متوجه بر اعتقاد و اتخاذ هدف در زندگی است و ۱۵ درصد از آن دستورالعمل‌های تربیتی و اخلاقی و عبادی (شامل ۴/۳ درصد فقهی).

د) کیفیت خاص سوره‌های کوتاه ابتدای رسالت، به‌لحاظ در برداشتن اجمالی موضوعات - که در بند ۳۱ ردیف ۵ در باره طبقات ششگانه متذکر شدیم - در هر یک از موضوعات فرعی به‌صورت تفکیک ظاهر شده است. غالب منحنی‌ها برجستگی کوتاهی در ابتدا نشان داده خاموش می‌شوند. به‌استثنای دسته‌های فرعی منشعب از طبقه ۲ (رسالت پیغمبران گذشته و پیروان آنها) که اوج اولشان دو سه سال جلو رفته است.

تعبیر کیفیت فوق چنین می‌تواند باشد که قرآن دو بار نازل شده است. یکی با اشاره و اجمال در سوره‌های فشرده آغاز وحی و بار دیگر با تفصیل و توضیح و احیاناً تکرار، متدرجاً در طی بیست سال بعد.

۳۴- منحنی‌های موضوعی معادل و نمایش دسته‌جمعی آنها

همان‌طور که در سیر تحول لفظی قرآن منحنی‌های معادل را جانشین منحنی مشخصه هر سوره یا گروه می‌نمودیم (بند ۹)، منحنی‌های تحول موضوعی را نیز می‌توانیم تعدیل نموده با حذف بی‌نظمی‌ها و تضاریس مربوطه، برای هر کدام معادلی رسم نماییم. شکل منحنی‌های معادل، سراسر تر شده ولی مساحت زیر آن در فواصل سنوات متوالی تقریباً برابر مساحت زیر منحنی واقعی می‌باشد.

منحنی‌های معادل موضوعات قرآن را در شکل‌های جداگانه رسم نکرده‌ایم ولی مجموع آنها را در جدول ۳۴ خلاصه نموده و در شکل ۵۲ پهلوئی هم آورده‌ایم. در جدول ۳۴ عرض‌های نقاط هر یک از منحنی‌ها در هر یک از سال‌های رسالت خوانده می‌شود و شکل ۵۲ که گفته‌های سابق را به‌طور خلاصه و یک‌جا نمایش می‌دهد، چهره جدیدی از طرز توزیع آیات و توالی سال‌های تمرکز را ارائه می‌نماید. نام آن را، از روی تشابه با منظره تپه‌ها با برجستگی‌های پشت سرهمی که یک رشته جبال را تشکیل می‌دهد، «قله‌های تنزیل» گذاشته‌ایم.

در این مجموعه، دو نوع متمایز از دسته آیات معرف موضوعات دیده می‌شود:

۱- دسته‌های با تمرکز قوی و نوبت‌دار: قیامت، امت‌های گذشته، توصیف پیغمبران، منافقین، جهاد، اهل کتاب و بالاخره احکام.

۲- دسته آیات اعتقادی یا ایدئولوژیک با تمرکز و اوج خفیف و حالت گسترده استمراری: توحید و نبوت، توضیح و تذکر آخرت.

این دسته از آیات حکم ترجیع‌بند سایر موضوعات را داشته، منظم‌اً و در سراسر دوران رسالت یادآوری می‌گردد.

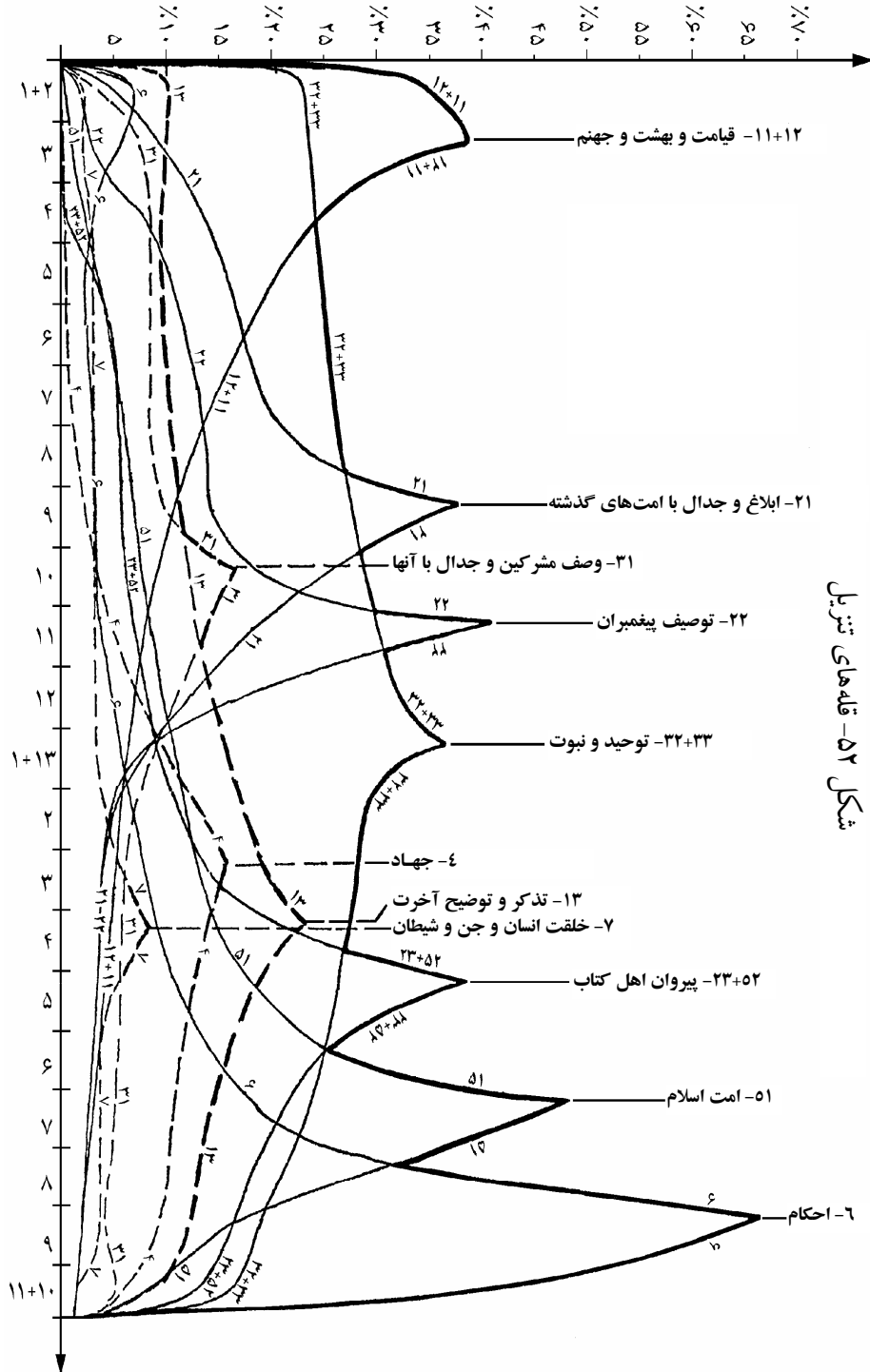
منحنی‌های نوع اول، قله‌های برجسته تنزیل را نشان داده، یک بار ظاهر می‌گردند و سپس رو به افول و تعطیل می‌گذرانند، درحالی که منحنی‌های نوع دوم بر سایر مطالب سایه افکننده مکرر رو می‌آیند و باز در صف عقب می‌روند. ضمناً هر دو نوع منحنی در دو پرده ظاهر می‌گردند.

پرده اول که به ماکزیمم‌های حدود ۵۰ درصد می‌رسند و در سال تمرکز و اوج خود نصف آیات نازل را اشغال می‌نمایند.

پرده دوم که از سقف ۲۵ درصد بالاتر نرفته، در عمق یا در عقب جبهه هستند و در شکل با قلم خط‌چین نشان داده شده‌اند.

پرده‌دار اولی‌ها، آیات توحید و نبوت است و پرده‌دار دومی‌ها، دسته آیات ۱.۳ یا تذکر و توضیح آخرت^۱.

۱. در خلاصه ترجمه کتاب به زبان فرانسه، اشاره به یک شکل دیگری (شکل ۵۳) نیز شده است که در آنجا برای تعیین عرض نقاط هر یک از منحنی‌های موضوعی، درصد آیات آن دسته را با درصد‌های آیات دسته‌های ماقبل جمع کرده‌ایم. نظریه این که مطلب تازه‌ای با این شکل کشف نمی‌شد از بحث و درج آن صرف نظر کرده‌ایم.

شکل ۵۲ - قله‌های تنزیل

۳۵- استنتاج‌های ممکن

به نوبت آمدن اوج نزول موضوعات مختلف که به عنوان یکی از خصوصیات قرآن مورد بحث و نمایش قرار گرفته است، مسئله چگونگی و علت آن را مطرح می‌سازد. در موضوعاتی مانند جهاد، جدال با منافقین و با اهل کتاب، طبیعی است که چنین کیفیتی وجود داشته باشد. نظر به اینکه جنگ‌های با کفار در بدر و اُحد شروع گردیده و با فتح مکه به پیروزی قطعی رسید، قاعدتاً آیات تشریحی و تشویقی جنگ نیز باید مقارن همان زمان اوج بگیرد. آیات بحث و جدال با اهل کتاب هم که می‌بینیم در سال پنجم هجرت به حداکثر خود می‌رسد، غیر از این نمی‌توانست باشد، چون در مکه از یهود و نصاری کسی نبود و در اوایل دوران مدینه نیز امید تفاهم می‌رفت. همچنین است موضوع منافقین که بروز و ظهور آن در هر نهضتی پس از پیشرفت و احتمال موفقیت رخ می‌دهد.

در این سه دسته آیات، وقایع خارج می‌توانسته است علت نزول و تعیین‌کننده سال‌های تمرکز بوده باشد. اما در دسته‌های دیگر، به تعداد مثلاً ۷، که اقتضای حوادث چنین حکمی رانمی‌کرده، مطالب مربوطه به خوبی می‌توانسته است حالت مخلوط در هم آمیخته و نسبتاً یکنواخت داشته باشد (تاحدودی مانند آیات اصولی و ایدئولوژیک). ولی می‌بینیم جریان امر یک حالت از پیش تنظیم‌شده را نشان می‌دهد که گویی بر طبق دستور یا برنامه‌ای صورت گرفته است. این طرز توزیع آیات، روش بعضی مدارس مهندسی را به خاطر می‌آورد که مواد برنامه‌تعلیماتی را در سراسر سال پخش نکرده و نخواستند موضوعات مختلف به موازات هم و تدریجاً وارد ذهن شاگردان گردد، بلکه آنها را دسته‌بندی نموده، هر ماه یا هر قسمت از سال را اختصاص به دو سه ماده از برنامه می‌دهند تا به این ترتیب توجه و فعالیت دانشجویان همیشه روی موضوعات محدودی متمرکز گردد و نفوذ و جاگیری بهتری صورت گیرد.

در برنامه‌ریزی‌های فنی، اقتصادی یا اداری و غیره کشورها یا مؤسسات نیز مراحل مختلف کار با رعایت نوبت پیش‌بینی می‌شود و در تمام این موارد که نظام خاصی در نظر گرفته و اجرا می‌شود، وجود و دخالت یک مدیر یا دستگاه برنامه‌ریز، به نظر بدیهی جلوه می‌کند.

در مورد قرآن نیز کیفیت تمرکزی تعلیمات و توالی نوبتی تمرکزها به خوبی می‌تواند حکایت از دخالت یک گرداننده یا عامل مافوق حوادث و اشخاص - از جمله شخص خود پیغمبر - بنماید.

نکته‌ای که نظریه ابراز شده را تقویت می‌نماید این است که حتی در سه دسته آیات سابق الذکر، که گفتیم نزول و اوج آیات، با حوادث خارج مقارنه دارد، یک سلسله «پیش آیات» دیده می‌شود که قبل از وقوع و احتمال قضایای مربوطه نازل شده است که عمل تدارک و زمینه‌سازی تدریجی را انجام می‌دهد، از این قرار:

۱- در سیزده سال مکه، از سال‌های ابتدای رسالت، که گروندگان به اسلام انگشت‌شمار بودند و مسئله توسعه نهضت و جنگ با کفار قابل تصور نبوده، بلکه شواهد و قرائن خلاف آن را نشان می‌داد، به آیاتی برخورد می‌کنیم که با آهنگ تصاعدی، نغمه‌های مقاومت، قهر، تعرض، تشدد و بالاخره تدارک جنگ را ساز کرده، منتهی به دستور آمادگی و بسیج می‌گردد. قبلاً و به تدریج زمینه‌سازی‌های لازم از جهت ایمان و یاد و توکل به خدا، پایداری یا صبر، معامله استقراضی با خدا، وعده پادشاه‌های آخرت، دورساختن تصور مرگ و فنا از شهدای در راه خدا، آماده‌شدن برای خطرات شدید و خسارات مسلم و ضرورت تدافع اجتماعی به عمل می‌آید. در سال هشتم بعثت یعنی شش سال مانده به درگیری نظامی با کفار، اولین شیپور جنگ در آیات ۱۴۸ تا ۱۵۲ سوره بقره (۲) به صدا در می‌آید و در آیات ۲۴۵ و ۲۴۶ حکم فقهی جنگ صریحاً اعلام می‌گردد تا آنکه بالاخره در سال اول مدینه باز در همان سوره، شرایط اصلی جنگ یا چارچوب جهاد اسلامی در آیه ۱۸۶ به صورت کامل و جامع بیان می‌شود.

برای توجه و تعمق بیشتر، کلیه آیات پیش جهاد را که در جدول ۲۶ آمده است در زیر نقل می‌نماییم:

سال سوم بعثت) عادیات (۱۰۰) / ۱ تا ۵:

۱. عادیات (۱۰۰) / ۱ تا ۵: سوگند به ستوران تیز تک که نفس نفس زنند.

و [از ضربه سم‌هاشان] برق می‌جهانند،

و بامدادان [بر دشمن] هجوم آرند، که بدان [یورش] گرد و غباری [سخت] برانگیزند،

و بدان [هجوم] در میان جمعی [از دشمن] ظاهر شوند،

سیر تحول موضوعی قرآن _____ ۷۱

(قسم خوردن به شیخون جنگجویانی که ۱۲ سال بعد پیدا می شوند).

سال چهارم بعثت) شعراء (۲۶) / ۲۲۷ :

!

۲ .

سال هفتم بعثت) فرقان (۲۵) / ۵۲ :

(اطاعت نکردن از کفار یا مبارزه منفی و اولین بار که کلمه جهاد، جهاد بزرگ، عنوان می شود).

سال هشتم بعثت) بقره (۲) / ۱۵۳ تا ۱۵۷ :

۳ .

(آیات پیش بینی شده و تدارک روحی جدی برای جنگ، یا اولین شیپور جنگ).

-
۱. شعراء (۲۶) / ۲۲۷ : مگر مؤمنان نیکوکار که فراوان به یاد خدا هستند و پس از آنکه ستم دیدند، [با اشعار خود] انتقام گرفتند؛ و به زودی ستمگران متوجه خواهند شد که به کدام بازگشتگاه باز می گردند.
 ۲. فرقان (۲۵) / ۵۲ : پس، از انکارورزان اطاعت مکن و با [منطق] قرآن با آنها به جهادی، بزرگ برخیز.
 ۳. بقره (۲) / ۱۵۳ تا ۱۵۷ : ای مؤمنان، [به هنگام مشکلات] از شکیبایی و نماز یاری جوئید، که خدا با شکیبایان [و پاداران] است.
- کسانی را که در راه خدا کشته می شوند، مرده تصور نکنید؛ نه، زنده اند و شما درک نمی کنید. شما را [در پاره ای موارد] به شمه ای از ترس و گرسنگی و کاهش اموال و کسان و فرآورده ها می آزمایشیم؛ و پاداران را [در این آزمون] بشارت ده.
- همان ها که چون آسیبی به آنان رسد، [صبوری پیش گرفته و] گویند: متعلق به خداییم و به پیشگاه او بازمی گردیم.
- توجهات و رحمت الهی شامل حال آنهاست و هم آنها راه یافته اند.

بقره (۲) / ۲۴۴ و ۲۴۵ :

۱.
(سریع شدن حکم قتل و ابلاغ نتایج اخروی بسیج برای جنگ).

سال نهم بعثت (تغابن (۶۴) / ۱۴ و ۱۵ :

....

۲.
(پیش بینی و آمادگی در گیری با نزدیکان و از دست دادن مال و فرزند).

سال دهم بعثت (نور (۲۴) / ۵۵ تا ۵۶ :

۳ ...

(وعده های دوراندیشانه و دنیایی که بعضی دامنه آن را به ظهور امام زمان کشانده اند).

حج (۲۲) / ۵۸ تا ۶۰ :

...

۴ ...

۱. بقره (۲) / ۲۴۴ و ۲۴۵: در راه خدا بجنگید و بدانید که خدا شنوا و داناست. کیست که [با انفاق خود] به خدا وامی نیکو دهد تا برای او به دفعات چندین برابرش سازد؟ خداست که سختی و گشایش پیش می آورد و به پیشگاه او بازگردانده می شوید.

۲. تغابن (۶۴) / ۱۴ و ۱۵: ای مؤمنان، برخی از همسران و فرزندانان دشمن شما هستند، از آنها حذر کنید؛ ... اموال و فرزندانان فقط [وسیله] آزمایشند؛ و خداست که پاداشی بزرگ در اختیار اوست.

۳. نور (۲۴) / ۵۵ تا ۵۶: خدا به مؤمنان نیکو کار از میان شما وعده داده است که در [بهره مندی های] زمین، آنها را همچون پیشینیانسان جانشین [دیگران] کند و دینشان را که برای آنها پسندیده است، استقرار دهد و ترس آنها [از دشمنان] را به امنیت بدل کند ...

۴. حج (۲۲) / ۵۸ تا ۶۰: و کسانی که در راه خدا هجرت کردند، آنگاه کشته شدند یا مرگشان فرا رسید، خدا از روزی نیکو برخوردارشان می گرداند...

[حکم خدا] این است، و هر که متناسب با تعدی که به او شده است [طرف خود را] مجازات کند و مورد ستم [بیشتری] قرار گیرد، قطعاً خدا یاری اش خواهد کرد؛ و خدا گذشت کننده ای آمرزگار است.

(پیش‌سازی هجرت و جنگ و شهادت و پیش‌اشاره به شرایط
تشریحی جهاد که تصریح آن در سال اول هجرت خواهد آمد).
عنکبوت (۲۹) / ۶ :

۱

سال یازدهم بعثت) عنکبوت (۲۹) / ۶۹ :

۲

(در این هر دو آیه تصریح به جهاد به‌طور اعم می‌شود که مصداق
عمده آن جنگ است و نتایجی را که جهاد به‌لحاظ خود شخص
دارد بیان می‌شود).

سال دوازدهم بعثت) مزمل (۷۳) / ۲۰ :

...

۳ ...

(آهنگ‌های پیشگویی و پیش‌بینی کاملاً آشکار است).

ابراهیم (۱۴) / ۱۲ :

۴

-
۱. عنکبوت (۲۹) / ۶: هر که جهاد کند به سود خویش کرده است؛ زیرا خدا از جهانیان بی‌نیاز است.
 ۲. عنکبوت (۲۹) / ۶۹: و کسانی که در راه ما تلاش می‌کنند، محققاً به راه‌های خویش هدایتشان می‌کنیم؛ و خدا با نیکوکاران است.
 ۳. مزمل (۷۳) / ۲۰: پروردگار تو آگاه است که تو و گروهی از همراهانت نزدیک دو ثلث یا نصف یا [حداقل] ثلث شب را [به عبادت] برمی‌خیزید؛ خداست که شب و روز را تقدیر می‌کند؛ [او] آگاه است که شما قادر نیستید این حدود را [برای شب‌زنده‌داری] به درستی رعایت کنید، لذا [به رحمت خود] بر شما بازگشت؛ اینک هر چه میسر است، [در ساعات شب] به تلاوت قرآن پردازید؛ خدا می‌داند که برخی از شما بیمار خواهند بود، و برخی دیگر در طلب‌روزی از بخشایش خدا در سفرند، و گروهی دیگر در راه خدا جنگ می‌کنند؛ پس در همان حد که میسر است آیات قرآن را تلاوت کنید، و به نماز بایستید و زکات پردازید و [با انفاق خود] به خدا وامی نیکو بدهید؛ و هر نیکویی که برای خود پیش می‌فرستید، به صورت پاداشی بهتر و بزرگ‌تر، آن را نزد خدا باز می‌یابید؛ ...
 ۴. ابراهیم (۱۴) / ۱۲: چرا بر خدا که ما را به راه‌ها [ی درست] امان هدایت کرده است، توکل نکنیم؟ بر آزار شما شکیبا خواهیم بود؛ و اهل توکل باید تنها بر خدا توکل کنند.

(از زبان حال گروندگان پیغمبران گذشته، تلقین و تعلیمات لازم به امت در حال هجرت داده می شود).

لقمان (۳۱) / ۱۷: ...

۱.

سال اول هجرت و سیزدهم بعثت (۱۳+۱) شوری (۴۲) / ۳۸ تا ۴۳:

...

...

۲.

(همان مطالب و مفاهیم است که این بار در منطق تشکیلاتی امت و اجتماع مدنی و شرف تأسیس بیان می شود و مقدمه چینی می گردد که به طرز قاطع در آیات بعد می آید).

بقره (۲) / ۱۹۰ تا ۱۹۵:

...

...

۱. لقمان (۳۱) / ۱۷: پسر، ... بر آنچه [از سختی و مصیبت] به تو می رسد شکبیا باش، که این نشانه قدرت اراده است.

۲. شوری (۴۲) / ۳۸ تا ۴۳: و آنان که [دعوت] پروردگار خویش را پذیرا می شوند و به نماز می ایستند و امورشان در میانشان به مشورت نهاده می شود و از آنچه روزی شان کرده ایم، انفاق می کنند؛ و کسانی که هرگاه مورد ستم قرار گیرند، به دفاع برمی خیزند. جزای هر بدی مقابله به مثل است؛ و هر که گذشت کند و به شایستگی رفتار کند، پاداشش با خداست؛ به راستی او ستمگران را دوست ندارد.

البته آنان که پس از ستمی که دیده اند، انتقام گیرند، هیچ راه [ملامت]ی بر آنان نیست. راه [ملامت] بر ستمگرانی گشوده است که به ناحق در زمین سرکشی می کنند؛ آنان عذاب دردناک [در انتظار] دارند.

اما هر که شکبایی و گذشت کند، نشان قدرت اراده [او] است.

...

...

۱...

(خاتمه سلسله آیات پیش جهاد و اعلام تشریحی چارچوب یا چهار شرط جنگهای اسلام: جنگ کردن- در راه خدا- با کسانی که مبادرت به جنگ می نمایند - تا حد مقابله به مثل و عدم تجاوز و تعدی).

محمد (ﷺ) / ۴ تا ۸ و ۲۲ و ۲۷

انفال (۸) / ۱ و ۷ تا ۱۹

آیات بعد از این، خود جهاد است که در تفصیل یا تکرار و تذکر شرایط اصلی و به تناسب موارد و احتیاجات می آید.

۲- آیات بحث و جدال با اهل کتاب، یعنی یهود و نصاری که در مکه اقامت (و تقریباً وجود) نداشتند و نه تنها برخورد عقیدتی و درگیری با آنها معقول و محتمل نمی نمود، بلکه بعدها در مدینه که آشنایی و ارتباط شروع شد مدت ها مابین طرفین یک حالت تأیید و تفاهم حکمفرما بود، باز به یک سلسله آیات پیش گویی و پیش سازی برمی خوریم. در این آیات کم و بیش همان حرف ها و ایراد و استدلال ها که در سال های مواجهه به میان خواهد آمد، اجمالاً اعلام می شود. مثل این است که می خواهند ذهن گیرنده وحی و گروندگان به وحی را قبلاً به مسائل مورد طرح آشنا نمایند:

سال پنجم بعثت) در سوره مؤمنون (۲۳) آیات ۵۴ تا ۵۸، به اولین اعلامیه درباره اهل کتاب برمی خوریم و اشاره به ریشه اختلاف می شود که از زمینه های خودخواهی و تفرقه بازی سر درمی آورد. هر دسته می خواهد آنچه را

۱. بقره (۲) / ۱۹۰ تا ۱۹۵: با آنان که با شما سر جنگ دارند، در راه خدا بجنگید، و [لی] [از حد] تجاوز نکنید، که خدا متجاوزان را دوست ندارد.
آنان را [که امنیت شما را سلب کرده اند و هنوز هم سر عناد دارند] هر جا که یافتید به قتل برسانید و از همان جا که شما را رانده اند اخراجشان کنید...

...
با آنها پیکار کنید تا فتنه [و جولان طاغوت ها] برافتد ...

...
در راه خدا انفاق کنید، و [لی] [با افراط و تفریط در این راه] خویشتن را به دست خود به هلاکت می افکنید ...

که دارد وسیله دلخوشی و امتیازجویی قرار داده، ارزش‌های اعلای وجود را به سطح اغراض نفسانی پست تنزل دهد:

۱.

سال یازدهم بعثت) پس از ۶ سال سکوت، در سوره عنکبوت (۲۹) آیات ۴۶ و ۴۷، تجدید مطلع به عمل آمده راه و رسم بزرگوارانه و عادلانه برخوردی که دو سه سال دیگر رخ خواهد داد، تعلیم داده می‌شود و تنها شعاری که باید روی آن تکیه شود به دست داده شده، آنها که ایمان خواهند آورد و آنها که نخواهند آورد، معرفی می‌گردند:

۲.

سال دوازدهم بعثت) مجدداً دلگرمی داده می‌شود که اهل کتاب تماماً اهل لجاج و عناد نیستند بلکه مؤمنین واقعی آنها، مسلمان از پیش هستند:

قصص (۲۸) / ۵۲ تا ۵۵:

۳.

۱. مؤمنون (۲۳) / ۵۲ تا ۵۴: این [نوع بشر] امت شماست، امتی واحد، و من پروردگار شما هستم، پس از [نافرمانی] من پروا کنید.

[و] [دیانشان را میان خود فرقه فرقه کردند؛ هر گروهی به آنچه خود دارد دلخوش است. بگذار چند صباحی در غفلت خود به سر برند.

۲. عنکبوت (۲۹) / ۴۶ و ۴۷: با اهل کتاب جز به بهترین شیوه بحث و مناظره نکنید، مگر با ستمگرانشان [که اهل منطق نیستند] و بگویید: کتاب خویش و کتاب شما را باور داریم و معبود ما و شما یکی است و در برابر او تسلیم هستیم.

و بدین گونه کتاب را بر تو نازل کردیم؛ [برخی از] اهل کتاب و نیز برخی از مکیان آن را باور دارند؛ و جز کفرورزان آیات ما را دانسته انکار نمی‌کنند.

۳. قصص (۲۸) / ۵۲ و ۵۳: [بسیاری از] آنها که قبل از قرآن کتابشان داده‌ایم، به قرآن نیز ایمان می‌آورند. و چون بر آنها تلاوت شود، گویند: آن را باور داریم؛ گفتار حقی است از جانب پروردگاران و قبل از این هم [در برابر خدا] تسلیم بوده‌ایم.

...

سال اول هجرت و سیزدهم بعثت (۱۳+۱) پس از هشت سال که از اولین اعلامیه ریشه دشمنی می گذرد، تصریح می شود که تفرقه اندازی های دانسته و خواسته، ناشی از بداندیشی درونی است و چون آنها در شک و تردید اندازی هستند، تو آنچنان که مأموریت یافته ای در دعوت استقامت بورز:

شوری (۴۲) / ۱۴ و ۱۵:

...

۱ ...

سال دوم هجرت) برخوردارهای لفظی و عملی رسماً شروع شده است، درسوره های نحل (۱۶) (آیات ۱۱۹ و ۱۲۰) و جمعه (۶۲) (آیات ۵ تا ۸) ایرادها و حمله های عقیدتی را می خوانیم و در سوره آل عمران (۳) (آیات ۵۴ تا ۷۴) جدال به صورت مباحله با نصاری و خطاب های اکید به هر دو دسته به تفصیل آمده است. دعوتنامه عمومی اهل کتاب برای تفاهم و همکاری در حداقل شرایط مشترک، یعنی بندگی نکردن غیر خدا، اعلام می گردد... در سراسر آیات قبلی و بعدی جدال با اهل کتاب، تکیه کلام بر این معنی است که هدف قرآن امتیازجویی نبوده، نه دعوا بر سر احکام فقهی و اختلافات تشریحی و تشریفات دارد، نه سرافکنندگی و سرسپردگی آنها را می خواهد و نه استعفای از آیین و اعراض از پیغمبر خودشان را. فقط یک چیز می خواهد: قبول وحدانیت مطلق خدا و اطاعت مشتاقانه انحصاری از او... قرآن سخنگوی بلندگوی خداست!

۳- پدیده نفاق و پیدایش منافق نیز در هر نهضت از زمانی ظاهر می گردد که پیشروی چشمگیر و پیروزی امکان پذیر شود. در این احوال و زمان است که خودخواهان تیزبین

۱. شوری (۴۲) ۱۴ و ۱۵: ولی آنها آگاهانه با انگیزه حسد و سرکشی که بیشان بود، راه تفرقه پیمودند؛ ... و [به دلیل انکار و اختلاف ایشان] و ارثان بعدی کتاب، در مورد آن در تردیدی آمیخته به بدگمانی اند. برای این [وحدت] آنها را [به آیین واحد الهی] دعوت کن، و همان گونه که فرمان یافته ای، استقامت کن و هوس هایشان را پیروی مکن، و بگو: به همه کتاب هایی که خدا نازل کرده است ایمان دارم، و فرمان یافته ام که در برابر شما به عدالت رفتار کنم؛ ...

موقع‌شناس، برای حفظ نفس و اشغال احتمالی مزایا و مقامات، تغییر لباس و جهت می‌دهند.

در نهضت اسلام چنین دورانی دو سه سال بعد از هجرت، یعنی پس از شکست قریش در جنگ بدر و حمله اُحد خودنمایی کرد و به‌همین دلیل، اوج آیات نفاق را در سال چهارم و سپس هفتم هجرت مشاهده می‌نماییم که اولاً قضایا روشن شده است و ثانیاً منافقین قشر مؤثر قابل توجهی را تشکیل می‌دهند. درحالی که پیش آیات نفاق از سال دوم و ششم بعثت شروع شده و در سال‌های هشتم و دهم و سیزدهم بعثت با وفور قابل ملاحظه‌ای نازل می‌گردد.

منافقین همان‌طور که می‌دانیم، درجات مختلف دارند. از رفیق دو دل بهانه‌گیر که شانه از زیر بار تکالیف - مخصوصاً مالی و جانی - خالی می‌کند گرفته تا زبردستان کینه‌جوی مکار که در پی نان و مقام هستند. همگی به‌ظاهر در لباس مؤمنین‌اند ولی در باطن معیوب یا مریض بوده دل صاف ندارند.

قرآن گاهی با عنوان منافق از آنها نام می‌برد و گاهی صفات و اعمالشان را تشریح می‌نماید. در پیش آیات نفاق، غالباً به‌صورت دوم برمی‌خوریم ولی در دو جا تصریح به کلمه منافق شده است (سوره‌های احزاب (۳۳) و عنکبوت (۲۹)). حال اگر قاعده طول نسبی و حساب‌های آماری بخش اول کتاب و جدول‌های تنظیمی درست باشد، معلوم می‌شود که اصطلاح منافق قبل از پیدایش رسمی آنها وجود داشته است.

سال دوم بعثت) ماعون (۱۰۷) / ۴ تا ۷:

(اولین معرفی منافق است: نمازخوان سهل‌انگار، ریاکار و خوددار یا مانع انفاق‌های عمومی).

۱. ماعون (۱۰۷) / ۴ تا ۷: پس وای بر آن نمازگزاران.

آنها که از نماز خود غافلند،

همان‌ها که ریا می‌ورزند،

و مایحتاج زندگی را [از دیگران] دریغ می‌دارند.

سیر تحول موضوعی قرآن _____ ۷۹

سال ششم بعثت) احزاب(۳۳) / ۱ و ۴۸ :

...

۱.

از کافرین و منافقین و از آزار آنها نام برده می شود.

سال هشتم بعثت) مدثر(۷۴) / ۳۱ و ۳۲ : ...

۲ ...

بقره(۲) / ۸ الی ۱۹ :

۳ ...

۱. احزاب (۳۳) / ۱ و ۴۸: ای پیامبر، از خدا پروا داشته باش و از انکارورزان و دورویان اطاعت مکن... و از انکارورزان و دورویان اطاعت مکن و به آزارشان بی توجه باش و بر خدا توکل کن، که خدا به عنوان کارگزار کافی است.

۲. مدثر (۷۴) / ۳۱ و ۳۲: ... و نیز بیماردلان و انکارورزان [به طعنه] اظهارنظر کنند که: خدا از این توصیف چه منظوری داشت؟ خدا اینگونه هر که را بخواهد، گمراه می کند و هر که را بخواهد، هدایت می کند؛ ...

۳. بقره(۲) / ۸ الی ۱۹: بعضی از مردم [با دورویی] می گویند: به خدا و روز واپسین باور داریم، در حالی که باور ندارند.

←

بدون اینکه عنوان منافق در این آیات بکار برده شده باشد، سراسر توصیف و معرفی آنها است.

به طوری که مفسرین متذکر شده‌اند افتتاح سوره بقره (۲) با معرفی سه دسته اصلی مردم شروع می‌شود: متقین مؤمن، کافرین و منافقین. ۴ آیه به دسته اول اختصاص داده شده است، ۲ آیه به کافرین ولی ۱۳ آیه به منافقین که شناسایی آنها خیلی مشکل‌تر و خطراتشان بیشتر است.

بقره (۲) / ۲۰۴ تا ۲۰۶ :

در این آیات به روی کار آمدن منافق و صدمات و غرور دوران زمامداریش اشاره می‌شود.

→
[به پندار خود] خدا و افراد با ایمان را فریب می‌دهند؛ و حال آنکه تنها خود را می‌فریبند و نمی‌فهمند. در دل‌های آنان بیماری [نفاق و عناد] جای گرفته است، در نتیجه خدا بر بیماریشان افزود، و به کیفر دروغ‌پردازی‌شان عذابی دردناک [در انتظار] دارند. هنگامی که به آنها گفته شود: در زمین تبهکاری نکنید، می‌گویند: ما درست‌کاریم! آگاه باشید که آنها تبهکارند، ولی نمی‌فهمند.

و چون به آنها گفته شود: شما نیز مثل مردم [واقع‌بین] ایمان آورید، می‌گویند: آیا همچون سبکسران ایمان آوریم؟ آگاه باشید که آنها خود سبکسر و بی‌خردند، ولی نمی‌دانند. وقتی که افراد با ایمان را ملاقات می‌کنند، می‌گویند: [ما هم] ایمان آورده‌ایم، و چون با شیاطین [و رؤسای شیطان صفت] خویش به خلوت نشینند گویند: ما با شما هستیم و تنها [آنها را] استهزا می‌کنیم. خدا تمسخرشان [را تلافی] می‌کند و آنها را در طغیانشان سرگشته باقی نگاه می‌دارد. آنان کسانی هستند که گمراهی را به [بهای] هدایت خریده‌اند، از این رو سودای آنان سودی نداشت و راه یافته هم نبودند.

داستان آنان همچون داستان کسانی است که [در بیابان تاریک] آتشی افروختند؛ ...
۱. بقره (۲) ۲۰۴ تا ۲۰۶: بعضی از مردم [هستند که هر یک از آنها] گرفتار [دلفریب] ش تو را به شگفت می‌آورد [و می‌خواهد با زبان‌بازی به متاعی] در زندگی دنیا [برسد] و خدا را بر [اثبات حسن] نیست خویش گواه می‌گیرد، در حالی که سخت‌ترین دشمنان است. و چون به حاکمیت برسد، تلاش می‌کند تا در زمین فساد کند و کشت و نسل را نابود کند؛ در حالی که خدا تبهکاری را دوست ندارد. و چون به او تذکر داده شود که: از خدا پروا داشته باش! غرور و تکبر او را به گناه وا دارد؛ از این رو آتش دوزخ شایسته اوست، که بسیار بد قرارگاهی است.

۱
وصف از منافقینِ ظاهراً موافق و مطیع، ولی متظاهر و سرپیچ و مزاحم
است.

حج (۲۲) / ۵۳ :

۲
وصف بیماران درونی و سنگدل که آلت خوبی برای تلقین‌های شیطان
و ظلم و تفرقه هستند.

عنکبوت (۲۹) / ۲ تا ۴ و ۱۰ و ۱۱ :

۳
۱. نور (۲۴) / ۴۷ تا ۵۰ : [پاره‌ای از مردم با دورویی] می‌گویند : به خدا و پیامبر ایمان آورده‌ایم و اطاعت
کردیم، آنگاه گروهی از آنها پس از این [اقرار] روی برمی‌تابند ؛ آنها [درحقیقت] ایمان ندارند.
وقتی به سوی خدا و پیامبرش فرا خوانده می‌شوند تا میان آنان داوری کند، باز هم گروهی از آنها
اعراض می‌کنند.

[ولی] اگر [در اختلاف] ذی‌حق باشند، با کمال انقیاد [برای داوری] نزد رسول می‌آیند.
آیا در دل‌هاشان بیماری است یا [در حسن نیت پیامبر] شک دارند، یا ترس دارند که خدا و پیامبرش بر
آنها ستمی روا دارند؟! [نه] بلکه خودشان ستمکارند.
۲. حج (۲۲) / ۵۳ : تا آنچه را شیطان القا کرد برای بیمار دلان و سخت‌دلان و سیله‌آزمون قرار دهد؛ البته
ستم‌پیشگان در ستم‌های بی‌پایان قرار دارند.

۳. عنکبوت (۲۹) / ۲ تا ۴ : آیا مردم پنداشته‌اند که به [صرف] ابراز ایمان، رها می‌شوند و مورد آزمایش
قرار نخواهند گرفت ؟

پیشینیان آنها را هم آزمودیم ، و قطعاً خدا راست‌گویان و دروغ‌پردازان را می‌شناسد.
مگر کسانی که مرتکب اعمال ناشایسته می‌شوند، پنداشته‌اند که از حوزه قدرت ما جسته‌اند؟ [به راستی]
داوری بدی می‌کنند!

آیه اول با اعلام خطرات و گرفتاری‌های نزدیک و کیفیت و ضرورت آزمایش مؤمنین شروع شده، صف صادق و کاذب از هم جدا می‌گردد و منافق که در آخرین آیه نام آن می‌آید، در آیات وسط شناسانده می‌شود.

سال اول هجرت) محمد (ﷺ) / ۲۰ تا ۳۱ :

...

...

۲.

۱. عنکبوت (۲۹) / ۱۰ و ۱۱: بعضی از مردم می‌گویند: به خدا ایمان داریم ولی چون در راه خدا مورد آزار قرار گیرند، آزار مردم را همچون عذاب خدا تلقی می‌کنند [و از ادامه راه خدا دست می‌کشند]؛ و اگر از جانب پروردگارت نصرتی [برای شما] پیش آید، قطعاً می‌گویند: ما هم در کنار شما بودیم؛ مگر خدا به راز دل‌های جهانیان داناتر نیست؟
مسلماً خدا مؤمنان و دورویان را خوب می‌شناسد.

۲. محمد (۴۷) / ۲۰ تا ۳۱: [برخی از] ایمان‌آوردگان می‌گویند: چرا سوره‌ای در مورد اجازه جنگ نازل نمی‌شود؟ اما هنگامی که آیاتی صریح در مورد جنگ نازل می‌گردد، [دورویان و] بیمار دلان را می‌بینی که همچون کسی که از [سختی] مرگ دستخوش بیهوشی شده باشد، به تو می‌نگرند؛ [مرگ] بر آنها شایسته‌تر است.

←

در این سوره و در سال‌های بعد از این، آفتابی شدن منافقین است با
شانه‌خالی کردن‌های از جنگ، دروغ، فساد و حکومت‌طلبی، و پرده
برداشته شدن از باطنشان در گفتار و کردار.

محمد (ص) / ۳۷ و ۳۸:

۱ ...

انفال (۸) / ۵ و ۶:

۲ .

اینک که از بررسی آیات «پیش - نفاق» فارغ شدیم، بد نیست یک تجزیه و
تحلیل کلی در این مسئله بنماییم.

→ اطاعت و گفتار شایسته [شان آنهاست]؛ و چون امر کارزار جدی شود، اگر [تعهد خود با] خدا را
تصدیق کنند، به نفع آنهاست.
آیا از شما توقع می‌رفت که اگر [از فرمان خدا برای مشارکت در دفاع] روی برتابید، در زمین تبهکاری
کنید و از خویشاوندانتان [که در جهاد شرکت داشتند] بگریزید؟
همین‌ها هستند که خدا نفرینشان کرده ...
زیرا به کسانی که آنچه را خدا نازل کرده خوش نداشتند گفتند: در پاره‌ای از امور از شما اطاعت
می‌کنیم؛ و خدا اسرارشان را می‌داند.

...

مگر بیماردلان پنداشته‌اند که خدا هرگز کینه‌هایشان را آشکار نخواهد ساخت.
اگر می‌خواستیم، آنها را به تو می‌نمودیم که [باطن] آنها را از سیمایشان بازشناسی؛ و مسلماً از شیوه
سخنشان به خوبی آنها را خواهی شناخت؛ و خدا اعمالشان را می‌داند.
به طور قطع شما را آزمایش می‌کنیم تا مجاهدان و پایداران شما را مشخص کنیم، و رفتارشان را ارزیابی
نماییم.

۱. محمد (ص) / ۳۷ و ۳۸: اگر اموال شما را بخواهد و اصرار نماید، [بعضی از شما] بخل می‌ورزید و [این
بخل] کینه‌های شما را آشکار می‌سازد.

هان! شما کسانی هستید که برای انفاق در راه خدا دعوت می‌شوید، ولی پاره‌ای از شما بخل می‌ورزند؛ ...
۲. انفال (۸) / ۵ و ۶: [نفی مالکیت خصوصی بر انفال مورد ناخشنودی آنهاست] همچنان که [وقتی] پروردگار
به حق، تو را از خانه [برای جنگ بدر] بیرون فرستاد، [و سرانجامش پیروزی بود]، گروهی از مؤمنان ناخشنود
بودند؛

با تو در مورد [آن سفر] حق مجادله می‌کردند، با آنکه [ضرورت آن] روش بود، [چنان به وحشت افتاده
بودند که] انگار به سوی مرگ رانده می‌شوند، در حالی که [مرگ را به چشم خود] می‌بینند.

پدیده نفاق و پیدایش منافقین، یکی از مسائل اعتقادی-اجتماعی مهمی است که در قرآن خیلی بیشتر از کتاب‌های آسمانی دیگر مورد توجه و بحث قرار گرفته است. همین عامل است که نقش بسیار مؤثر و مخرب در جامعه تازه تأسیس شده بازی خواهد کرد. اولین انحراف اساسی تحت عنوان خلافت، بلافاصله پس از رحلت بنیانگذار مکتب شروع گردیده ولایت و زعامت از خاندان وحی بیرون می‌رود، خلافت با سه گردش به دست دشمن‌ترین دشمنان نهضت افتاده، تبدیل به سلطنت می‌شود و سپس طی قرون متمادی، نفاق در عروق و اعصاب مسلمان‌ها نفوذ کرده، دین اصیل-علی‌رغم احترامی که به ظواهر و شعائر و فروع گذارده می‌شود - منحرف و منقلب می‌گردد.

این آفت اجتماعی و میکرب عقیدتی، تنها بر شاخه‌های شجره توحید نیست که نشو و نما می‌کند، پدیده یا تحول تازه‌ای است عمومی و انسانی مقارن با یکی از انقلاب‌های تکاملی بزرگ بشریت.

هرجا افراد به مرحله‌ای از شخصیت می‌رسند که به نحوی در سرنوشت خود دخالت داشته باشند و حکومت و اداره اجتماع بستگی به افکار عمومی پیدا کرده، اصول فکری و عقیدتی یا قانون حائز اصالت و مقبولیت شود، مسیر و مفتاح تسلط بر دیگران و زمامداری دگرگون می‌گردد. در این صورت کسانی که قبلاً به نیروی زر و زور یا به اعتبار اشرافیت و خون، سایرین را استخدام و استثمار می‌کردند و عمل یا مقام خود را بی‌پروا و بلکه با افتخار، به عنوان یک حق طبیعی و خدادادی ظاهر می‌نمودند، و ابا نداشتند از اینکه بگویند خواسته‌های ما باید مطاع و مجری باشد، از این به بعد لازم می‌بینند که به قانون مقبول عمومی و به اصول مورد علاقه مردم تمکین نمایند و برای ادامه استثمار و احراز استیلا نیز ناچار می‌شوند ماسک قانون و ایمان به خود بزنند تا در لباس موردپسند اجتماع درآمده با احترام و تظاهر هرچه بیشتر به آن، بر توده مردم آقایی و سواری نمایند.

چنین پدیده که در اجتماعات کهن نیز تا حدود ضعیفی وجود داشته است، با ورود انسان به مرحله تکامل اجتماعی و عقیدتی جدید و با تشکیل دموکراسی‌های برخاسته از مردم، بروز و ظهور بیشتر و عمومیت پیدا می‌نماید. برای اولین بار در اسلام، به مقیاس وسیع به فعالیت می‌پردازد و چند قرن بعد اروپا و آمریکا و سپس تمام دنیا را فرا می‌گیرد، همه جا حاکم و محکوم و غاصب و محروم، دم از عدالت و خدمت و حق می‌زنند.

مسلماناً در هیچ مکتب و کتابی، آنهم قبل از شیوع و بروز آثار سوء آن، آن طور که قرآن مطرح می‌کند و هشدار می‌دهد، به موضوع نفاق در مفهوم اعم، عنایت نشده است. تا آنجا که منافق را از کافر خطرناک‌تر و منفورتر بشمارد و جای نفاق را در همه دل‌ها سراغ بدهد. اسلام آن را آفت بزرگ عصر می‌شمارد و در دعای معتبر و معروف افتتاح که نظر به آینده و نجات بشریت دارد، دولتی آرزو می‌شود که در آن نفاق و اهل نفاق خوار باشند.

»

۱.

نویسندگان اروپایی بعد از رنسانس، به انتقاد از ریاکاران اجتماع پرداخته‌اند و در مکاتب فلسفی و حزبی جدید نیز تحت عنوان اپورتونیست‌ها و سازشکاران و فرصت‌طلبان، توجه به این مسئله شده است ولی نه به آن وسعت و عمق قرآن و نه مخصوصاً با برجسته کردن جنبه‌های نفسانی و ایمانی، ضروری شناختن تقوا و عدالت به لحاظ ارزش انسان و شرط رهبری.

تحولات اجتماعی بشریت شاهد اعجاز قرآن است که این چنین به پدیده عالمگیر نفاق عنایت ورزیده و پیشاپیش توصیف و تنذیر کرده باشد.

۱. دعای افتتاح: خداوندا ما دولتی گرامی از لطف تو خواهیم که بدان، اسلام و مسلمین را عزت بخشی و نفاق و منافقان را ذلت دهی.

سیر تحول قرآن

(متمم جلد اول)

سیر تحول محتوایی قرآن

مهندس مهدی بازرگان

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

مقدمه ناشر*

خداوند علیم و حکیم را سپاس می‌گذاریم که به ما توفیق داد آخرین قسمت کتاب پر ارج « سیر تحول قرآن » را به پایان برسانیم. بر نازل کننده‌اش شکر بندگی می‌کنیم و بر پیامبر آورنده‌اش سلام و درود رحمت می‌فرستیم. امیدواریم خداوند منان به ملت ما توفیق آشنایی هرچه بیشتر با کتابش و عمل به احکام و فرایض آن عنایت فرماید. جلد اول این کتاب که شامل دو بخش: سیر تحول لفظی و سیر تحول موضوعی قرآن بود پس از گذشت قریب ۱۰ سال که از زمان تألیف آن توسط نویسنده محترم (در زندان برازجان) گذشته بود، سرانجام در سال ۱۳۵۵ با تأخیر و محدودیت‌هایی که محرومیت از امکانات چاپخانه‌های مجهز در آن زمان به وجود آورده بود، منتشر شد و به زودی مورد استقبال اهل قرآن قرار گرفت و چندین بار تجدید چاپ گردید. جلد دوم این کتاب که اختصاص به جداول و منحنی‌ها و بررسی‌های دقیق فنی و آماری داشت و برای محققین و اهل فن در جهت آشنایی با محاسبات و استدلال‌ها ضروری می‌نمود، پس از انقلاب شکوهمند اسلامی در سال ۱۳۵۹ منتشر گردید و در دسترس علاقه‌مندان قرار گرفت!

* مقدمه ناشر مربوط است به چاپ اول متمم جلد اول که در بهار سال ۱۳۶۲ توسط شرکت سهامی انتشار با شمارگان ۳۰۰۰ منتشر شد (ب.ف.ب).
۱. جلد دوم کتاب « سیر تحول قرآن »، هم اکنون به عنوان مجموعه ضمیمه در بخش انتهایی « مجموعه آثار (۱۲) » با نام « سیر تحول قرآن (۱) » قرار دارد (ب.ف.ب).

و اینک آخرین قسمت این اثر به عنوان متمم جلد اول و سومین بخش (که مکمل و مؤید آن) می باشد به توفیق الهی منتشر می گردد.

آرزوی نهائی این است که تحقیقات و بررسی های عمیق و موشکافانه ای که متفکرین و علمای اسلامی و پژوهشگران علاقه مند در کلام الهی می نمایند، امت ما را توش و توان معنوی بخشد و به نیروی آن ، امواج فتن را شکافته و از گرداب های ضلالت و هلاکت به ساحل فوز و فلاح ، راه نجات یابیم.

شرکت سهامی انتشار

بخش سوم

سیر تحول محتوایی قرآن

۳۶- منظور

در دو بخش گذشته، ابتدا کیفیت تحول لفظی یا عددی آیات و کلمات قرآن را بررسی کرده به ترتیب سال‌های نزول سوره‌ها و گروه‌ها رسیدیم. سپس به تحول موضوعی پرداخته، آیات اختصاص یافته به موضوعات مورد بحث در قرآن را تفکیک و برحسب سال‌های نزول تنظیم نموده، تقسیمات و آمارهایی برایمان روشن شد و تا حدودی ترتیب توزیع و توالی موضوعات را در طی ۲۳ سال رسالت استخراج نمودیم.

دو مطالعه فوق که بر مبنای عدد و رقم صورت می‌گرفت جنبه کمی داشت، کمیتی که منتهی به دلالت پاره‌ای از کیفیت‌های وحی و نزول کتاب خدا نیز شد. آنچه می‌تواند مکمل آن دو و مفید فایده‌ای باشد، این است که بینیم مطالب قرآن یا احکام و مقاصدی که ضمن آیات و موضوعات مختلف مطرح شده است، غیر از تعداد و کمیت، به لحاظ کیفیت نیز تحول یافته است یا خیر؟ و اگر تحول داشته، در چه جهت بوده است. به عبارت اخری، محتوای آیات در موضوع مشخصی، آیا به حالت یکنواخت و با انشاء و ابعاد ثابت بوده و به صورت کامل قاطع و واحد بیان شده است، یا در آنجا هم تحول و نظام خاصی حکمفرما است.

این مسئله نیز مانند دو بخش قبلی نکته تازه‌ای نیست که از نظر و ذهن سابقین مجهول مانده و به کلی بی‌سابقه باشد. بسیاری از مطلعین می‌دانند و گفته شده است که مثلاً حرمت شراب تدریجاً قطعیت و عمومیت یافته ابتدا فقط برای موقع نماز بوده است و خود نماز نیز متدرجاً به صورت کامل و هیأت امروزی درآمده، قرائت و ارکان آن و انواع و مقدمات و مقارنات آن به تدریج تشریح گردیده است.

قرآن خود گواه صادق بر کیفیت چند مرحله‌ای بیان کتاب بوده، سوره هود(۱۱) با آیه :

۱.

»

آغاز می‌گردد. در بخش دوم نیز قله‌های تنزیل نشان می‌داد که چگونه تقریباً کلیه مطالب قرآن یک بار به‌طور اجمال و اختصار در سوره‌های ابتدای رسالت اعلام شده و بعد با تعداد آیات و کلمات بیشتر و به‌نوبت در سال‌های بعد تجدید عنوان پیدا کرده است.

بررسی ما در بخش حاضر؛

اولاً آزمایشی از جداول استنباط شده در بخش اول کتاب خواهد بود که صدور تدریجی آیات تحریم شراب و احکام مشابه معروف، تا چه حد با سنوآت نزول گروه‌های قرآن تطبیق و مفروضات ما را تأیید می‌نماید،

ثانیاً تشریح سایر احکام چگونه بوده است و

ثالثاً مطلب عمده‌تر و اساسی، محتوای آیات که همان مأموریت انذار و ارشاد حضرت خاتم‌النبین (ص) است، به‌چه ترتیب از منبع وحی رسیده است. به‌عبارت دیگر آیات مربوط به موضوع و مقصد معین، چه تحول یا روالی داشته و محتوای قرآن به‌چه صورت برای بشر نازل و اجرا گردیده است.

این بخش در برابر بخش‌های گذشته، تحول کیفی قرآن را نشان می‌دهد و مباحث آن را به خواست خدا، در چهار فصل با عناوین زیر مطرح می‌نماییم:

فصل اول: چند نمونه معروف از احکام تدریجی قرآن (حرمت شراب و حرمت ربا).

فصل دوم: نمونه‌های دیگر از احکام فقهی و تربیتی (فحشاء و زنا، جهاد، نفاق)
فصل سوم: نمونه‌هایی از مطالب و موضوعات مختلف قرآن (معرفی حضرت ابراهیم (ع)، آفرینش آدمیزاد، تزکیه یا ماده دوم برنامه بعثت، موسی و بنی اسرائیل).

فصل چهارم: نتیجه‌گیری

۱. هود (۱۱) / ۱: ... کتابی از جانب (پروردگار) حکیم بسیار آگاه که آیات آن استوار و محکم بوده سپس تفصیل و بسط داده شده است.

فصل اول

چند نمونه معروف از احکام تدریجی قرآن

۳۷- حرمت شراب

آیات مربوط به شرب خمر و مستی یا سکر که در معجم‌المفهرس دیده می‌شود، جمعاً چهار فقره بوده بر حسب ترتیب سوره‌های قرآن، به شرح زیر خلاصه می‌شود:

(۱) بقره (۲) / ۲۱۹ *

۱ ...

(۲) نساء (۴) / ۴۳ :

۲ ...

* زنده‌یاد مهندس بازرگان به هنگام تألیف کتاب «سیر تحول قرآن» در سال ۱۳۴۴، از قرآنی که بر اساس قرائت مصری آیات آن شماره گذاری شده بود- و شماره‌های آن اکثراً منطبق با شماره گذاری فعلی است- استفاده به عمل می‌آوردند و برای آنکه صاحبان قرآن‌های با شماره گذاری کوفی (نوع ۲) دچار اشتباه و اشکال نشوند، جدول شماره ۱۰۱ را در جلد دوم کتاب «سیر تحول قرآن» تألیف نمودند تا رابطه این دو نوع شماره گذاری و تبدیل آنها را به یکدیگر نشان دهند. این جدول هم اکنون با همان شماره (۱۰۱) در مجموعه آثار (۱۲)، سیر تحول قرآن (۱)، صفحه ۵۵۱ ارائه شده است. اما از آنجا که در زمان حاضر این دو نوع شماره گذاری کاربرد ندارند و آیات قرآن با شماره گذاری رسمی جهانی شماره گذاری شده‌اند، در این بخش هر دو نوع شماره گذاری که توسط مؤلف فقید به کار رفته است، حذف و شماره رسمی هر آیه جای‌گزین آن شده است بدون آنکه هیچ‌گونه تغییری در محتوا داده شده باشد (ب.ف.ب).

۱. بقره (۲) / ۲۱۹ : راجع به شراب و قمار از تو پرسش می‌کنند، بگو در آن دو، گناهی بزرگ است و منفعتی برای مردم (ولی) گناهشان از سودشان بزرگ‌تر است و از تو می‌پرسند چه چیز انفاق نمایند...

۲. نساء (۴) / ۴۳ : ای کسانی که ایمان آورده‌اید، به‌نماز (یا به مسجد) درحالی که مست باشید نزدیک نشوید مگر این که بدانید (و بفهمید) چه می‌گویید و نه در حال جنابت مگر آن که عبورکننده باشید، تا آن که غسل کنید...

(۳) مائده (۵) / ۹۰ :

۱

مائده (۵) / ۹۱ :

۲

در سوره یوسف (۱۲) نیز صحبت از خمر شده است^۳ که خواب هم‌زندانان حضرت یوسف (ع) می‌باشد و ارتباط با تحریم یا تحلیل شراب ندارد. همچنین در سوره محمد (۴۷) می‌خوانیم:

«

»

که شراب لذیذ بهشتی است.

کلمه «سکاری» به معنای مستی و بیهوشی را در سوره حج (۲۲) نیز می‌بینیم ولی

-
۱. مائده (۵) / ۹۰: ای کسانی که ایمان آورده‌اید، جز این نیست که شراب و قمار و بتها و قرعه‌کشی با تیرها، پلیدی و عمل شیطان بوده، لازم است از آن اجتناب بکنید، امید است که رستگار شوید.
۲. مائده (۵) / ۹۱: جز این نیست که شیطان می‌خواهد در شراب‌خواری و قماربازی میان شما دشمنی و کینه بیندازد و شما را از یاد خدا و نماز بازدارد، آیا دست‌بردار هستید؟
۳. یوسف (۱۲) / ۳۶: »

«

و با او دو جوان دیگر [هم از کارکنان دربار شاه] زندانی شدند؛ یکی از آنها گفت: [در عالم خواب] خود را دیدم که [برای تهیه] شراب، [انگور] می‌فشارم؛ دیگری گفت: من [در خواب] خود را دیدم [طَبَق] نانی بر سر نهاده، می‌برم که پرندگان از آن می‌خورند؛ ما را از نتیجه این [خواب‌ها] آگاه کن، که ما تو را نیکوکار تشخیص داده‌ایم.

یوسف (۱۲) / ۴۱: »

«

[و] اما ای دو معاشر هم‌بند، یکی از شما [آزاد و] ساقی و لینه‌متش [شاه] خواهد شد و دیگری به دار آویخته می‌شود و پرندگان از [مغز] سر او می‌خورند؛ امری که در باره آن [از من] نظر می‌خواستید، چنین مقدر شده است.

۴. محمد / (۴۷) / ۱۵: ... و نه‌هایی از شراب، لذت برای آشامندگان آن است ...

۵. حج (۲۲) / ۲: ...

... و مردم را مست و بیهوش تصور می‌کنی ولی مست نیستند، عذاب خدا شدید است.

گزارش قیامت است و بیهوشی از وحشت.

معروف چنین است که اولین آیه منع شراب و مستی، آیه ۴۳ سوره نساء (۴) - یعنی ردیف دوم مذکور در بالا - می باشد که جنبه نسبتاً ملایم دارد و محدود به مست نبودن در حالت نماز می شود نه تحریم شرب خمر و بعد چون مردم، بنا به طبع لذت طلب، دست از عادت جاهلیت بر نمی داشتند، منع قطعی ...

«^۱ که در سوره مائده (ردیف ۳) آمده است، نازل شد.

عده ای از مفسرین و فقها که نمی توانند منکر تعدد و تدرج آیات مربوط به حرمت شراب و یکسان نبودن احکام در طول مدت رسالت و زمان شوند، اصرار بر حرام بودن قبلی و قطعی در کلیه ادیان و ادوار می ورزند. «قاموس قرآن» در زیر ماده خمر توضیح می دهد که :

«راجع به ترتیب آیات خمر باید دانست که لحن آیات تا حدی با هم متفاوت است و می شود از آنها استفاده کرد که قرآن کریم با زمینه سازی و مقدمه چینی و بالاخره با آماده کردن مردم، آن را حرام کرده است ولی در اصل شریعت اسلام و تمام ادیان مطلقاً حرام است و غیر معقول است که بگوییم خداوند آن را در دینی و یا در زمانی حلال کرده است ...»

سپس با اقتباس از تفسیر المیزان (ج ۶ ص ۱۴۴) می گوید :

«از کافی و تهذیب از امام باقر(ع) نقل کرده : خداوند هیچ پیامبری را نفرستاد مگر آن که در علم خدا بود که اگر دین او کامل شود، خمر را در دین او تحریم کند. خمر پیوسته حرام بوده است، مردم فقط از خصلتی به خصلتی نقل می شوند و اگر همه احکام دین یک باره بر مردم حمل می شد، به دین نمی رسیدند.

راوی گفت امام علیه السلام فرمود: کسی ارفاق کننده تر از خدا نیست و از رفیق خدا است که مردم را از خصلتی به خصلتی نقل می کند و اگر همه احکام یک دفعه بر مردم باز می شد، به هلاکت می افتادند.»

حال اگر شماره نزول آیات فوق را از جدول های ۱۴ و ۱۵ استخراج کرده ، برحسب سال های نزول ردیف نماییم ، منطقی ترین ترتیب و تدریج را مشاهده می کنیم. با رفق و محدودیت آغاز شده ، به تحریم و تشدید می رسد و توضیح و تکمیل به دنبالش می آید:

۱. مائده (۵) / ۹۰: ... جز این نیست که شراب و ... ، پلیدی و عمل شیطان بوده ...

جدول ۳۵- ترتیب نزول آیات حرمت شراب

تعداد	متن آیات				نام و شماره سوره و آیه	شماره		
						سوره	آیات	کلمات
۱	۱	۱	۱۱	۱۱	نساء (۴) / ۴۳	۸ هـ	۱۷۵	۱
۲	۲	۱۴	۷	۲۱	مائده (۵) / ۹۰ مائده (۵) / ۹۱	۹ هـ	۱۸۲	۲
۳	۱	۳	۷	۲۱	بقره (۲) / ۲۱۹	۹ هـ	۱۸۳	۳
جمع کل	۴			۳۲				

نزول اول منع ملایم از حالت مستی است در حین نماز. مست بودن بدون آنکه تصریح به خودداری از شراب و حرمت آن شود و تا حدی که جلوی آگاهی و اشعار به گفته‌ها را می‌گیرد نهی شده است.

در نزول دوم، شراب مانند قمار و بتها و قرعه‌کشی با تیروکمان، به‌عنوان عمل پلید شیطان اعلام می‌شود. امر «فَاجْتَنِبُوهُ» به شیطان برمی‌گردد (تفسیر طبرسی) و قصد او آشکار می‌گردد که می‌خواهد میان مؤمنین، دشمنی و کینه‌جویی بیندازد و از یاد خدا و ادای نماز صحیح باز بدارد و در تأیید و تعقیب آیه ابتدایی سوره نساء (۴) است که اینک تذکر نسبتاً تند «فَهَلْ أَنْتُمْ مُنْتَهُونَ» را دارد.

در نزول آخر، جواب به پرسش‌کنندگان داده و نظر قطعی خدا راجع به گناه بودن یا حرمت خمر همراه با ذکر واقع‌بینانه و منصفانه منافع نسبی شراب و قمار اعلام می‌شود ولی تأکید می‌گردد که مضار و گناه آنها بر فوایدشان می‌چربد. در پرتوی از قرآن (جلد دوم صفحه ۱۲۳) مرحوم طالقانی می‌گوید:

«پس از بیان این آیات و امر به اجتناب از خمر و میسر، مسلمانانی که روحشان از ایمان، نیرومند و سرشار شده بود و دیگر نیازی به برگشت به این عادات و تخدیرها و سرگرمی‌ها نداشتند، آنها را ترک کردند.»

علامه طباطبایی در تفسیرالمیزان (ج ۲ ص ۲۰۷) آورده است که مهدی عباسی به حضرت موسی بن جعفر (ع) عرض می کند آیا شراب در کتاب خدا حرام است؟ مردم فقط نهی شدنش را می دانند. حضرت می فرماید حرام است. می گوید در کدام محل از کتاب خدا تحریم شده است؟ حضرت موسی بن جعفر (ع) آیه ۳۳ سوره اعراف (۷):

»

« ۱

را تلاوت و استناد به « می فرمایند.

آیه اخیر با شماره نزول ۲-۱۵۵ تعلق به سال چهارم هجری دارد و به این ترتیب، حرمت شراب به طور اصولی و محکم ولی مبهم، در سال چهارم هجری اعلام گردیده، در سال هشتم هجری توجه به مستی و خراب شدن نماز به عمل آمده، در سال نهم هجری پلید بودن و از ناحیه شیطان بودن و قصدی که شیطان از آن داشته است، آشکار می گردد و در همین سال و در تنزیل بعدی، تصریح قطعی به گناه داشتن و حرمت آن و چربیدن گناه بر منفعت آن می شود.

۳۸- حرمت ربا

رباخواری مانند شراب خواری در عرب جاهلیت - خصوصاً اشراف قریش - امر عادی و ریشه داری بوده از پایه های اقتصاد محیط عربستان محسوب می گردیده و پس از گرویدن به اسلام، ترک نشده بوده است. حتی می گویند عباس - عموی پیغمبر - از پولداران رباخوار مکه بوده و در مدینه نیز از مشاغل رسمی یهودیان مهاجر محسوب می شده است. برای ریشه کنی این رسم خانه خراب کن، که کسی متوجه زیان های آن نمی شده ولی متمتع از بهره های آن بودند، احتیاط عقلانی عملی و اصولی روانشناسی اجتماعی ایجاب می کرده است که با هشدار و ابلاغ و توضیح عمل شود.^۲

۱. اعراف (۷) / ۳۳: بگو: پروردگار من فقط بی شرمی ها را، چه آشکار و چه پنهان، و هر گناه و سرکشی ناحق را حرام کرده است و اینکه چیزی را [در قدرت] با خدا شریک بدانید که [خدا] هیچ اعتباری به آن نداده است، و نیز چیزی را که [به درستی] نمی دانید به خدا نسبت دهید.

۲. به طوری که در سخنرانی و مقالات دیگر و در تفسیر موضوعی انسان شناسی قرآن توضیح داده شده است، بر خلاف تصور رایج، قرآن در تحریم ربا و در ترویج و تأکید بر انفاق و زکات، کمتر به جنبه های اقتصادی و آثار اجتماعی آنها توجه و تأکید داشته است تا بر نقش اعتقادی و تأثیرهای تربیتی و فردی. لحن آیاتی که در زیر (جدول ۳۶- ترتیب نزول آیات تحریم ربا) جمع آوری شده است نیز تا حدودی همین معنی را می رساند.

جدول شماره ۳۶- ترتیب نزول آیات تحریم ربا

تعداد				متن آیات	نام و شماره سوره و آیه	شماره			
آیات		کلمات				سوره	آیه	سوره	آیه
در سوره	در آیه	در سوره	در آیه						
۱	۱	۲۱	۲۱	جمع	بوم (۳۰)/۳۹	۱۲۰	۹	۱	
۱	۱	۱۱	۱۱	جمع	() آل عمران (۳)/۱۳۰	۱۵۱-۲	۳	۲	
۱	۱	۷	۷	جمع	() نساء (۴)/۱۶۱	۱۶۱	۴	۳	
۱	۱	۴۳	۴۳	جمع	بقره (۲)/۲۷۵	۱۸۳-۱	۹	۴	
۴	۴	۵۰	۵۰	جمع	بقره (۲)/۲۷۶ بقره (۲)/۲۷۸ بقره (۲)/۲۷۹ بقره (۲)/۲۸۰	۱۸۳-۲	۱۰	۵	
۸	۱۳۲			جمع کل					

این مطلب را جدول ۳۶ که در آن کلیه آیات مربوط به ربا برحسب شماره‌های نزول ردیف‌بندی شده است، به روشنی نشان می‌دهد. تحریم ربا که تدریجی بودن آن را بعضی از مفسرین و فقها توجه داشته‌اند^۱، پایه‌پای تحریم خمر آمده است و

۱. مرحوم طالقانی در تفسیر آیه «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ وَذَرُوا مَا بَقِيَ مِنَ الرِّبَا» (بقره ۲/ ۲۷۸) که حدس می‌زند آخرین آیه در باره ربا باشد، می‌گوید (جلد دوم پرتوی از قرآن، ص ۲۵۸):

«رباخواری - مانند بردگی و مالکیت‌های نامحدود و شراب‌خواری - از عادات و رسوم ریشه‌دار و پایه‌های اقتصادی جاهلیت عرب و غیرعرب بوده که می‌بایست با پیشرفت اصول فکری و اعتقادی و مایه گرفتن ایمان و تربیت روحی، تحریم و ریشه کن شود. چون رباخواری را در جزیر العرب که وسایل تولیدی نبود، یهودیان شیوع می‌دادند و سررشته آن را به‌دست داشتند، نخست قرآن آنها را به این کار نکوهش نمود: ←

اصولاً فرمایش امام پنجم (ع)، تحت عنوان رفق خدا در انتقال مردم از خصلتی به خصلتی دیگر - که در بند ۳۷، از تفسیر المیزان نقل کردیم - تأیید عمومی همین کیفیت می‌باشد.

در سال نهم بعثت، یک تذکر کلی در مقایسه ربا با زکات داده می‌شود و آیه منظور شده از سوره روم (۳۰) در جدول، به دنبال آیاتی است که گفته می‌شود خداوند برای هر کس می‌خواهد گشایش یا تنگی روزی می‌دهد و بنابراین در ادای حق خویشاوند و درمانده و راه‌مانده دریغ نکرده، پویای سمت خدا و جویای رضای او باشید و توضیحات به اینجا ختم می‌شود که ربای در اموال مردم برکت در نزد خدا ندارد ولی زکات در راه او فزونی می‌آورد. پس به‌طور خلاصه، منع صریح و تحریم نیست. ترجیح زکات و انفاق بر ربا است. منع صریح در ردیف ۲ یعنی شش سال بعد می‌آید ولی حالت موعظه و بشارت و انذار را بیش از تحریم قطعی دارد. خصوصاً که فقط ربای با اضعاف مضاعف که همان ربح مرکب می‌شود منع گردیده نه ربای ساده که ربح اندر ربح نباشد.^۱

در جدول ۳۶، آیه ردیف ۲ و منع از ربای مضاعف یا مرکب، باز مقدمه‌ای است برای تشویق و تعظیم انفاق که در دو آیه بعد همان سوره آمده، وعده عظیم‌ترین پاداش و بهشتی به پهنای آسمان‌ها و زمین را به متقین داده است، آنهایی که در خوشی و سختی انفاق می‌نمایند و اهل گذشت و خودداری از خشم هستند. منع ربا به تبع تشویق از انفاق و احسان و عفو آمده است.

→ «وَأَخَذِهِمُ الرِّبَا وَقَدْ نُهُوا عَنْهُ وَأَكْلِهِمْ أَمْوَالَ النَّاسِ بِالْبَاطِلِ وَأَعْتَدْنَا لِلْكَافِرِينَ مِنْهُمْ عَذَابًا أَلِيمًا»

پس از آن شاید این آیه نازل شد که خطاب به مؤمنین است:

«وَمَا آتَيْتُمْ مِنْ رِبَا لِيُرِيُوا فِي أَمْوَالِ النَّاسِ فَلَا يُرِيُوا عِنْدَ اللَّهِ... الخ».

و گویا این خطاب و نهی از ربای مضاعف بعد از آن نازل شده باشد... و با دو امر

«اتَّقُوا» اعلام خطر نموده ترک آن را از موجبات رستگاری بیان کرده است...»

۱. یکی از محققین اسلامی متبّع در اقتصاد (ظاهراً از اساتید الازهر) به استناد این آیه نظر داده است که در اسلام معاملات بانکی و نزول‌های ساده که از لوازم اقتصاد جدید می‌باشد اشکالی نداشته، مباحه مرکب است که تحریم گردیده. البته وقتی آیات قرآن به‌صورت مستقل و مجزی مورد بحث و استفاده قرار گیرند، چنین امکانات و اختلافات طبیعی بوده قضاوت قبول یا رد اظهارات مشکل می‌شود، ولی اگر آیات در ارتباط با یکدیگر و در قالب موضوعات مربوطه و در شرایط مکانی و زمانی نزول مطرح گردند، مسلماً منظور و مفهوم و مورد استعمال آنها روشن‌تر خواهد گردید. بخش حاضر از این جهت می‌تواند مفید واقع شود.

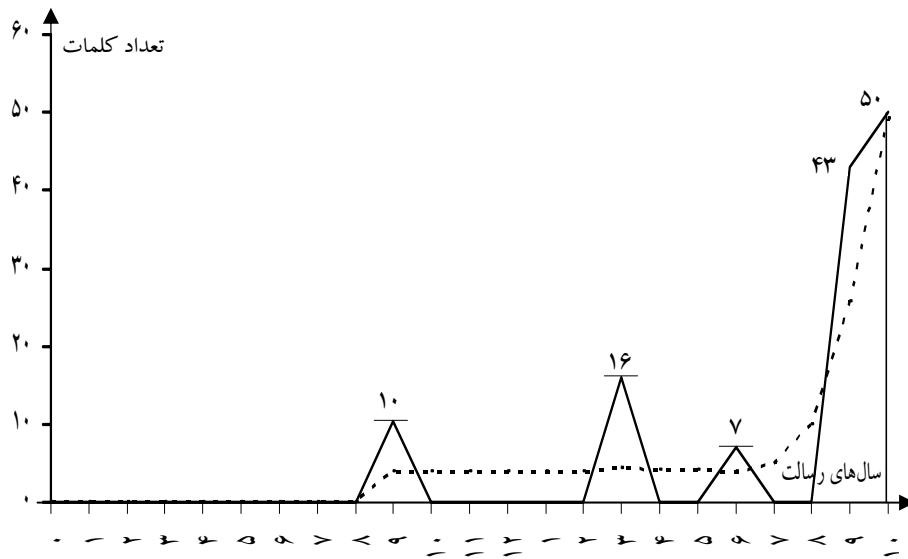
آیات ردیف ۳ که از داستان بنی اسرائیل اخذ شده است، می‌تواند به‌طور غیرمستقیم و ضمنی، شامل مسلمین و حامل احکام ربا باشد. به‌دنبال ایرادهای اساسی به بنی اسرائیل، آمده است که نقض میثاق با خدا را کرده، کفر ورزیده، دست به قتل پیغمبران زده، افتراء بر خدا و یأس از خدا داشته، بهتان عظیم به حضرت مریم (س) وارد کرده، مدعی و معترف قتل حضرت مسیح (ع) شده‌اند و از آن جمله منفعت پول می‌گیرند، که از آن نهی شده‌اند. پشت سر ربا، خوردن اموال مردم به باطل می‌آید و بالاخره اعلام می‌شود که برای کافرهای آنها عذاب دردناکی آماده است. اگر این توصیف توییحی شدید بنی اسرائیل و اشاره ضمنی به نهی و عذاب رباخواری، ناظر به پیروان قرآن بوده باشد، در مقایسه با لحن ردیف‌های ماقبل و مابعد در زمان، کاملاً متناسب و واسط قرار گرفته است. صراحت به نهی دارد ولی نه شدت و عتاب آیات سنوات ۹ و ۱۰ هجری سوره بقره (۲) و نه تأکید و تفصیلات متصل به آنها را. اینکه مرحوم طالقانی، پیشگامی یهودیان مدینه در سرمایه‌داری و وام‌های تنزیلی را دلیل بر اولین آیه ربا بودن گرفته‌اند، صحیح نیست. خصوصاً که ردیف ۱ در سوره روم (۳۰)، مکی بوده سوره نساء (۴) مدنی است و لحن آنها ملایم‌تر بوده، معنی ندارد که تذکر و موعظه بعد از تحریم و توییح بیاید.

ردیف‌های ۴ و ۵ جدول ۳۶ که مانند غالب احکام فقهی و تشریحی در سال‌های آخر رسالت آمده است، باز هم در تضاد و تقابل با انفاق می‌باشد که به عالی‌ترین وجه در آیات ۲۶۵ تا ۲۷۴ سوره بقره (۲) توصیه و توصیف شده است و به‌راه‌های گوناگون تشبیه، توضیح، تحریم، تشویق و تهدید، قرآن در مقام جلوگیری از این چشمه معاش و تجارت شیطانی برآمده است تا آنجا که ادامه آن را در حکم اعلان جنگ با خدا تلقی می‌نماید و با آنکه رأس‌المال را به شرط توجه به ربا دهنده می‌بخشد، توصیه به استمهال به گرفتاران و تصدق می‌نماید.

در هر حال به وضوح دیده می‌شود که ردیف سال‌های استخراج شده از جداول بخش ۱ تطبیق کامل با ترتیب طبیعی و منطقی تحریم تدریجی ربا دارد. جالب است که با استفاده از جدول استخراجی، تعداد آیات یا کلمات به کار رفته در هر سال برای منع ربا را بسنجیم. تعداد کلمات بکار رفته که جمعاً به ۱۲۶ کلمه رسیده است می‌تواند تا حدودی معرف سرمایه‌گذاری و عنایت تربیتی لازم برای این منظور تلقی شود:

ردیف	سال نزول	تعداد آیه	کل کلمات	تعداد کلمات برحسب موضوع
۱	۹ بعثت	۱	۲۱	راجع به ربا ۱۰، راجع به زکات ۱۱
۲	۳ هجرت	۲	۱۶	فقط ربا ۱۶
۳	۶ هجرت	۲	۲۸	صدسبیل الله ۱۶، ربا ۷، اکل اموال ۵
۴	۹ هجرت	۱	۴۳	فقط ربا ۴۳
۵	۱۰ هجرت	۴	۵۰	فقط ربا ۵۰
جمع	۵ سال	۱۰ آیه	۱۵۸	ربا ۱۲۶، زکات ۱۱، صدسبیل الله ۱۶، اکل اموال ۵

شکل ۵۳- منحنی نمایش کلمات به کار رفته برای ربا

منحنی روال کلی موضوعات فقهی و تربیتی را دارد که در سال های آخر رسالت به اوج خود می رسد.

فصل دوم

نمونه‌های دیگر از احکام فقهی و تربیتی

۳۹- فحشاء و زنا

از عادات مذموم دیگر اجتماعات بشری روابط نامشروع شهوانی یا جنسی است که حد نهائی طبیعی آن زنا و غیرطبیعی‌اش لواط می‌باشد و با وجود رایج بودن، زشتی و قبح آن، همیشه و همه‌جا شناخته شده است. قرآن این قبیل اعمال و عادات را فحشاء می‌نامد که بدنامی و زشتی آشکار دارد. طبیعی است که قرآن نمی‌تواند نسبت به چنین مسئله بی‌طرف باشد و جالب است که بینیم چگونه با آن در ابعاد مختلفه‌اش برخورد کرده است.

برای آنکه مطالعه ما کامل باشد، از معجم‌المفهرس کلیه آیاتی را که در زیر واژه‌ها و مشتقات زنا و فحشاء و شهوت آمده است، جمع‌آوری می‌نماییم:

زنا، زانی و زانیه، یزنون و یزنین	۹ آیه که ۴ تای آن تکراری است
فحشاء، فاحشه، فواحش	۲۴ آیه
شهوة، شهوات	۵ آیه

غیر از اینها و برای منع فحشاء، آیات حجاب، حدود زنا، عفاف و حفظ فروج و نکاح را داریم که در سوره‌های نور (۲۴)، انبیاء (۲۱)، معارج (۷۰)، احزاب (۳۳)، مؤمنون (۲۳)، تحریم (۶۶) و نساء (۴) آمده، جمعاً ۲۴ آیه می‌شود.

از جهت تفحص و تکمیل بیشتر، می‌توانیم آیه «عُتِلُّ بَعْدَ ذَلِكَ زَنِيمٌ»^۱ را که در سوره قلم (۹۸) آمده، «زَنِيمٌ» را آدم لئیم خبیثی که نسل آن مشکوک باشد ترجمه کرده‌اند - و قدیمی‌ترین اشاره در این باب می‌باشد، اضافه‌نماییم و در مقابل آن توصیفی را که در سوره رحمن (۵۵) از دست‌نخوردگی و بکارت حوریان بهشتی شده است نیز بیاوریم.

۱. قلم (۹۸) / ۱۳: با این همه، گستاخ و بی‌تبار.

حال کلیه این ۶۰ آیه را به ترتیب شماره و سال نزول و با تعیین تعداد کلمات به کار رفته، در جدول ۳۷ ارائه می‌نماییم:

جدول شماره ۳۷- ترتیب نزول آیات ضد فحشاء

تعداد				متن آیات	نام و شماره سوره و آیه	ترتیب نزول	شماره	
کلمات		آیات					ب	ج
در سوره	در آیه	در سوره	در آیه					
	۴		۱	()	رحمن (۵۵)/۷۴	ب۳	۰۴۱	۱
	۴		۱	()	قلم (۶۸)/۱۳	ب۳	۰۵۲	۲
	۲۰		۳	()	معارض (۷۰)/۲۹ معارض (۷۰)/۳۰ معارض (۷۰)/۳۱	ب۳	۰۶۱	۳
۴۸	۲۰	۸	۳	()	مؤمنون (۲۳)/۵ مؤمنون (۲۳)/۶ مؤمنون (۲۳)/۷	ب۳	۰۶۴	۴
	۱۱		۱	()	انبیاء (۲۱)/۹۱	ب۶	۰۹۴	۵
۱۶	۵	۲	۱	()	مریم (۱۹)/۵۹	ب۶	۰۹۸	۶
	۳	۳	۱	()	فرقان (۲۵)/۶۸	ب۷	۱۰۲-۲	۷
	۷		۱	()	اسراء (۱۷)/۳۲	ب۸	۱۱۲	۸
۳۹	۳۲	۴	۳	()	نمل (۲۷)/۵۴ نمل (۲۷)/۵۵ نمل (۲۷)/۵۶	ب۸	۱۱۴	۹
	۳۴	۳۴	۳	()	اعراف (۷)/۸۰ اعراف (۷)/۸۱ اعراف (۷)/۸۲	ب۹	۱۲۲-۱۱۰	۱۰

ادامه جدول ۳۷- ترتیب نزول آیات ضد فحشاء

تعداد				متن آیات	نام و شماره سوره و آیه	شماره		
آیات		در دیگر سال	جمع			نزل تاریخ	نوع	تاریخ
کلمات	در دیگر سال							
					عنکبوت (۲۹)/ ۲۸	اب ۱۰	۱۲۶-۱	۱۱
					عنکبوت (۲۹)/ ۲۹			
۴۱	۴۱	۳	جمع		عنکبوت (۲۹)/ ۳۰			
					عنکبوت (۲۹)/ ۴۵	اب ۱۱	۱۲۶-۲	۱۲
	۶	۱	جمع					
					یوسف (۱۲)/ ۲۳	اب ۱۱	۱۳۰	۱۳
					یوسف (۱۲)/ ۲۴			
					یوسف (۱۲)/ ۳۰			
۶۳	۵۷	۴	جمع					
					نجم (۵۳)/ ۳۲	اب ۱۲	۱۳۴	۱۴
۱۱	۱۱	۱	جمع				
					شوری (۴۲)/ ۳۷	اب ۱۳	۱۳۸	۱۵
۵	۵	۱	جمع	(.)				
					آل عمران (۳)/ ۱۳۵	ه ۳	۱۵۱-۲	۱۶
	۸	۱	جمع					
					آل عمران (۳)/ ۱۴	ه ۳	۱۵۴	۱۷
۱۵	۷	۲	جمع					
					اعراف (۷)/ ۲۸	ه ۴	۱۵۵-۲	۱۸
					اعراف (۷)/ ۳۳			
۳۱	۳۱	۲	جمع	...				
					نحل (۱۶)/ ۹۰	ه ۵	۱۶۲	۱۹
	۶	۱	جمع					

ادامه جدول ۳۷- ترتیب نزول آیات ضد فحشاء

تعداد			متن آیات	نام و شماره سوره و آیه	سال نزول	شماره	
کلمات		آیات				جزء	نقطه
در سال	در دیگر سال						
				نور (۲۴)/ ۲	۵ هـ	۱۶۳	۲۰
				نور (۲۴)/ ۳	این آیات در محاسبات منظور نشده است		
				نور (۲۴)/ ۴			
				نور (۲۴)/ ۵			
				نور (۲۴)/ ۶			
				نور (۲۴)/ ۷			
				نور (۲۴)/ ۸			
				نور (۲۴)/ ۹			
				نور (۲۴)/ ۱۹			
				نور (۲۴)/ ۲۱			
				نور (۲۴)/ ۲۳ (خارج از حساب)			
				نور (۲۴)/ ۳۰			
				نور (۲۴)/ ۳۱			

ادامه جدول ۳۷- ترتیب نزول آیات ضد فحشاء

تعداد				متن آیات	نام و شماره سوره و آیه	شماره		
آیات		کلمات				تولید	تولید	تولید
در سال	در سال	در سال	در سال					
					نور(۲۴)/۳۳	۵۵	۱۶۳	ادامه ۲۰
		۸	۲۳۴۲۲۸	جمع				
					احزاب(۳۳)/۳۰	۵۶	۱۶۵-۲	۲۱
					احزاب(۳۳)/۳۲			
					احزاب(۳۳)/۳۳			
					...			
					احزاب(۳۳)/۳۵			
		۴	۶۱۶۱	جمع				
					نساء(۴)/۱۵	۵۸	۱۷۵	۲۲
					نساء(۴)/۱۶			
					نساء(۴)/۱۹			
					...			
					نساء(۴)/۲۲			
					نساء(۴)/۲۳			

ادامه جدول ۳۷- ترتیب نزول آیات ضد فحشاء

تعداد				متن آیات	نام و شماره سوره و آیه	شماره		
آیات		در تفسیر	در تفسیر			تفسیر تفسیر	تفسیر تفسیر	تفسیر تفسیر
کلمات	در تفسیر							
		۹	۹	...	نساء (۴) / ۲۴	هـ ۸	۱۷۵	ادامه
					نساء (۴) / ۲۵			۲۲
					نساء (۴) / ۲۷			
		۹	۹	جمع	نساء (۴) / ۲۸			
				()		هـ ۹	۱۸۳-۱	۲۳
					بقره (۲) / ۱۶۹			
		۲	۲	جمع	بقره (۲) / ۲۶۸			
				...	ممتحنه (۶۰) / ۱۲	هـ ۱۰	۱۸۴	۲۴
		۱	۱	جمع	...			
					تحریم (۶۶) / ۱۲	هـ ۱۰	۱۸۶	۲۵
		۱	۱	جمع	...			
					انعام (۶) / ۱۵۱	هـ ۱۰	۱۸۷	۲۶
		۱	۱	جمع	...			
		۸	۸	جمع	طلاق (۶۵) / ۱	هـ ۱۰	۱۸۸	۲۷
					...			
		۱	۱	جمع	...			
					نور (۲۴) / ۵۸	هـ ۱۰	۱۹۰	۲۸

ادامه جدول ۳۷- ترتیب نزول آیات ضد فحشاء

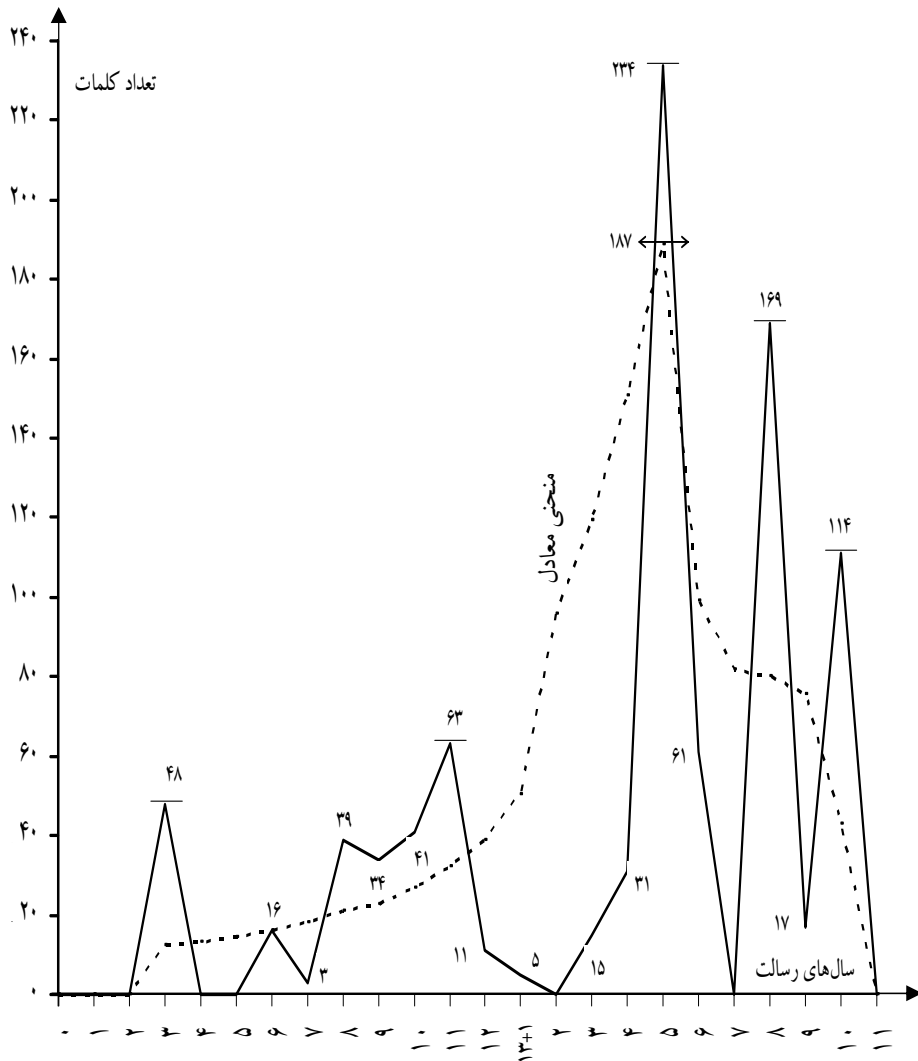
تعداد				متن آیات	نام و شماره سوره و آیه	شماره		
آیات		کلمات				ت سوره	ت آیه	ت جمله
در سوره	در آیه	در سوره	در آیه					
					نور(۲۴)/۵۹	۱۰	۱۹۰	ادامه
					نور(۲۴)/۶۰			۲۸
			جمع					
۱۱۴	۸۸	۷	۳					
جمع کل								
۹۰۱		۶۱						

به طوری که دیده می شود، قرآن برخورد وسیع و عمیق با مسئله فحشاء و زنا دارد. سر و کار با غریزه و عمل تولیدمثل است که نفوذ و گسترش خیلی بیشتر از مسکرات و منافع ربوی در نهاد بشر دارد. جدول ۳۷ با ردیف ترتیبی آن شامل ۶۰ آیه و ۸۹۵ کلمه شده است^۱ دامنه مطلب طبعاً از حجاب و عفاف جلوتر رفته، به افک و طلاق و نکاح و به تعیین محارم انجامیده و به طور منظم گسترده، به تمام دوران رسالت از سال سوم بعثت به بعد کشیده شده است.

منحنی نمایش کلمات به کار رفته (شکل ۵۴) روال تدریجی تمرکزی معمول موضوعات را که در بخش دوم دیدیم دارد. با قله آشکاری در سال ۵ هجرت و دامنه بلند در سال های آخر رسالت که اختصاص به موضوعات فقهی یا تشریح و تکمیل دین داشت. در این مورد، ابتلای جامعه به مسائل عفتی و احتیاج به حفظ و حدود آن، وفور آیات تشریح را پنج سال جلو انداخته است. گویی آیات به صورت دسته های بسته بندی شده با فاصله و مکث های لازم، همان طور که در سوره اسراء (۱۷) آمده، نازل شده است.

۱. در این محاسبه و در منحنی نمایش آن، کلمات مربوط به ۷ آیه ۴ تا ۹ و ۲۳ از سوره نور(۲۴) را که رمی محصنات است منظور نکرده ایم. در آیاتی نیز که غیر از فحشاء و زنا، مسائل دیگر نیز مطرح شده، فقط تعداد کلمات مربوط و متناسب به موضوع جدول را به حساب آورده ایم.

شکل ۵۴- منحنی نمایش کلمات به کار رفته در منع فحشاء و زنا

اما محتوا و لحن آیات یا سیاست اتخاذ شده در برابر کشش‌های غریزی و روابط تولیدمثلی که از حساس‌ترین مسائل انسانی و اجتماعی است، می‌بینیم بسیار با ظرافت و دقت عمل شده است. ورود به مطلب با توصیف جاذب عقیفانه‌ای از حوریان بهشت آغاز می‌گردد و پس از آن، همراه کردن نفرت از ناپاکی و مشکوک بودن مولد با سایر زشتی‌های افراد مطرود جامعه. در همین سال سوم با تکرار خاص از کلام واحد در دو سوره که یکی انذار عذاب است و دیگری وصف مؤمنین وارث

فردوس برین، اولین اشاره به حفظ و حجاب اعضاء تناسلی می‌شود. اشاره‌ای است سر بسته دو طرفه و ضد افراط و تعدی. سه سال می‌گذرد و باز (ردیف‌های ۵ و ۶) یک تأییدیه مثبت داریم در چهره و سیره‌ی بانوی تعظیم و تجلیل شده‌ای چون مریم عذرا(س) و یک تذکر ملامت کلی در پیروان ناخلف انبیاء سلف. در سال هفتم بعثت باز نهی صریح و مواجهه تند نبوده به گفتن اینکه بندگان خوب خدا که اهل سجده و قیام و انفاق به مقدار لازم بوده اسراف نمی‌کنند (آیات ۶۳ و ۶۷) و غیر از خدا چیزی را نمی‌خواهند، قتل نفس نمی‌نمایند و زنا هم نمی‌کنند، اکتفا می‌شود. با تهدید کلی که هر کس چنان خلاف‌ها را مرتکب شود به عذاب مضاعف و مخلد خواهد رسید. مقارنه زنا و پیروی از شهوات با خطاهای شناخته شده، وسیله مؤثری در تقدیر و تقبیح آن می‌باشد. در سال هشتم بعثت است که در سوره اسراء(۱۷) به نهی صریح «وَلَا تَقْرَبُوا الزَّوْجَىٰ» برمی‌خوریم. با دقت اینکه نزدیک آن نشوید و با توضیح اینکه کار زشت و راه بدی است، ضمن آنکه همراه یک سلسله سفارش‌ها و تعلیمات اخلاقی و دینی سراسر حکمت قرار دارد. در همین سال و سال نهم و دهم بعثت، سه تذکر متوالی تقریباً تکراری از همجنس‌بازی یا عمل قبیح قوم لوط و هلاکتی که دچارش شده‌اند داریم. نمونه مقابل آن را در سال یازدهم بعثت در سرگذشت «احسن القصص» سوره یوسف(۱۲) مشاهده می‌نماییم. قرآن در این سوره به سبک رمان‌نویسی از چند خصلت اساسی انسان‌ها، جذاب‌ترین حالات عشقی را با حداکثر صبر و مقاومت مطرح نموده، عالی‌ترین نمونه ایمان و تقوا و توفیق را ارائه می‌دهد. سال‌های دوازدهم و سیزدهم بعثت و اول هجرت، مجدداً مسئله به صورت جنبی ولی با صراحت بیشتر، ضمن معرفی نماز و تجلیل و توصیف مؤمنین ناب و منع از فحشاء و منکر، به عمل می‌آید. در سال‌های سه و چهار هجری، تقبیح از تبعیت شهوات و عمل فحشاء شدیدتر گردیده با تفصیل بیشتر و تعمیم به ظاهر و باطن، تحریم فواحش اعلام می‌گردد تا در سال پنجم هجری در سوره نور(۲۴) و به دنبال واقعه افک، به اوج خود برسد. قرآن با تشبیه و تمثیل‌های ملموس که ماخوذ از طبیعت و اجتماع است و با تطبیق دادن اخبار و احکام بر واقعیات زندگی حال یا گذشته انسان‌ها، شیوه «آموزش برمبنای موارد (Cases Method)» را که در قرن اخیر به آن توجه شده است و اثر زنده مستقیم دارد، به کار می‌برد. آیات سوره نور(۲۴) که قسمت مهمی از جدول را اشغال نموده و دنباله‌اش در سال دهم هجرت

می آید، صراحت و تشریح و تفصیل را درباره فحشاء، و زنا که گام‌های شیطانی و راه‌های انحرافی از ازدواج و علائق خانوادگی است و چاره آن که نکاح و حفاظ و عفاف است، به حد اعلی می‌رساند و این احتیاط فروگزار نمی‌شود که افراط‌گران، و جوب حجاب و عفاف را به تحریم زیبایی و زینت زنان که پیوند و لذت خانواده است نکشانند. برای اینکه جای خالی و تبعیض باقی نمانده باشد، سوره اعراف (۷) در سال ششم هجری مطلب را به بیت رسول اکرم (ص) می‌کشد تا اشکال برای تعمیم آن به داخل خانواده‌های مؤمنین، همان‌طور که سال هشتم هجرت در سوره نساء (۴) می‌بینم، وجود نداشته باشد و سپس محرم و نامحرم یک به یک مشخص و این نکته یادآوری می‌شود که نظر خدا با آگاهی که به ضعف طبیعی شما دارد توبه و تخفیف و فضل رساندن است، درحالی که شیطان و پیروی‌کنندگان از شهوات، انحراف و فقر و فحشاء را موجب می‌شوند. در سال دهم هجرت ضمن ردیف‌های ۲۴ تا ۲۷ چند تذکر تکراری تکمیلی مربوط به بیعت با تازه مؤمنان، طهارت و پاداش حضرت مریم (س)، اتمام حجت با قشریون سختگیر و طلاق زنان بی تقصیر آمده است و در ردیف ۲۸ آخرین کسری یا ابهامی که ممکن است در سنین قبل از بلوغ پسران یا بعد از قعود و یأس زنان پیش آید، برطرف می‌گردد.

مجموعه آیات ضد فحشاء که به لحاظ کمیت و کیفیت، قابل مقایسه با آیات حرمت خمر و ربا نیست^۱ نمونه جالبی از سیر تحول محتوایی آیات قرآن در موضوعات را نشان می‌دهد که چگونه با تفرق و تأنی و تدبیر به مصداق:

« »

پابه پای زندگی و زمان و با رشد امام و امت پیش می‌رود. با تحیب و تنبه و توسل به تاریخ در چهره سایرین شروع شده پس از توضیحات لازم برای نفوذ در دیده‌ها و دل‌ها، به صراحت و شدت می‌رسد، بدون آنکه اجبار و اکراه در کار بوده و احتراز از افراط و انحراف و ابهام به عمل نیاید.

ضمناً ملاحظه می‌نمایید که بخش اول تحول لفظی و فرضیه اتخاذی، چه کمکی به استخراج و ارائه این خصوصیت قرآن می‌نماید.^۲

۱. ۶۱ آیه و ۹۰۱ کلمه در برابر ۴ آیه و ۳۸ کلمه برای شراب و ۹ آیه و ۱۲۶ کلمه برای ربا.
 ۲. بعد از تدوین این پاراگراف، کتابی به دستم رسید از آقای احمد تابنده تحت عنوان «مقدمه‌ای بر دیدگاه تحولی موضوع زن در قرآن» از انتشارات قلم سال ۱۳۶۰ که در آن آیات مربوط به مقام زن را به ترتیب سال‌های نزول ردیف‌بندی و تفسیر و ارائه منظور نموده‌اند و به تناسب موضوع، هم‌آهنگی‌هایی با مسئله منع زنا و فحشاء دیده می‌شود.

۴۰- جهاد

در بخش تحول موضوعی قرآن، آیات جهاد را جمع آوری کرده تعدادهای سالیانه را با ذکر شماره‌های سوره و آیه در شکل ۴۳ و جدول ۲۶ ارائه دادیم. این مطلب را هم که تا حدودی جنبه محتوایی داشت، متذکر شدیم که پیشاپیش وقوع جنگ و احساس ضرورت جهاد، مقدمات امر در آیاتی که نامش را آیات پیش جهاد گذارده بودیم، فراهم می‌شده است. اینک یک نظر کوتاه مجدد به لحن و محتوای کلی آنها می‌اندازیم. جدول ۳۸ تکرار جدول ۲۶ است با درج متن آیات و بعضی حذف و اضافات.

جدول ۳۸- ترتیب نزول آیات جهاد

تعداد				متن آیات	نام و شماره سوره و آیه	شماره		
آیات		در جدول	در متن			ب	ت	ت
کلمات	در جدول							
					عادیات(۱۰۰)/۱	ب	۰۴۴	۱
					عادیات(۱۰۰)/۲			
					عادیات(۱۰۰)/۳			
					عادیات(۱۰۰)/۴			
۱۲	۱۲	۵	جمع		عادیات(۱۰۰)/۵			
					شعراء(۲۶)/۲۲۷	ب	۶۵-۲	۲
۸	۸	۱	جمع					
					فرقان(۲۵)/۵۲	ب	۱۰۲-۲	۳
					بقره(۲)/۱۵۳	ب	۱۰۹-۱	۴
					بقره(۲)/۱۵۴			
					بقره(۲)/۱۵۵			
					بقره(۲)/۱۵۶			
۵۹	۵۲	۶	جمع		بقره(۲)/۱۵۷			
					بقره(۲)/۲۴۴	ب	۱۰۹-۲	۵
					بقره(۲)/۲۴۵			
۱۵	۱۵	۲	جمع					

ادامه جدول ۳۸- ترتیب نزول آیات جهاد

تعداد				متن آیات	نام و شماره سوره و آیه	شماره		
کلمات		آیات				سال نزول	تقریب تاریخ	تقریب تاریخ
در سال	در روز	در سال	در روز					
				جمع	تغابین (۶۴)/ ۱۴ تغابین (۶۴)/ ۱۵ تغابین (۶۴)/ ۱۶ تغابین (۶۴)/ ۱۷	ب ۹	۱۱۷-۲	۶
۵۱	۵۱	۴	۴					
				جمع	نور (۲۴)/ ۵۵ نور (۲۴)/ ۵۶ نور (۲۴)/ ۵۷	ب ۱۰	۱۲۳	۷
				جمع				
۵۳		۳	۳					
				جمع	حج (۲۲)/ ۵۸ حج (۲۲)/ ۵۹ حج (۲۲)/ ۶۰	ب ۱۰	۱۲۴	۸
				جمع				
۴۱		۳	۳					
				جمع	عنکبوت (۲۹)/ ۶۱	ب ۱۰	۱۲۶-۱	۹
۱۰۴	۱۰	۷	۱					
				جمع	عنکبوت (۲۹)/ ۶۹	ب ۱۱	۱۲۶-۲	۱۰
۹	۹	۱	۱					
				جمع	مزمّل (۷۳)/ ۲۰	ب ۱۲	۱۳۲	۱۱
				جمع				
۲۶		۱	۱					

ادامه جدول ۳۸- ترتیب نزول آیات جهاد

تعداد			متن آیات	نام و شماره سوره و آیه	شماره		
آیات		جمع			تذکره	سوره	آیه
کلمات	در سال						
در سال	در سال	در سال					
	۸	۱	جمع	لقمان(۳۱)/۱۷	ب۱۲	۱۳۶	۱۲
	۴۷	۱۳	۳	جمع	ابراهیم(۱۴)/۱۲	ب۱۲	۱۳۷-۱
	۵۰	۵۰	۵	جمع	شوری(۴۲)/۳۹ شوری(۴۲)/۴۰ شوری(۴۲)/۴۱ شوری(۴۲)/۴۲	ب۱۳	۱۳۸
	۵۰	۵۰	۵	جمع	شوری(۴۲)/۴۳		
	۹۰	۶	جمع	بقره(۲)/۱۹۰ بقره(۲)/۱۹۱ بقره(۲)/۱۹۲ بقره(۲)/۱۹۳ بقره(۲)/۱۹۴ بقره(۲)/۱۹۵	ه۱	۱۳۹	۱۵
				محمد(۴۷)/۴ محمد(۴۷)/۵ محمد(۴۷)/۶ محمد(۴۷)/۷	ه۱	۱۴۲	۱۶

ادامه جدول ۳۸- ترتیب نزول آیات جهاد

تعداد			متن آیات	نام و شماره سوره و آیه	تاریخ نزول	شماره	
آیات		تاریخ نزول				تاریخ تألیف	
کلمات	در سال						
				محمد (۴۷)/ ۲۰	هـ ۱	۱۴۲	ادامه ۱۶
				محمد (۴۷)/ ۳۵			
	۹۰	۶	جمع				
				انفال (۸)/ ۷	هـ ۱	۱۴۳-۱	۱۷
				انفال (۸)/ ۸			
				انفال (۸)/ ۹			
				انفال (۸)/ ۱۰			
				انفال (۸)/ ۱۱			
				انفال (۸)/ ۱۲			
				انفال (۸)/ ۱۳			
				انفال (۸)/ ۱۴			
				انفال (۸)/ ۱۵			
				انفال (۸)/ ۱۶			
				انفال (۸)/ ۱۷			
				انفال (۸)/ ۱۸			
				انفال (۸)/ ۱۹			

ادامه جدول ۳۸- ترتیب نزول آیات جهاد

تعداد			متن آیات	نام و شماره سوره و آیه	ت نزول	شماره	
آیات		ت نزول				ت تفسیر	
کلمات	در سال						
در سال	در سال	در سال					
				انفال(۸)/۳۸	هـ ۱	ادامه ۱-۱۴۳	۱۷
				انفال(۸)/۳۹			
				انفال(۸)/۴۰			
				انفال(۸)/۴۱			
				انفال(۸)/۴۲			
۴۸۳۳۰۳۳۰	۱۸	جمع					
				انفال(۸)/۴۳	هـ ۲	۱۸-۲-۱۴۳	
				انفال(۸)/۴۴			
				انفال(۸)/۴۵			
				انفال(۸)/۴۶			
				انفال(۸)/۴۷			
				انفال(۸)/۴۸			
				انفال(۸)/۴۹			

ادامه جدول ۳۸- ترتیب نزول آیات جهاد

تعداد			متن آیات	نام و شماره سوره و آیه	شماره		
کلمات		آیات			ت.ق.	ت.ن.	ت.ن.ز.
در سال	در دهه	در سال					
				انفال (۸)/ ۵۶	۲	داده ۱۴۳-۲	
				انفال (۸)/ ۵۷			۱۸
				انفال (۸)/ ۵۸			
				انفال (۸)/ ۵۹			
				انفال (۸)/ ۶۰			
				انفال (۸)/ ۶۱			
				انفال (۸)/ ۶۲			
				انفال (۸)/ ۶۳			
				انفال (۸)/ ۶۴			
				انفال (۸)/ ۶۵			
				انفال (۸)/ ۶۶			
				انفال (۸)/ ۶۷			
				انفال (۸)/ ۶۸			
				انفال (۸)/ ۶۹			
				انفال (۸)/ ۷۰			
				انفال (۸)/ ۷۱			
				انفال (۸)/ ۷۲			

ادامه جدول ۳۸- ترتیب نزول آیات جهاد

تعداد			متن آیات	نام و شماره سوره و آیه	شماره		
آیات		کلمات			ت نزول	ن ن	ن ن
در رسال	در تفهیم						
			جمع	انفال(۸)/۷۳ انفال(۸)/۷۴ انفال(۸)/۷۵	۵۲	داده ۱۴۳-۲	۱۸
	۴۷۶	۲۷		صف(۶۱)/۴ صف(۶۱)/۱۰ صف(۶۱)/۱۱ صف(۶۱)/۱۲ صف(۶۱)/۱۳	۵۲	۱۴۴	۱۹
	۶۳	۵	جمع	مائده(۵)/۸ مائده(۵)/۳۵	۵۲	۱۴۹	۲۰
	۵۷۶	۳۷	جمع	آل عمران(۳)/۱۲۱ آل عمران(۳)/۱۲۲ آل عمران(۳)/۱۲۳ آل عمران(۳)/۱۲۴ آل عمران(۳)/۱۲۵ آل عمران(۳)/۱۲۶	۵۳	۱۵۱-۲	۲۱

ادامه جدول ۳۸- ترتیب نزول آیات جهاد

تعداد			متن آیات	نام و شماره سوره و آیه	شماره		
آیات		کلمات			ت. نزول	ت. نزول	ت. نزول
در سال	در دهه						
				آل عمران (۳)/ ۱۲۷	۵۳	ادامه ۱۵۱-۲	۲۱
				آل عمران (۳)/ ۱۲۸			
				آل عمران (۳)/ ۱۳۹			
				آل عمران (۳)/ ۱۴۰			
				آل عمران (۳)/ ۱۴۱			
				آل عمران (۳)/ ۱۴۲			
				آل عمران (۳)/ ۱۴۳			
				آل عمران (۳)/ ۱۴۴			
				آل عمران (۳)/ ۱۴۵			
				آل عمران (۳)/ ۱۴۶			
				آل عمران (۳)/ ۱۴۷			
				آل عمران (۳)/ ۱۴۸			
				آل عمران (۳)/ ۱۵۲			
				آل عمران (۳)/ ۱۵۳			

ادامه جدول ۳۸- ترتیب نزول آیات جهاد

تعداد			متن آیات	نام و شماره سوره و آیه	تذکره نزول	شماره	
آیات		کلمات				تذکره تفسیر	تذکره تفسیر
در سال در تفسیر	در سال در تفسیر						
				آل عمران(۳)/۱۵۴	۵۳	داده ۱-۱۵۱	۲۱
				آل عمران(۳)/۱۵۵			
				آل عمران(۳)/۱۵۶			
				آل عمران(۳)/۱۵۷			
				آل عمران(۳)/۱۵۸			
				آل عمران(۳)/۱۶۶			
				آل عمران(۳)/۱۶۷			
				آل عمران(۳)/۱۶۸			
				آل عمران(۳)/۱۶۹			
				آل عمران(۳)/۱۷۰			
				آل عمران(۳)/۱۷۱			
				آل عمران(۳)/۱۷۲			
				آل عمران(۳)/۱۷۳			
				آل عمران(۳)/۱۷۴			
۵۷۶	۳۴	جمع					

ادامه جدول ۳۸- ترتیب نزول آیات جهاد

تعداد			متن آیات	نام و شماره سوره و آیه	شماره			
کلمات		آیات			تذکره	تذکره	تذکره	
در سال	در دهه	در دهه						
		۹۳	۵	حج ۳۹/(۲۲) حج ۴۰/(۲۲) حج ۴۱/(۲۲) حج ۴۲/(۲۲) حج ۷۸/(۲۲)	۵۳	۱۵۳	۲۲	
		۷۴۳	۴۳	۴	آل عمران ۱۲/(۳) آل عمران ۱۳/(۳) آل عمران ۱۹۵/(۳) آل عمران ۲۰۰/(۳)	۵۳	۱۵۴	۲۳
					حشر ۲/(۵۹) حشر ۳/(۵۹) حشر ۴/(۵۹)	۵۴	۱۵۶	۲۴

ادامه جدول ۳۸- ترتیب نزول آیات جهاد

تعداد			متن آیات	نام و شماره سوره و آیه	شماره		
کلمات		آیات			ت نزول	ن ن	ن ن
در سال	در دهه	در دهه					
				حشر (۵۹)/ ۵	۵۴	۱۵۶	ادامه ۲۴
				حشر (۵۹)/ ۶			
				حشر (۵۹)/ ۷			
				حشر (۵۹)/ ۱۱			
				حشر (۵۹)/ ۱۲			
				حشر (۵۹)/ ۱۳			
				حشر (۵۹)/ ۱۴			
	۲۰۵	۱۰	جمع				
				توبه (۹)/ ۳۸	۵۴	۱۵۹	۲۵
				توبه (۹)/ ۳۹			
				توبه (۹)/ ۴۰			
				توبه (۹)/ ۴۱			

ادامه جدول ۳۸- ترتیب نزول آیات جهاد

تعداد			متن آیات	نام و شماره سوره و آیه	تاریخ نزول هـ	شماره	
آیات		تاریخ نزول هـ				تاریخ تألیف هـ	
کلمات	در سال						
				توبه (۹)/۴۲	۴۴	۱۵۹	ادامه ۲۵
				توبه (۹)/۴۳			
				توبه (۹)/۴۴			
				توبه (۹)/۴۵			
				توبه (۹)/۴۶			
				توبه (۹)/۴۷			
				توبه (۹)/۴۸			
۴۰۵۲۰۰	۲۱	۱۱	جمع				
				حدید (۵۷)/۱۰	۵۵	۱۶۱	۲۶
				حدید (۵۷)/۱۱			
				حدید (۵۷)/۲۵			
	۷۴	۳	جمع				
				احزاب (۳۳)/۹	۵۵	۱۶۵-۱	۲۷
				احزاب (۳۳)/۱۰			
				احزاب (۳۳)/۱۱			
				احزاب (۳۳)/۱۲			

ادامه جدول ۳۸- ترتیب نزول آیات جهاد

تعداد			متن آیات	نام و شماره سوره و آیه	شماره		
آیات		کلمات			ت. نزول	ت. نزول	ت. نزول
در سال	در دهه						
				احزاب(۳۳)/۱۳ هـ	داده ۱-۱۶۵	۲۷	
				احزاب(۳۳)/۱۴			
				احزاب(۳۳)/۱۵			
				احزاب(۳۳)/۱۶			
۲۰۰	۱۲۶	۱۱	۸	جمع			
				احزاب(۳۳)/۲۰ هـ	داده ۲-۱۶۵	۲۸	
				احزاب(۳۳)/۲۲			
				احزاب(۳۳)/۲۳			
				احزاب(۳۳)/۲۴			
				احزاب(۳۳)/۲۵			
				احزاب(۳۳)/۲۶			
				احزاب(۳۳)/۲۷			
۱۰۷	۱۰۷	۷	۷	جمع			
				توبه(۹)/۷۳ هـ	۱۶۹	۲۹	
				توبه(۹)/۸۳			

ادامه جدول ۳۸- ترتیب نزول آیات جهاد

تعداد			متن آیات	نام و شماره سوره و آیه	تاریخ نزول هـ	شماره	
آیات		تاریخ نزول هـ				تاریخ تألیف هـ	
کلمات	در سال						
				توبه (۹)/ ۸۷	۱۶۹	داده	
				توبه (۹)/ ۸۸			۲۹
				توبه (۹)/ ۹۰			
				توبه (۹)/ ۹۱			
				توبه (۹)/ ۹۲			
				توبه (۹)/ ۹۳			
				توبه (۹)/ ۹۴			
				توبه (۹)/ ۹۵			
				توبه (۹)/ ۹۶			
				توبه (۹)/ ۱۱۱			
				توبه (۹)/ ۱۲۰			
				توبه (۹)/ ۱۲۱			
				توبه (۹)/ ۱۲۳			
۳۰۶	۱۵	جمع					

ادامه جدول ۳۸- ترتیب نزول آیات جهاد

تعداد			متن آیات	نام و شماره سوره و آیه	شماره		
کلمات		آیات			ت. نزول	ت. نزول	ت. نزول
در سال	در دهه	در دهه					
				فتح (۴۸) / ۱	۷ هـ	۱۷۰	۳۰
				فتح (۴۸) / ۲			
				فتح (۴۸) / ۳			
				فتح (۴۸) / ۱۰			
				فتح (۴۸) / ۱۱			
				فتح (۴۸) / ۱۲			
				فتح (۴۸) / ۱۵			
				فتح (۴۸) / ۱۶			
				فتح (۴۸) / ۱۷			
				فتح (۴۸) / ۱۸			
				فتح (۴۸) / ۱۹			
				فتح (۴۸) / ۲۰			
				فتح (۴۸) / ۲۱			
				فتح (۴۸) / ۲۲			
				فتح (۴۸) / ۲۳			

ادامه جدول ۳۸- ترتیب نزول آیات جهاد

تعداد			متن آیات	نام و شماره سوره و آیه	تاریخ نزول	شماره	
آیات		تاریخ نزول				تاریخ تفسیر	
کلمات	در سال						
				فتح (۴۸)/۲۴	۵۷	۱۷۰	ادامه ۳۰
				فتح (۴۸)/۲۵			
				فتح (۴۸)/۲۶			
				فتح (۴۸)/۲۷			
				فتح (۴۸)/۲۸			
				فتح (۴۸)/۲۹			
	جمع	۲۱	۴۳۱				
				مائده (۵)/۵۴	۵۷	۱۷۲	۳۱
				مائده (۵)/۵۵			
	جمع	۳	۵۹	مائده (۵)/۵۶			

ادامه جدول ۳۸- ترتیب نزول آیات جهاد

تعداد			متن آیات	نام و شماره سوره و آیه	شماره		
آیات		کلمات			ت. نزول	ت. نزول	ت. نزول
در سال	در دهه						
				حجرات(۴۹)/۹	۵۷	۱۷۳	۳۲
				حجرات(۴۹)/۱۰			
				حجرات(۴۹)/۱۵			
۸۵۳	۵۷	۴۲	۳ جمع				
				نساء(۴)/۶۶	۵۸	۱۷۵	۳۳
				نساء(۴)/۷۱			
				نساء(۴)/۷۲			
				نساء(۴)/۷۳			
				نساء(۴)/۷۴			
				نساء(۴)/۷۵			
				نساء(۴)/۷۶			
				نساء(۴)/۷۷			
				نساء(۴)/۸۲			
				نساء(۴)/۸۴			

ادامه جدول ۳۸- ترتیب نزول آیات جهاد

تعداد			متن آیات	نام و شماره سوره و آیه	تاریخ نزول	شماره	
آیات		ت.ق.				ت.ن.	
کلمات	در سال						
				نساء(۴)/۸۹	هـ ۸	۱۷۵	ادامه ۳۳
				نساء(۴)/۹۰			
				نساء(۴)/۹۱			
				نساء(۴)/۹۴			
				نساء(۴)/۹۵			
				نساء(۴)/۹۶			
				نساء(۴)/۱۰۱			
				نساء(۴)/۱۰۲			
				نساء(۴)/۱۰۳			
				نساء(۴)/۱۰۴			
۴۹۶	۲۰	جمع					

ادامه جدول ۳۸- ترتیب نزول آیات جهاد

تعداد			متن آیات	نام و شماره سوره و آیه	شماره		
کلمات		آیات			ت. نزول	ت. نزول	ت. نزول
در سال	در دهه	در دهه					
				توبه (۹) / ۵	۵۸	۱۷۷	۳۴
				توبه (۹) / ۶			
				توبه (۹) / ۷			
				توبه (۹) / ۸			
				توبه (۹) / ۹			
				توبه (۹) / ۱۰			
				توبه (۹) / ۱۱			
				توبه (۹) / ۱۲			
				توبه (۹) / ۱۳			
				توبه (۹) / ۱۴			
				توبه (۹) / ۱۵			
				توبه (۹) / ۱۶			
				توبه (۹) / ۱۹			
				توبه (۹) / ۲۰			
				توبه (۹) / ۲۱			
				توبه (۹) / ۲۲			

ادامه جدول ۳۸- ترتیب نزول آیات جهاد

تعداد				متن آیات	نام و شماره سوره و آیه	شماره		
کلمات		آیات				ت.ن.ز.	س.آ.	ادامه
در سال	در دهه	در سال	در دهه					
					توبه (۹) / ۲۳	۸ هـ	۱۷۷	ادامه ۳۴
					توبه (۹) / ۲۴			
					توبه (۹) / ۲۵			
					توبه (۹) / ۲۶			
					توبه (۹) / ۲۷			
					توبه (۹) / ۲۸			
					توبه (۹) / ۲۹			
					توبه (۹) / ۳۶			
		۹۱۵۴۱۹۴۴	۲۴	جمع				
					نصر (۱۱۰) / ۱	۹ هـ	۱۷۹	۳۵
					نصر (۱۱۰) / ۲			
		۱۸	۳	جمع	نصر (۱۱۰) / ۳			
					بقره (۲) / ۲۱۴	۹ هـ	۱۸۳-۱	۳۶
					بقره (۲) / ۲۱۶			

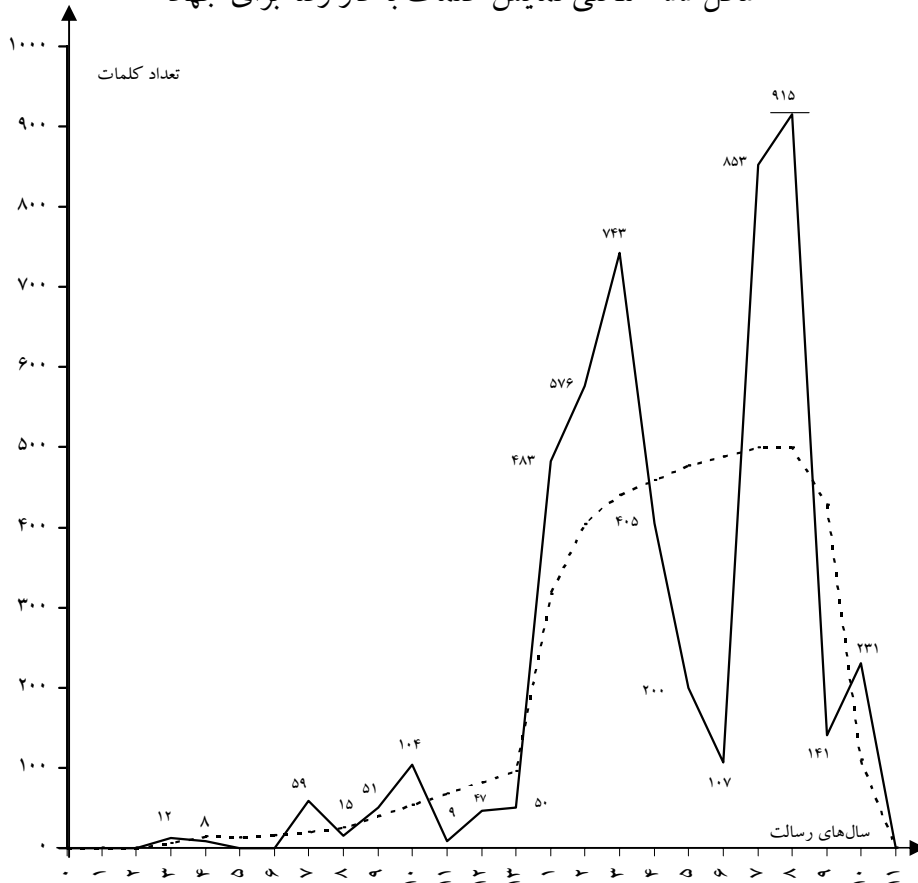
ادامه جدول ۳۸- ترتیب نزول آیات جهاد

تعداد			متن آیات	نام و شماره سوره و آیه	تاریخ نزول هـ	شماره	
آیات		تاریخ نزول هـ				تاریخ تألیف هـ	
کلمات	در سال						
				بقره (۲)/۲۱۷	۹	۱۸۳-۱	ادامه ۳۶
			جمع	بقره (۲)/۲۱۸			
۱۴۱	۱۲۳	۷		ممتحنه (۶۰)/۱	۱۰	۱۸۴	۳۷
				ممتحنه (۶۰)/۲			
				ممتحنه (۶۰)/۳			
				ممتحنه (۶۰)/۴			
				ممتحنه (۶۰)/۷			
				ممتحنه (۶۰)/۸			
				ممتحنه (۶۰)/۹			
۲۲۰		۷	جمع				

ادامه جدول ۳۸- ترتیب نزول آیات جهاد

تعداد				متن آیات	نام و شماره سوره و آیه	شماره		
کلمات		آیات				تاریخ نزول	ت.ت.	ت.ن.
در سال	در دهه	در سال	در دهه					
			۱	جمع	تحریم (۶۶)/ ۹	۱۸۶	۳۸	۵۱۰
			۱	جمع	مانده (۵)/ ۲ ...	۱۹۴	۳۹	۵۱۱
۲۴	۲۴	۱	۱	جمع				
۵۰۳			۲۸۲	جمع کل				

شکل ۵۵- منحنی نمایش کلمات به کار رفته برای جهاد

جدول آیات و کلمات ۳۸ که تابلوی جامع تاریخی گویایی از جهاد اسلام می‌باشد، ۲۲ صفحه را اشغال نموده شامل ۲۸۲ آیه و ۵۰۳۳ کلمه شده که معادل ۴/۵ درصد کل آیات و ۶/۵ درصد کل کلمات قرآن می‌شود.^۱ منحنی نمایش کلمات برحسب سنوات نزول که در شکل ۵۵ ارائه شده و روال عمومی منحنی‌های موضوعی تشریحی را دارد، طبعاً مشابه منحنی شکل ۴۳ بخش ۲ درآمده است. با این تفاوت (صرف نظر از اختلاف مقیاس محور عرض‌ها) که قله یا ماکزیمم از سال سوم هجری به سال هشتم هجری منتقل شده است. به دلیل اینکه:

اولاً، در آنجا تعداد نسبی آیات هر سال را در عرض مختصات برده بودیم و اینجا تعداد سالیانه کلمات محاسبه شده است که تناسب سال‌های آخر رسالت را بالا می‌برد. ثانیاً، علاوه بر آیات مستقیم جهاد، آیات مربوط به متفرعات و عوارض جهاد از قبیل خمس و صلا و همچنین رفتار با جنگجویان و جنبه‌های روحی و اخلاقی مسئله را همراه با جدال و بحث‌های با طرف‌های دعوا اضافه نموده‌ایم و این نوع آیات بیشتر در سوره‌های سال‌های سوم تا هشتم هجری می‌آید و ارتباط منطقی و ارگانیک با جهاد دارد.^۲

منحنی معادل کلمات بکار رفته، به‌طور وضوح از چهار قطعه یا چهار قسمت که می‌تواند معرف چهار مرحله یا چهار نوع محتوای آیات باشد تشکیل می‌شود:
قطعه AB: قسمت ممتد کم ارتفاع با شیب تدریجی ملایم، از سال ۳ بعثت تا سال هجرت.

قطعه BC: قسمت صعودی سریع از ۷۰ کلمه به ۴۸۳ کلمه، مقارن با سال اول هجرت.

قطعه CD: قسمت با ارتفاع زیاد و شیب ملایم یا وفور آیات جهاد، گسترده از سال اول هجرت تا سال هشتم هجرت.

قطعه DE: سقوط سریع در سه سال آخر رسالت.

همین تفکیک و تقسیم‌بندی و تشخیص چهار دوران متمایز تحول محتوایی، از ملاحظه متن آیات مندرج در جدول ۳۸ نیز دیده می‌شود:

۱. به این ترتیب تصحیح و تجدیدنظری در ارقام نهائی بخش دوم در مورد جهاد و سایر احکام شده است.
۲. در مقایسه با منحنی‌های ربا و فحشاء، چون تعداد کلمات آیات جهاد خیلی بیشتر است، مقیاس محور عرض را ۵ برابر کوچک‌تر گرفته‌ایم تا در ابعاد صفحه جا بگیرد.

۱۳۶ _____ مجموعه آثار (۱۳)، سیر تحول قرآن (۲)

الف) دوران طولانی تدارک و تشویق شامل ۳۲ آیه و ۳۳۵ کلمه در سال‌های قبل از هجرت و پیش از درگیری جنگی (ردیف‌های ۱ تا ۱۴).

ب) دوران کوتاه تشریح و تحکیم شامل ۱۳ آیه و ۱۸۰ کلمه در نیمه سال اول هجرت (ردیف‌های ۱۵ تا ۱۶).

ج) دوران اجرائی مختلط تقویت و تفصیل و تفریع شامل ۱۹۸ آیه و ۴۱۲۰ کلمه گسترده در سال‌های اول تا هشتم هجرت (ردیف‌های ۱۷ تا ۳۰ - ۳۳ - ۳۴ - ۳۶ - ۳۸).

د) دوران تعدیل و تکمیل شامل ۱۷ آیه و ۳۷۸ کلمه در سال‌های هشت تا یازده هجرت (ردیف‌های ۳۱ - ۳۲ - ۳۵ - ۳۷ - ۳۹).

زیرا نسبت به هر یک از چهار دوران فوق بررسی مختصری می‌نمایم.

الف) دوران تدارک - از نظر تحول محتوایی، شاید جالب‌ترین قسمت آیات جهاد، همین دوران باشد که نامش را در بخش دوم کتاب، آیات پیش‌جهاد گذارده نشان داده بودیم چگونه در سال‌های مکه که درگیری و جنگی هنوز رخ نداده، مسلمین عده و عده‌ای برای معارضة نداشتند و تا چندین سال، حتی پس از مهاجرت به حبشه و شعب ابطالب، احتمال مقابله و قدرت رو در رویی نظامی به خاطر کسی خطور نمی‌کرد، با یک نظم حساب شده، طی آیات متناسبی که برای آماده‌کردن افکار و احوال و استقبال از آفات و حملات و تلفات نازل شده است، سرمایه‌گذاری‌های لازم از اموال و اولاد و جان‌ها در برابر وعده‌های حتمی این دنیا و پاداش بینهایت آن دنیا و حیات و روزی نزد خدا، از مؤمنین خواسته می‌شود. محور اصلی و شاخص دوران تدارک، آیات ۱۵۳ تا ۱۵۷ سوره بقره (۲) در سال ۷ بعثت (جدول ۳۸، ردیف ۴) می‌باشد که پس از دستور امداد از صبر و صلا و مرگ نشمردن قتل فی سبیل الله، با قاطعیت تمام پیش‌گویی «

«^۱ به عمل آمده، مژده »

«^۲ داده می‌شود و پشت سر آن »^۳ می‌آید.

۱. بقره (۲) / ۱۵۵ : شما را [در پاره‌ای موارد] به شمه‌ای از ترس و گرسنگی و کاهش اموال و کسان و فرآورده‌ها می‌آزماییم....

۲. بقره (۲) / ۱۵۵ : ... و پایداران را [در این آزمون] بشارت ده.

۳. بقره (۲) / ۱۹۰ : با آنان که با شما سر جنگ دارند، در راه خدا بجنگید....

سیر تحول محتوایی قرآن _____ ۱۳۷

نکته جالب دقت در این دوران، اصطلاحات و تعبیرهایی است که به لحاظ پیش‌گویی و پیش‌سازی به کار برده شده است و در سراسر آیات، فرضیه تعرض و حمله از جانب مشرکین و حالت مظلومیت مسلمانان و وظیفه دفاعی داشتن آنان را می‌رساند. از قبیل:

و غیره. علاوه بر آن تأکیدهایی است مانند:

،

که جنبه‌های گذشت و بزرگواری در برابر دشمن و اصلاح و نیکوکاری را رسانده، مبنایت کامل با جنگ‌های سیاسی و اقتصادی بشری دارد.

چهار آیه ردیف اول سوره عادیات (۱۰۹) که صراحت جنگ و جهاد نداشته ولی قسم به چیزهایی می‌خورد که مرکب جنگجویان سلحشور و پیشتازان غافلگیرکننده است و به این مناسبت آن را تصویر و تشویقی در مجاهدین آینده اسلام دانسته‌اند، نتیجه‌گیریش «^۱ شده است، یعنی با وجود این حرکات و

۱. عادیات (۱۰۰) / ۶: که انسان نسبت به پروردگارس ناسپاس است.

شجاعت‌ها، باز هم انسان از عهده سپاس پروردگارش بر نمی‌آید و شدیداً به دنبال سود و منفعت است. در هر حال مراجعه به جدول برای مطالعه تک‌تک ردیف‌ها و تدریج و تکرار تعلیمات و تذکرات مفید است.

ب) دوران تشریح و تحکیم - بعد از مهاجرت از مکه به مدینه، هم احتمال درگیری نزدیک به صورت حملات جنگی مشرکین مسلم بود و هم تدارک فکری و روحی کافی در مؤمنین به عمل آمده، می‌بایستی حکم قطعی نهائی و صریح از آستان وحی الهی صادر شود. این حکم در آیات ۱۹۰ تا ۱۹۵ سوره بقره (۲) (جدول ۳۸، ردیف ۱۵) و بلکه در همان آیه اول که با وجود اختصار مشتمل بر چهار شرط کلی جهاد اسلام می‌باشد، صادر گردید:

«!

»

جمله آخر این آیه و همچنین چهار آیه بعدی (۱۹۱ تا ۱۹۴)، تأکید و توضیح‌های شرط چهارم « است که به نظر می‌آید مهم‌تر و موردعلاقه‌تر شارع مقدس بوده و زمینه آن در آیات دوران اول فراهم شده بوده است. یا آنکه چون کمتر مورد توجه و رعایت مؤمنین و مردم بوده و خواهد بود و برخلاف عقیده و عادات بشری است، تأکید و تشریح و تکرار آن ضرورت پیدا کرده است. در هر حال این چهارچوب که نامش را در نوشته‌ها و گفته‌های سابق، ارکان اربعه جهاد یا ارکان حرب اسلام گذاشته‌ام، نه تنها چکیده و خلاصه آیات دوران تدارک است، بلکه سایه بر تمام آیات دوران سوم و چهارم داشته و روش اصلی و محتوایی کلی احکام جهاد و تمایز مابین اسلام و مکاتب فلسفی و سیاسی را تشکیل می‌دهد. شرط اول، قبول واقعیت و ضرورت جنگ است، برخلاف مذاهب و مسلک‌های صلح‌جویانه انفعالی.

شرط دوم، انحصار و اختصاص جنگ در راه خدا و حق و نه برای انتقام و انهدام یا سلطه‌جویی و توسعه اسلام و جهانگیری و حتی اشاعه و اجرای اسلام است. شرط سوم، حالت دفاعی داشتن و تنها علیه کسانی بودن که مصمم و مقدم حمله بوده باشند را می‌رساند و نه علیه هر مخالف و منکر و مشرک یا کافر، تا چه رسد به غیرموافق و صاحب اختلاف.

۱. بقره (۲) / ۱۹۰: و جنگ کنید، در راه خدا، علیه کسانی که اقدام به جنگ با شما می‌نمایند، و تعدی و تجاوز نمایند.

شرط چهارم، محدود بودن جنگ به دفاع تا حد توقف جنگ و تعرض است و خودداری از هرگونه تلافی و تجاوزهای انتقام‌جویانه و انهدام‌کننده را می‌رساند. این چهار شرط نه تنها نقض و نسخ نشده است، بلکه در دوران سوم تفصیل و تأیید هم شده است.

آیه ششمی این ردیف، توصیه به انفاق و جنبه اقتصادی جهاد است که احسان شمرده می‌شود و اگر خودداری نمایند به استقبال هلاکت رفته‌اند.

آیات سوره محمد (۷۷) (جدول ۳۸، ردیف ۱۶) پنج‌تای اول توضیح و بسط آیات ردیف ۱۵ است و سه آیه مفصل بعدی زمینه سازی برای رفع تزلزل و تردیدهایی است که در آیات دوران سوم در برابر منافقین و متخلفین و سست قدمان مؤمنین نازل خواهد شد.

بلافاصله بعد از این آیات که به نظر نمی‌آید شأن نزول خاص داشته و ناظر به غزوه یا برخورد و فرمان معینی بوده باشد، وارد دوران سوم می‌شویم.

ج) دوران اجرائی - به لحاظ وفور آیات، مفصل‌ترین و گسترده‌ترین دوران است و نمونه زنده فعالی از شیوه «آموزش بر مبنای موارد» قرآن را که در بند ۳۹ اشاره کرده بودیم نشان می‌دهد. قسمت اعظم آیات مزبور، در بجهت جنگهای بدر، احد، خندق، احزاب، حنین، فتح مکه و غیره، در سوره‌های انفال (۸)، آل عمران (۳)، حشر (۵۹)، احزاب (۳۳) و فتح (۸۸) نازل شده است که علاوه بر فرمان حرکت و حمله، تقویت روحیه و بالاخره توضیح و تشریح‌های فرعی لازم را دارد و همچنین گزارش اوضاع و ثبت در تاریخ و تفقه، برای استفاده و استنباط‌های آیندگان. در لابلای ردیف‌ها و سوره‌های فوق، که غالباً آیات عملیاتی است، یک سلسله آیات تفصیلی، توضیحی و تقویتی در سوره‌های صف (۶۱)، حج (۲۲)، توبه (۹) و مائده (۵) و غیره می‌بینیم که تنها خطاب به جهادکنندگان مؤمنین نبوده، به تبع از رسالت اصلی و سنت انذار و ارشاد پیغمبر، مشرکین و منافقین و متخلفین را نیز مخاطب قرار می‌دهد.

منحنی معادل که مسیر متوسط تضاریس را طی کرده است، دوران طولانی واحدی را با کثرت کلمات و ترقی ملایم ارتفاع نشان می‌دهد ولی منحنی واقعی منکسر، معرف دو دوره متمایز است، با دو قله مشخص ۷۴۳ و ۹۱۵ در سال‌های ۳ و ۸ و با فاصله دره عمیق ۱۰۷ در سال ششم هجری. در دوره اول که شامل

سوره‌های انفال (۸) و آل عمران (۳) و حشر (۵۹) می‌شود و ناظر بر جنگ‌های بدر و احد و خندق و خیبر است، مسلمین در ابتدای کار مقابله نظامی بوده هنوز تشکل و تفوق لازم را نداشتند، بنابراین به آیاتی بر می‌خوریم که خوراک تقویتی و تربیتی و تعلیماتی لازم را داده، آنها را مجهز به روحیه قوی، صبر و توکل، وحدت و مقاومت، اطاعت و انضباط و همچنین تدارک نیرو می‌نماید و مرتب وعده‌های نصرت و مغفرت خدا و بهشت در آن دنیا را در گوش و دلشان می‌خواند و همه‌جا از موضع قدرت صحبت می‌کند. اما در دوره دوم که به سال هفتم با دستور

« (جدول ۳۸، ردیف ۲۹، توبه (۹) / ۷۳) آغاز

می‌شود و در نزول بلافاصله بعد از آن » « (ردیف ۳۰، فتح (۸))

۱ / می‌رسد، امت جوان اسلام در اثر آن تربیت و تعلیمات، برتری کمی محسوس و نیرومندی و تسلط یافته، حتی مغرور به خود (ردیف ۳۴، توبه (۹) / ۲۵، سال ۸) شده است و علاوه بر آن، مشرکین خارج و همدستان عرب و یهودی آنها که ناچار به عقد پیمان می‌گردند، جای خود را متدرجاً به منافقین و مرددهای داخل داده‌اند. در آیات سوره‌های احزاب (۳۳)، فتح (۸)، توبه (۹) و نساء (۴) این دوره به تعبیرهای زیادی از نفاق، خلاف، اعتذار، استیذان و نکث عهد بر می‌خوریم^۳ و با عوارض و آفاتی روبرو می‌شویم که معمول پیروزی‌های بعد از انقلاب و افتتاح است. مانند توقع، تنبلی، تخلف، حسادت و مخصوصاً تفرقه و تشتت. در این دوره کوتاه سه ساله، هم آیات تجلیل از اخلاص و ایثار و اعلام نصرت و فتح و برومندی را می‌بینیم و هم آیات تویخ سودجویی و دورویی و اعلام شدت عمل با کفار و منافقین. تاریخ صدر اسلام و آینده جهان، شاهد صف‌آرایی حزب‌الله در برابر حزب شیطان می‌شود. خلاصه آن که تحول محتوایی آیات در هر دوره و زمان، پایه‌پای اوضاع و شرایط و نیازهایی پیش می‌رود که خود به وجود آورده است و پیشاپیش به موقع لازم ظاهر می‌گردد.

۱. توبه (۹) / ۷۳: ای پیامبر، با انکارورزان و دورویان جهاد کن، و بر آنان سخت گیر؛ ...

۲. فتح (۴۸) / ۱: پیروزی آشکاری را [در سفر حدیبیه] برای تو مقدر کردیم.

۳. در جدول ۳۸، ردیف ۲۵، سال چهارم هجرت، یعنی در گروه ب سوره توبه (۹) نیز آیاتی که ملامت از استیذان و جاسنگینی و خودداری از خرج و خروج منافقین می‌نماید، وجود دارد که حالت زودرس و خارج از محل داشته، می‌تواند حاکی از اشتباه گروه‌بندی و سال نزول باشد. اتفاقاً و به‌طوری که در جلد دوم تشریح شده است، اگر سوره توبه (۹) را برطبق نظر بلاشر متشکل از دو گروه I) ۱ تا ۳۷ و II) ۳۸ تا ۱۳۱ می‌گرفتیم، گروه II شامل گروه‌های ب و ج می‌شد و آیات ردیف ۲۵ را همزمان و جزو آیات ردیف ۲۹ متعلق به سال ۷ هجری قرار می‌داد.

جلد دوم سیر تحول قرآن، هم اکنون در بخش ضمیمه مجموعه آثار (۱۲) قرار دارد که با نام سیر تحول قرآن (۱)، در سال ۱۳۸۶ توسط شرکت سهامی انتشار، در دست چاپ و انتشار قرار دارد (ب.ف.ب).

سیر تحول محتوایی قرآن _____ ۱۴۱

تحول محتوایی آیات این دوران، هم تبعیت از شرایط جنگی می‌نماید و هم از آنچه لازمه تعلیم و تربیت و رشد جنگجویان است. به‌طور کلی آیاتی را که در این دوران ضمن عمل و همراه جنگ‌ها نازل شده، بعضی در توضیح و تفصیل ارکان اربعه جهاد اسلام است و بسیاری دیگر حاوی مطالب جدید و تعلیم و تمرین‌های تکمیلی است، می‌توانیم با استفاده از جدول ۳۸، این آیات را به‌شرح زیر دسته‌بندی و خلاصه کنیم:

۱- منظور از سبیل‌الله و اهداف قتال

ردیف ۱۷: - (انفال/۸) / (۷) -

- (انفال/۸) / (۸) -

- (انفال/۸) / (۱۷) -

(انفال/۸) / (۴۲) -

ردیف ۱۸: - (انفال/۸) / (۶۷) -

(انفال/۸) / (۷۰) -

ردیف ۱۹: - (صف/۶۱) / (۱۲) -

(صف/۶۱) / (۱۳) -

ردیف ۲۰: (مائده/۵) / (۳۵) -

ردیف ۲۱: - (آل عمران/۳) / (۱۲۷) -

- (آل عمران/۳) / (۱۴۰) -

- (آل عمران/۳) / (۱۴۱) -

- (آل عمران/۳) / (۱۴۸) -

- (آل عمران/۳) / (۱۵۴) -

- (آل عمران/۳) / (۱۵۷) -

- (آل عمران/۳) / (۱۶۶) -

- (آل عمران/۳) / (۱۶۷) -

(آل عمران/۳) / (۱۶۹) -

١٤٢ _____ مجموعه آثار (١٣)، سير تحول قرآن (٢)

- ردیف ٢٣: (آل عمران (٣) / ١٩٥).
- ردیف ٢٨: (احزاب (٣٣) / ٢٤)۔
- ردیف ٢٩: (احزاب (٣٣) / ٢٧).
- ردیف ٣٠: (توبه (٩) / ١١١).
- (فتح (٤٨) / ١).

(فتح (٤٨) / ٢).

(فتح (٤٨) / ٢٠).

(فتح (٤٨) / ٢٨).

ردیف ٣٣:

(نساء (٤) / ٨٤).

(نساء (٤) / ٩٥).

ردیف ٣٤:

(توبه (٩) / ١٤).

(توبه (٩) / ١٥).

(توبه (٩) / ١٦).

٢- نصرت الهی و کیفیت و آثار آن

ردیف ١٧:

(انفال (٨) / ٩).

(انفال (٨) / ١٠).

... (انفال (۸) / ۱۱).

(انفال (۸) / ۱۲).

(انفال (۸) / ۱۷).

ردیف ۱۸ : ... (انفال (۸) / ۴۳).

(انفال (۸) / ۴۴).

(انفال (۸) / ۶۲).

(انفال (۸) / ۶۳).

(انفال (۸) / ۶۵).

ردیف ۲۱ : ... (آل عمران (۳) / ۱۲۳).

(آل عمران (۳) / ۱۲۴).

(آل عمران (۳) / ۱۲۵).

(آل عمران (۳) / ۱۲۶).

(آل عمران (۳) / ۱۵۴).

ردیف ۲۲ : ... (حج (۲۲) / ۳۹).

(حج (۲۲) / ۴۰).

...

(حج (۲۲) / ۴۱).

ردیف ۲۳ :

(آل عمران (۳) / ۱۳).

ردیف ۲۴ :

(حشر (۵۹) / ۲).

۱۴۴ _____ مجموعه آثار (۱۳)، سیر تحول قرآن (۲)

- ردیف ۲۵: (توبه (۹) / ۴۰).
- ردیف ۲۷: (احزاب (۳۳) / ۹).
- ردیف ۳۰: (فتح (۴۸) / ۱) .
(فتح (۴۸) / ۳) .
- (فتح (۴۸) / ۱۸).
- (فتح (۴۸) / ۲۷).
- ردیف ۳۴: (توبه (۹) / ۱۴) .
... (توبه (۹) / ۲۵) .

(توبه (۹) / ۲۶).

ردیف ۳۵: (نصر (۱۱۰) / ۱).

ردیف ۳۶:

(بقره (۲) / ۲۱۴).

۳- جدی گرفتن جنگ و وجوب انضباط و استقامت و ضرورت‌های نظامی دیگر

ردیف ۱۷: (انفال (۸) / ۱۵).

(انفال (۸) / ۱۶).

ردیف ۱۸: (انفال (۸) / ۴۵).

(انفال (۸) / ۴۶) ...

(انفال (۸) / ۴۷).

(انفال (۸) / ۶۰).

ردیف ۱۹:

(صف (۶۱) / ۴).

ردیف ۲۱:

(آل عمران (۳) / ۱۴۰).

...

(آل عمران (۳) / ۱۴۶).

(آل عمران (۳) / ۱۴۷).

...

(آل عمران (۳) / ۱۵۵).

ردیف ۲۳:

(آل عمران (۳) / ۲۰۰).

(توبه (۹) / ۴۱).

ردیف ۲۵:

(توبه (۹) / ۴۶).

ردیف ۲۶:

(حدید (۵۷) / ۲۵).

ردیف ۲۷:

(احزاب (۳۳) / ۱۵).

ردیف ۲۹:

(توبه (۹) / ۹۳).

(توبه (۹) / ۱۲۰).

...

ردیف ۳۰:

(فتح (۴۸) / ۱۰).

(فتح (۴۸) / ۱۶).

(فتح (۴۸) / ۲۹).

... (مائده (۵) / ۵۵).

ردیف ۳۱:

۱۴۶ _____ مجموعه آثار (۱۳)، سیر تحول قرآن (۲)

مائده (۵) / (۵۶).

نساء (۴) / (۷۱).

ردیف ۳۳:

نساء (۴) / (۸۲).

ردیف ۳۴:

توبه (۹) / (۲۳).

۴- غنیمت جنگی

ردیف ۱۷:

انفال (۸) / (۴۱).

... انفال (۸) / (۶۹).

ردیف ۲۴:

...

حشر (۵۹) / (۷).

ردیف ۲۸:

احزاب (۴۳) / (۲۷).

ردیف ۳۰:

فتح (۴۸) / (۱۵).

فتح (۴۸) / (۱۹).

فتح (۴۸) / (۲۰).

ردیف ۳۳:

نساء (۴) / (۹۴).

۵- طرف‌های جنگ (رکن ۳)

ردیف ۱۷:

انفال (۸) / (۷).

(انفال (۸) / ۱۳).

ردیف ۱۸ :

(انفال (۸) / ۵۶).

(انفال (۸) / ۵۸).

(انفال (۸) / ۶۰).

(انفال (۸) / ۷۲).

ردیف ۲۱ :

(آل عمران (۳) / ۱۴۶).

(آل عمران (۳) / ۱۴۷).

...

(آل عمران (۳) / ۱۷۳).

ردیف ۲۲ :

... (حج (۲۲) / ۳۹).

(حج (۲۲) / ۴۰).

(حج (۲۲) / ۴۱).

ردیف ۲۳ :

(آل عمران (۳) / ۱۹۵).

« آمده و متعاقب

» « به دنبال »

آن « است.

ردیف ۲۴ :

(حشر (۵۹) / ۲).

(مقدم شدن یهودیان در خروج و حمله و به دام افتادنشان در اثر تحریک و امیدواری منافقین که در آیات ۱۱ تا ۱۳ آمده است).

ردیف ۲۷:

(احزاب (۳۳) / ۱۰)

ردیف ۲۸:

(احزاب (۳۳) / ۲۲).

(حمله و حيله از ناحیه احزاب و پیش‌بینی و هشدار از ناحیه خدا و رسول).

ردیف ۲۹:

(توبه (۹) / ۱۲۳).

ردیف ۳۰:

(فتح (۴۸) / ۲۵).

(فتح (۴۸) / ۲۸).

(هدایت و حقانیت اسباب کار «).

ردیف ۳۳:

(نساء (۴) / ۷۴).

(نساء (۴) / ۷۵).

(نساء (۴) / ۸۹).

(نساء (۴) / ۹۱).

^۱ (نساء (۴) / ۹۴).

ردیف ۳۴:

(توبه (۹) / ۶).

(توبه (۹) / ۱۳).

۱. مخاطب و منظور آیات ردیف ۳۳ سوره نساء (۴) به نظر می‌آید بیشتر مخالفین و منافقین داخلی بوده باشند تا مشرکین مکه و دشمنان خارج مدینه.

(توبه (۹) / ۲۹).

(توبه (۹) / ۳۶).

ردیف ۳۶:

(بقره (۲) / ۲۱۷).

۶- توقف و نهایت جنگ

ردیف ۱۷:

(انفال (۸) / ۳۸).

(انفال (۸) / ۳۹).

(انفال (۸) / ۴۰).

(انفال (۸) / ۶۱).

ردیف ۱۸:

(انفال (۸) / ۶۲).

(انفال (۸) / ۷۱).

ردیف ۳۰:

(فتح (۴۸) / ۲۴).

ردیف ۳۳:

(نساء (۴) / ۸۹).

(نساء (۴) / ۹۰).

۱۵۰ _____ مجموعه آثار (۱۳)، سیر تحول قرآن (۲)

ردیف ۳۴:

(توبه (۹) / ۵).

(توبه (۹) / ۱۱).

۷- تخفیف‌ها و مستثنیات

ردیف ۱۸:

(انفال (۸) / ۶۶).

ردیف ۳۰:

(فتح (۸) / ۱۷).

ردیف ۳۳:

(نساء (۴) / ۹۵).

(نساء (۴) / ۱۰۱).

۸- جهاد به مال

همان‌طور که می‌دانیم آنچه را جنگ می‌گوییم و با اسلحه و کشتار انجام می‌شود، قتال نامیده می‌شود. جهاد معنی و مفهوم عام‌تری داشته، حداکثر تلاش و کوشش را می‌رساند که ملازم با قبول زحمت و رنج و صرف مال بوده، ممکن است تا بذل جان و آمادگی و قبول شهادت برود، بدون آنکه شهادت به خودی خود هدف بوده باشد. قرآن کلمه جهاد را غالباً با مال و جان توأم ذکر می‌کند (۱).

* * *

به‌طور کلی دلالت مشترک آیات این دوران، مظلومیت و مورد حمله قرار گرفتن مسلمین است با مقاومت و عکس‌العمل قاطعانه جدی تا سرحد دفع دشمن و رفع فتنه، همراه با نصرت الهی به‌صورت خودجوشی.

۱. نساء (۴) / ۹۵: ... مجاهدین با اموال و جان‌های خویش را ...

د) دوران تعدیل و تکمیل

این دوران دوساله را که محور آن سوره کوتاه نصر (۱۱۰) بوده و شامل ردیف‌های ۳۲، ۳۵، ۳۷ و ۳۸ از جدول ۳۸ می‌شود، از این جهت دوران تعدیل و تکمیل گفته‌ایم که هم تعدیل تصور و تأثیری را که ممکن است حکم قتال و اشتغالات جنگی در مؤمنین معاصر رسول اکرم (ص) و در مسلمان‌های بعدی ایجاد کرده و حالت خشونت و انتقام و خصومت به وجود آورده باشد، تصحیح و تعدیل می‌نماید و به چهار شرط ارکان جهاد برمی‌گرداند و هم مطالب مختلفی را که در حاشیه و در رابطه با جنگ و صلح قابل پیش‌بینی و ابتلاء است، مطرح نموده مجموعه را به مصداق «^۱ تکمیل می‌کند»

یکی از متفرعات جهاد که می‌توان نام آن را جهاد داخلی یا جهاد برادری نامید و به احتمال قوی حالت پیش‌بینی و تدارک جامعه آینده امت اسلامی را داشته است، رفع منازعه یا مقاتله مابین دو طائفه از مؤمنین است که در سوره حجرات (۹۹) (جدول ۳۸، ردیف ۳۲) آمده. وقتی جنگ با غیرمسلمان‌ها یک امر ناخواسته دفاعی در حداقل ضرورت حیاتی باشد، به طریق اولی جنگ خانگی مردود بوده اصلاح ذات‌البین و برقراری برادری بر مبنای عدل و مساوات، در حکم واجب می‌شود و آیات ۹ و ۱۰ سوره حجرات (۹۹) با رأفت و صراحت تمام اختصاص به این معنی یافته است. ردیف ۳۲ را با آنکه در پایان سال ۷ هجری نازل شده است و در میان ردیف‌های آخر دوران «ج» قرار دارد، ما مرتبط و متعلق به دوران «د» گرفته‌ایم که از سال ۹ شروع می‌شود.

ردیف ۳۵ اعلام پیروزی و پایان جنگ‌های تأمینی برای استقرار و برومندی اسلام بوده، نتیجه یاری خدا و فتح را دخول داوطلبانه دسته دسته مردم به دین خدا اعلام می‌نماید و شکرانه و برنامه بعدی را تسبیح و بازگشت به خدا می‌داند که همیشه آماده برای قبول آن می‌باشد.

ردیف ۳۷ ضمن آنکه در آیات ۱ تا ۴ سوره ممتحنه (۹۰)، مؤمنین را از بازگشت قلبی به کفر و برقراری رشته‌های محبت با ارحام و نزدیکانی که اعلام و اصرار بر دشمنی با خدا کرده‌اند، برحذر می‌دارد و آن را ترجیح دادن خود بر خدا می‌شناسد، برای اینکه فریضه جهاد، یک عمل بشری انتقام و استعلا تلقی نشود و حتی در پوشش و به بهانه راه‌جویی به سوی خدا، رنگ شیطانی خصومت خلق و اکراه دین پیدا ننماید، در آیات ۷ تا ۹ همان سوره، اولاً امیدواری می‌دهد که دوران جدایی و

۱. مانده (۵) / ۳: ... امروز دین شما را به کمال رساندم و نعمت خویش را بر شما تمام کردم ...

عداوت طولی نکشیده مودت جایگزین آن می‌شود و ثانیاً آنجا که کفر و شرک عامل ایذاء و اخراج و جنگ نشده باشد، بدانند که نیکی و عدالت خواسته خدا است. سپس در تأیید شرط سوم ارکان حرب جهاد تصریح می‌شود که خودداری از روابط مسالمت‌آمیز دوستی و قسط، تنها در مورد کسانی می‌تواند اعمال گردد که قیام به جنگ دینی با مسلمانان و اقدام مستقیم یا همکاری با دشمنان در اخراج از دیار و از وطن آنان کرده باشند. مطلب نکته ظریفی است و آخرین تعدیل و تکمیل در احکام جهاد بوده، وصیتی است در این باب از رسول اکرم (ص) در آستانه رحلت، به گروندگان معاصر و به آیندگان امت.

گروه آیات فوق، در تعقیب و تکمیل آیات دوران‌های الف، ب و ج، می‌رساند که منظور از جهاد، از بین بردن خشونت‌آمیز شرک و کفر یا محو مشرک و مخالف نیست، بلکه دفع مزاحم است و تأمین محیط آزاد سالم برای هدایت و رشد انسان، آن‌طور که مشیت ازلی گزینش و آفرینش آدمیزاده بوده است، توأم با تأثیرهای تربیتی و تزکیه و تخلیص مؤمنین و تقرب به ذات پروردگار.

حال اگر خواسته باشیم تعبیر و توضیحی در سطح امت خاتم‌النبین برای دستور «^۱ که محور اصلی این دوران را تشکیل

می‌دهد، پیدا کرده باشیم، باید بگوییم تأمین آشتی و برادری به‌جای تفرقه و تخصم، مرحله تسیح و تصفیه جوامع اسلامی به اتکاء ایمان و اشتراک در عقیده است و بازگشت به مودت و رحمت انسانی، یا همزیستی مسالمت‌آمیز با غیرمسلمانانی که آزار و تعرض ندارند، که خود استغفار از عوامل و عوارض جنگجویی محسوب می‌شود.

ردیف ۳۹ که تکرار تفصیل‌یافته و تکمیل‌شده آیه ۸ سوره مائده (۵) (ردیف ۲۰- سال ۲ هجری) و از آخرین آیات وحی شده از جانب خدا می‌باشد، نه تنها توصیه به عدالت و تقوی و عدم تلافیگری و تعدی، آن‌طور که در آخر آیه ارکان حرب جهاد اسلام و تأکیدهای پشت سر آن آمده بود، می‌نماید، بلکه علاوه بر منع همکاری در گناه و دشمنی، دستور همکاری و ایجاد تعاون برای نیکوکاری و پرهیزکاری را می‌دهد. نیکوکاری نه در حق مؤمنین و دوستان که امر بدیهی است، بلکه در حق مشرکین و مخالفینی که مسجدالحرام را به روی پیغمبر و اصحاب بسته بودند و پرهیزکاری از مجرم‌شدن در انتقام‌گیری از دشمنی‌های آنان! الله اکبر! سعدی شیرازی این معنی را خوب درک کرده بود که می‌گفت:

۱. نصر (۱۱۰) / ۳: پس پروردگارت را با ستایش تقدیس کن و از او آمرزش بخواه؛ که بس بازپذیر است.

ای کریمی که از خزانه غیب گبر و ترسا وظیفه خور داری
دوستان را کجا کنی محروم تو که با دشمنان نظر داری
و تحقق این آخرین وحی خدا را در آخرین وصیت مولای متقیان به فرزندان،
در رفتار با قاتل خود، مشاهده می کنیم ...
چنین است جهاد اسلام، چنین است قرآن و چنین است شیعه بودن!

* * *

ردیف ۳۸ با تک آیه سوره تحریم (۶۹)، علاوه بر آنکه تکرار آیه ۷۳ سوره توبه (۹) (ردیف ۲۹ سال ۷ هجری) است، ظاهراً تناسبی هم با آیات ماقبل و مابعد خود ندارد و ضمناً لحن عمومی سوره تحریم (۶۹) که تقریباً اختصاص و اشاره به مسائل خانوادگی پیغمبر و به زن‌های برجسته تاریخ پیدا کرده است و همچنین شرایط و نیازهای سال دهم هجری با آن متفاوت است. توجیه و تعلیل این مطلب را به عهده مفسرین و محققین در قرآن می گذاریم.
همچنین ردیف ۳۶ (بقره (۲)/ ۲۱۴ تا ۲۱۸ با شماره نزول ۱-۱۸۳، سال ۸ هجری) را که محتوای آیات آن مشابهت و سنخیت با جریان‌های نیمه اول مدینه دارد، در ابواب جمعی دوران «ج» منظور نموده ایم.^۱

۴۱- پدیده نفاق و علاج منافقین

شکل ۴۶ در بخش دوم و جدول ۲۹ را که راجع به منافقین بود، از سر گرفته با درج متن آیات و با افزودن و برداشتن بعضی آیات در مرور مجدد، جدول ۳۹ را بر حسب شماره و سال‌های نزول تنظیم می‌نماییم تا به تحول محتوایی آیات برسیم. البته آیاتی هم که علاوه بر کلمه نفاق یا مشتقات آن، نشانی از منافقین داشته باشد در جدول ۳۹ آمده است.

۱. این قطعه، گروه نمونه دیگری است که به نظر می‌آید سر جای خود نبوده باید در جدول ۱۵ اصلاح شود. محتوا و متن آیات بیشتر با شرایط و نیازهای سنوات بلافاصله بعد از هجرت و مندرجات ردیف‌های ۱۷ تا ۳۱ جدول ۳۸ تناسب دارد. طول متوسط آیات ۲۰۶ تا ۲۴۳ که ردیف ۳۶ از آن استخراج شده است و شماره نزول ۱۸۳ را دارد، بر طبق جدول ۱۱ رقم ۲۲/۱۵ است در حالی که آیات ۲۱۰ تا ۲۲۷ که تماماً جنبه توضیحی و جواب‌گویی به سؤال مکرر «یَسْئَلُونَكَ» دارد، گروه فرعی منسجمی را تشکیل می‌دهد که می‌تواند جزء گروه بقره (۲)- ج به شماره نزول ۱۶۴ قرار گیرد. به این ترتیب محل طبیعی و مناسب آیات مورد بحث در جدول ۳۸ بعد از سوره حدید (۵۷)، ردیف ۲۷ و سال ۵ هجری خواهد شد. البته با خارج شدن آیات ۲۱۰ تا ۲۲۷ تغییر مختصری در طول مبنای شماره نزول گروه بقره (۲)- ج پیش خواهد آمد، بدون آنکه سال نزول آن عوض شود.

جدول ۳۹- ترتیب نزول آیات نفاق

تعداد				متن آیات	نام و شماره سوره و آیه	سال نزول	شماره	
آیات		کلمات	تقریب				تقریب	
در سوره	در آیات							
	۲	۲	۵	جمع	ماعون(۱۰۷)/۶ ماعون(۱۰۷)/۷	ب۲	۰۲۲	۱
	۲	۲۳	۲۳	جمع	احزاب(۳۳)/۱ احزاب(۳۳)/۴۸	ب۶	۰۹۳	۲
	۱۶	۱۹۶		جمع	بقره(۲)/۸ بقره(۲)/۹ بقره(۲)/۱۰ بقره(۲)/۱۱ بقره(۲)/۱۲ بقره(۲)/۱۳ بقره(۲)/۱۴ بقره(۲)/۱۵ بقره(۲)/۱۶ بقره(۲)/۱۷ بقره(۲)/۱۸ بقره(۲)/۱۹ بقره(۲)/۲۰ بقره(۲)/۲۰۴ بقره(۲)/۲۰۵ بقره(۲)/۲۰۶	ب۸	۱۰۹-۱	۳

ادامه جدول ۳۹- ترتیب نزول آیات نفاق

تعداد				متن آیات	نام و شماره سوره و آیه	شماره		
کلمات		آیات				فصل	جزء	آیه
در سال	در ردیف	در فصل	در ردیف					
				...	مدثر(۷۴)/۳۱	ب ۸	۱۱۱	۴
				...	مدثر(۷۴)/۳۱			
۲۲۳	۲۷	۱۸	۲	جمع				
					نور(۲۴)/۴۷	ب ۱۰	۱۲۳	۵
					نور(۲۴)/۴۸			
					نور(۲۴)/۴۹			
					نور(۲۴)/۵۰			
					نور(۲۴)/۵۳			
					نور(۲۴)/۵۴			
	۸۲		۶	جمع				
					حج(۲۲)/۵۳	ب ۱۰	۱۲۴	۶
	۱۵		۱	جمع				
					عنکبوت(۲۹)/۳	ب ۱۰	۱۲۶-۱	۷
					عنکبوت(۲۹)/۴			
					عنکبوت(۲۹)/۱۰			
	۱۵۱	۵۴	۱۱	جمع	عنکبوت(۲۹)/۱۱			
					محمد(۴۷)/۲۰	ه ۱	۱۴۲	۸
					محمد(۴۷)/۲۱			
					محمد(۴۷)/۲۲			
					محمد(۴۷)/۲۳			
					محمد(۴۷)/۲۴			

ادامه جدول ۳۹- ترتیب نزول آیات نفاق

تعداد				متن آیات	نام و شماره سوره و آیه	شماره		
آیات		در تفسیر	در تفسیر			ن.ت.	ن.ت.	ن.ت.
کلمات	در تفسیر							
					محمد (۴۷)/ ۲۵	۱ هـ	۱۴۲	ادامه ۸
					محمد (۴۷)/ ۲۶			
					محمد (۴۷)/ ۲۷			
					محمد (۴۷)/ ۲۸			
					محمد (۴۷)/ ۲۹			
					محمد (۴۷)/ ۳۰			
					محمد (۴۷)/ ۳۱			
					محمد (۴۷)/ ۳۷			
					محمد (۴۷)/ ۳۸			
	۱۶۹	۱۴	جمع					
					انفال (۸)/ ۵	۱ هـ	۱۴۳-۱	۹
	۱۹۱	۲۲	جمع		انفال (۸)/ ۶			
					انفال (۸)/ ۴۹	۲ هـ	۱۴۳-۲	۱۰
	۱۸	۱						
					صف (۶۱)/ ۲	۲ هـ	۱۴۵	۱۱
	۳۲	۱۴	۲		صف (۶۱)/ ۳			
					آل عمران (۳)/ ۹۰	۳ هـ	۱۵۱-۲	۱۲
	۱۳	۱						
					منافقون (۶۳)/ ۱	۳ هـ	۱۵۲	۱۳
					منافقون (۶۳)/ ۲			
					منافقون (۶۳)/ ۳			
					منافقون (۶۳)/ ۴			

ادامه جدول ۳۹- ترتیب نزول آیات نفاق

تعداد				متن آیات	نام و شماره سوره و آیه	شماره		
آیات		کلمات				تذکره	تذکره	تذکره
در سوره	در آیه	در سوره	در آیه					
				جمع	منافقون(۶۳)/۵	۳ هـ	۱۵۲	ادامه ۱۳
					منافقون(۶۳)/۶			
					منافقون(۶۳)/۷			
					منافقون(۶۳)/۸			
	۹	۸	۱۳۴۱۲۱	جمع	حشر(۵۹)/۱۱	۴ هـ	۱۵۶	۱۴
					حشر(۵۹)/۱۲			
	۲	۴۰		جمع	توبه(۹)/۳۸	۴ هـ	۱۵۹	۱۵
					توبه(۹)/۳۹			
					توبه(۹)/۴۰			
					توبه(۹)/۴۱			
					توبه(۹)/۴۲			

ادامه جدول ۳۹- ترتیب نزول آیات نفاق

تعداد			متن آیات	نام و شماره سوره و آیه	شماره		
آیات		تذکره			تذکره	تذکره	
کلمات	تذکره						
تذکره	تذکره	تذکره	تذکره	تذکره	تذکره	تذکره	تذکره
				توبه (۹)/۴۳	۴ هـ	۱۵۹	ادامه
				توبه (۹)/۴۴			۱۵
				توبه (۹)/۴۵			
				توبه (۹)/۴۶			
				توبه (۹)/۴۷			
				توبه (۹)/۴۸			
				توبه (۹)/۴۹			
				توبه (۹)/۵۰			
				توبه (۹)/۵۱			
				توبه (۹)/۵۲			
				توبه (۹)/۵۳			
				توبه (۹)/۵۴			
				توبه (۹)/۵۵			
				توبه (۹)/۵۶			
				توبه (۹)/۵۷			
				توبه (۹)/۵۸			
				توبه (۹)/۵۹			

ادامه جدول ۳۹- ترتیب نزول آیات نفاق

تعداد			متن آیات	نام و شماره سوره و آیه	شماره		
آیات		در تفسیر			در تفسیر	در تفسیر	
کلمات	در تفسیر						
				توبه(۹)/۶۰	۴ هـ	۱۵۹	ادامه ۱۵
				توبه(۹)/۶۱			
				توبه(۹)/۶۲			
				توبه(۹)/۶۳			
				توبه(۹)/۶۴			
				توبه(۹)/۶۵			
				توبه(۹)/۶۶			
				توبه(۹)/۶۷			
				توبه(۹)/۶۸			
				توبه(۹)/۶۹			
				توبه(۹)/۷۰			
۵۹۵۵۵۵	۳۵	۳۳	جمع				

ادامه جدول ۳۹- ترتیب نزول آیات نفاق

تعداد			متن آیات	نام و شماره سوره و آیه	شماره		
آیات		کلیمات			قرآن نزول	قرآن نزول	قرآن نزول
در تفسیر	در تفسیر						
			جمع	حدید(۵۷)/۸ حدید(۵۷)/۱۳ حدید(۵۷)/۱۴	هـ ۵	۱۶۱	۱۶
۵۸	۳			نور(۲۴)/۱۵ نور(۲۴)/۱۶ نور(۲۴)/۱۷ نور(۲۴)/۱۹ نور(۲۴)/۲۰ نور(۲۴)/۲۳ نور(۲۴)/۲۴ نور(۲۴)/۲۶	هـ ۵	۱۶۳	۱۷
۱۰۰	۸		جمع	احزاب(۳۳)/۱۲ احزاب(۳۳)/۱۳ احزاب(۳۳)/۱۴ احزاب(۳۳)/۱۵ احزاب(۳۳)/۱۶	هـ ۵	۱۶۵-۱	۱۸
۲۲۵	۶۷	۱۶	۵				

ادامه جدول ۳۹- ترتیب نزول آیات نفاق

تعداد			متن آیات	نام و شماره سوره و آیه	شماره		
آیات		قرآن نزول			قرآن نزول	قرآن نزول	
کلمات	در ردیف سال						
				احزاب(۳۳)/۱۷	هـ ۶	۱۹-۱۶۵	
				احزاب(۳۳)/۱۸			
				احزاب(۳۳)/۱۹			
				احزاب(۳۳)/۲۰			
				احزاب(۳۳)/۲۴			
				احزاب(۳۳)/۶۰			
			جمع	احزاب(۳۳)/۶۱			
۱۱۹	۷			نساء(۴)/۱۳۷	هـ ۶	۲۰-۱۶۶	
				نساء(۴)/۱۳۸			
				نساء(۴)/۱۳۹			
				نساء(۴)/۱۴۰			
				نساء(۴)/۱۴۱			
				نساء(۴)/۱۴۲			
			جمع	نساء(۴)/۱۴۳			
۲۵۳۱۳۴	۱۴	۷					

ادامه جدول ۳۹- ترتیب نزول آیات نفاق

تعداد			متن آیات	نام و شماره سوره و آیه	شماره		
آیات		قرآن نزول			قرآن نزول	قرآن نزول	
کلمات	آیات						
در سال	در دهه	در سده					
				توبه (۹)/۷۳	۷ هـ	۱۶۹	۲۱
				توبه (۹)/۷۴			
				توبه (۹)/۷۵			
				توبه (۹)/۷۶			
				توبه (۹)/۷۷			
				توبه (۹)/۷۸			
				توبه (۹)/۷۹			
				توبه (۹)/۸۰			
				توبه (۹)/۸۱			
				توبه (۹)/۸۲			
				توبه (۹)/۸۳			
				توبه (۹)/۸۴			
				توبه (۹)/۸۵			
				توبه (۹)/۸۶			
				توبه (۹)/۸۷			

ادامه جدول ۳۹- ترتیب نزول آیات نفاق

تعداد			متن آیات	نام و شماره سوره و آیه	شماره			
آیات		ت.ق.			ت.ق.	ت.ق.		
کلمات	ت.ق.							
در سال	در دیماه	در دیماه						
				توبه (۹)/ ۸۸	۷ هـ	۱۶۹	ادامه	۲۱
				توبه (۹)/ ۸۹				
				توبه (۹)/ ۹۰				
				توبه (۹)/ ۹۳				
				توبه (۹)/ ۹۴				
				توبه (۹)/ ۹۵				
				توبه (۹)/ ۹۶				
				توبه (۹)/ ۹۷				
				توبه (۹)/ ۹۸				
				توبه (۹)/ ۱۰۱				
				توبه (۹)/ ۱۰۷				
				توبه (۹)/ ۱۰۸				
				توبه (۹)/ ۱۰۹				
				توبه (۹)/ ۱۱۰				

ادامه جدول ۳۹- ترتیب نزول آیات نفاق

تعداد			متن آیات	نام و شماره سوره و آیه	قرن نزول	شماره	
آیات		ادامه				تلفظ	
کلمات	در سال						
				توبه (۹)/۱۲۴	هـ ۷	۱۶۹	۲۱
				توبه (۹)/۱۲۵			
				توبه (۹)/۱۲۶			
				توبه (۹)/۱۲۷			
				توبه (۹)/۱۲۸			
				توبه (۹)/۱۲۹			
	۵۷۸	۳۵	جمع				
				فتح (۴۸)/۶	هـ ۷	۱۷۰	۲۲
				فتح (۴۸)/۱۰			
				فتح (۴۸)/۱۱			
				فتح (۴۸)/۱۲			
				فتح (۴۸)/۱۳			
				فتح (۴۸)/۱۴			
				فتح (۴۸)/۱۵			
				فتح (۴۸)/۱۶			
	۱۷۴	۸	جمع				

ادامه جدول ۳۹- ترتیب نزول آیات نفاق

تعداد			متن آیات	نام و شماره سوره و آیه	شماره		
آیات		تذکره			تذکره	تذکره	
کلمات	تذکره						
تذکره	تذکره	تذکره	تذکره	تذکره	تذکره	تذکره	تذکره
			(.	مائده(۵)/۵۱	ه ۷	۱۷۲	۲۳
				مائده(۵)/۵۲			
				مائده(۵)/۵۳			
				مائده(۵)/۵۴			
۸۴۶	۹۴	۴۶	جمع				
				نساء(۴)/۶۰	ه ۸	۱۷۵	۲۴
				نساء(۴)/۶۱			
				نساء(۴)/۶۲			
				نساء(۴)/۶۳			
				نساء(۴)/۶۴			
				نساء(۴)/۶۵			
				نساء(۴)/۶۶			
				نساء(۴)/۶۷			
				نساء(۴)/۶۸			
				نساء(۴)/۷۲			

ادامه جدول ۳۹- ترتیب نزول آیات نفاق

تعداد			متن آیات	نام و شماره سوره و آیه	شماره		
آیات		کلمات			قرآن	نزول	تف.
در تفسیر	در تفسیر						
				نساء(۴)/۷۳	۸ هـ	۱۷۵	ادامه ۲۴
				نساء(۴)/۷۷			
				نساء(۴)/۷۸			
				نساء(۴)/۸۰			
				نساء(۴)/۸۱			
				نساء(۴)/۸۲			
				نساء(۴)/۸۳			
				نساء(۴)/۸۸			
				نساء(۴)/۸۹			
				نساء(۴)/۹۰			
				نساء(۴)/۹۱			

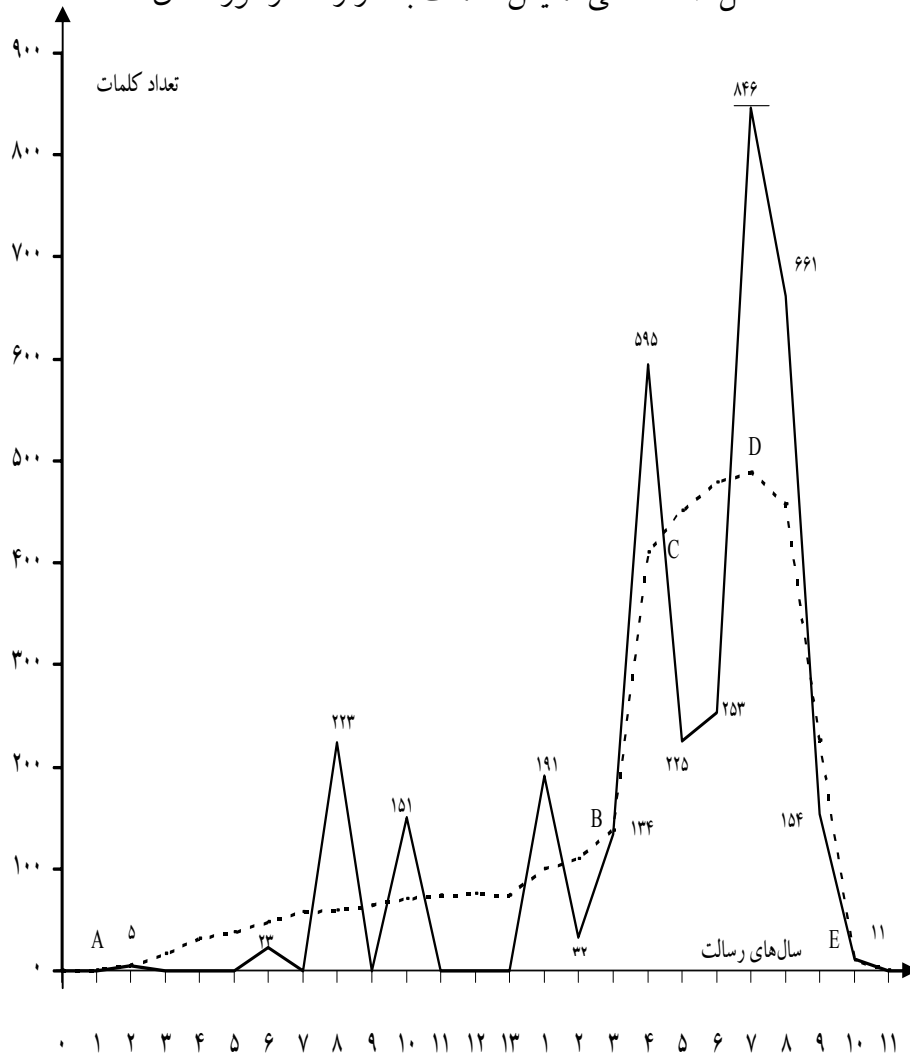
ادامه جدول ۳۹- ترتیب نزول آیات نفاق

تعداد			متن آیات	نام و شماره سوره و آیه	شماره		
آیات		تذکره			تذکره	تذکره	
کلمات	تذکره						
تذکره	تذکره	تذکره	تذکره	تذکره	تذکره	تذکره	تذکره
				نساء(۴)/۱۰۵	هـ ۸	۱۷۵	ادامه ۲۴
				نساء(۴)/۱۰۶			
				نساء(۴)/۱۰۷			
				نساء(۴)/۱۰۸			
				نساء(۴)/۱۰۹			
				نساء(۴)/۱۱۰			
				نساء(۴)/۱۱۱			
				نساء(۴)/۱۱۲			
				نساء(۴)/۱۱۳			
				نساء(۴)/۱۱۴			
				نساء(۴)/۱۱۵			
				نساء(۴)/۱۱۶			
۶۳۰	۳۳	جمع					
				توبه(۹)/۲۴	هـ ۸	۱۷۷	۲۵
۶۶۱	۳۴	جمع					

ادامه جدول ۳۹- ترتیب نزول آیات نفاق

تعداد				متن آیات	نام و شماره سوره و آیه	شماره		
آیات		کلمات				قرآن نزول	تقریب تقریب	تقریب تقریب
در تقریب	در تقریب	در تقریب	در تقریب					
					مجادله (۵۸)/۵	۹۵	۱۸۱	۲۶
					مجادله (۵۸)/۸			
					مجادله (۵۸)/۱۴			
					مجادله (۵۸)/۱۵			
					مجادله (۵۸)/۱۶			
					مجادله (۵۸)/۱۷			
					مجادله (۵۸)/۱۸			
					مجادله (۵۸)/۱۹			
					مجادله (۵۸)/۲۰			
					مجادله (۵۸)/۲۲			
			جمع	۱۰				
			جمع	۱۵۴				
			جمع	۱۱				
			جمع کل	۳۰۴				
			جمع کل	۲۱۷				
			جمع کل		تحریم (۶۶)/۹	۱۰۵	۱۸۶	۲۷

شکل ۵۶- منحنی نمایش کلمات به کار رفته در مورد نفاق

بحث تحلیلی

روی منحنی معرف کلمات نفاق برحسب سنوات و روی جدول آیات به‌دنبال جدول ۳۹، در شکل ۵۶ منحنی نمایش کلمات بکار رفته برای نفاق را برطبق معمول ترسیم و معادل آن را اضافه نموده‌ایم. منحنی نمایش کلمات با یک اختلاف مقیاس، مشابه با منحنی نمایش تعداد نسبی آیات درآمده است که در شکل ۴۶

بخش ۲ دیده بودیم. منحنی معادل نفاق نیز تا حدودی شباهت به منحنی معادل جهاد (شکل ۵۵) داشته، قابل تقسیم به چهار قطعه AB، BC، CD، DE نظیر چهار دوران: تدارک، تشریح، تمرین و تکمیل می‌باشد.

مشابهت نسبی از آنجا ناشی شده است که بروز حالت یا پدیده نفاق و مواجهه با منافقین، بیشتر در اثر حکم جهاد و پایه‌های جنگ‌های مدینه، از بدر تا فتح مکه و بلکه تبوک، رخ داده است. عدم مطابقت کامل نیز از آنجا ناشی شده است که نفاق پدیده صددرصد جنگی نبوده جنبه‌های گوناگون عقیدتی، مالی، حکومتی، خلقی یا نفسانی داشته در موارد دیگری نیز جلوه یافته و مطرح شده است.

اختلافات دو منحنی از این قبیل است:

۱- برجستگی ۲۲۳ کلمه‌ای سال هشتم بعثت در اثر آیات نسبتاً مفصل ابتدای سوره بقره (۷) (۸ تا ۲۰) که به توصیف مردمی پرداخته است که نه متقی مؤمن به غیب و مؤمن به آخرت و اهل نماز و انفاق هستند و نه کافر دلمرده گوش و چشم بسته، و ضمناً اکثریت جوامع انسانی و مسئله اجتماعی عمده‌ای را تشکیل می‌دهند.

۲- سکوت نسبی ۱۹۱ کلمه‌ای سال اول هجرت (در برابر ۴۸۳ کلمه جهاد در شکل ۵۵) و سقوط ۳۲ کلمه‌ای سال ۲ هجرت (در برابر ۵۷۶ جهاد) که اولین زمزمه‌های ناراحت‌شوندگان از قتال را بازگو می‌نماید، بدون آنکه حکم تشریحی و دستوری در برخورد با منافقین صادر شده باشد. به همین دلیل قطعه BC منحنی نفاق سریع و قائم مانند جهاد نبوده تمایز چندانی در اینجا مابین قطعات BC و CD با دورانهای تشریح و تمرین وجود ندارد.

۳- جلو رفتن قله ۵۹۵ کلمه‌ای دوره اول ضعف و تشکل از سال ۳ هجری به سال ۴ هجری و پیش‌افتادن قله ۸۴۶ کلمه‌ای دوره فتح و تسلط از سال ۸ به سال ۷، در اثر اینکه در جنگ‌های بدر و احد، منافقین هنوز جمعیت و جرأت چندانی نیافته بودند و در جنگ‌های دوره تسلط و در جریان‌های درون امتی سال‌های وسط مدینه، اخلاگری‌های آنها پیشگیری‌ها و تنزیل و تفصیل‌هایی را ایجاب می‌نموده است (آیات سوره‌های نور (۲۴)، نساء (۴)، توبه (۹)).

حقیقت قضیه این است که در مورد آیات نفاق و منافقین، به جای تحول محتوایی با تنوع محتوایی آنها روبرو هستیم. زیرا که نفاق و منافق طیف وسیعی از حالات و اعمال و از افراد و اقوام را دربر می‌گیرد که در فاصله ایمان کامل خالص، یعنی اقلیت خاص، تا کفر مطلق معاند منکر، که آن هم اقلیت خاص است، قرار دارد. از ایمان آورندگان میان راه که هنوز میراث‌ها و وابستگی‌های گذشته را رها نکرده، ته دلشان ناراحت بوده نیش می‌زنند و احیاناً خرابکاری می‌کنند، گرفته تا گرونده‌های تسلیم شده و تحسین‌کننده که به زبان و دل شهادت می‌دهند ولی در پای عمل می‌لنگند و مخصوصاً آماده برای دادن مال و جان نیستند. بنابراین در ۲۳ سال تنزیل، به آیات فراوانی (۲۱۷ آیه) با رنگ و آهنگ‌های گوناگون از قهوه‌ای روشن تا سرخ تیره و از تذکر و توضیح تا تعرض و تهدید، برخورد می‌نماییم. ضمن آنکه هر کدام آنها، هم شامل مراحل پیشگیری و تدارک است و هم مانند احکام و مسائل قبلی، تحول و تدریج نشان می‌دهد.

مرحله پیشگیری و تدارک یا آیات پیش‌نفاق که در سال‌های قبل از احتمال پیروزی و پیدایش «خودخواهان تیزبین موقع‌شناس فرصت‌طلب» نازل شده است، در بخش ۲ ارائه نموده و از نظایر آن در جوامع قانونی و نظام‌های دموکراتیک صحبت کرده بودیم. در سال‌های قبل از هجرت، در قرآن، هم به کلمه منافق، به دنبال کافر، برمی‌خوریم (جدول ۳۹، ردیف ۲، سال ۶ بعثت) و هم به کلمات جهاد و قتال (جدول ۳۸، ردیف ۳، سال ۷ بعثت و جدول ۳۹، ردیف ۵، سال ۸ بعثت) ضمن آنکه در دوران تدارک، از نفاق‌های غیرجنگی با ریشه‌های عقیدتی و حکومتی و خلقی نیز صحبت می‌شود.

ما در زیر، آیات جدول را اول به لحاظ تنوع و اقسام نفاق، و پس از آن به لحاظ برخورد با منافقین، مطالعه می‌نماییم.

انواع نفاق و جنبه‌های مختلف آن

همان‌طور که گفتیم نفاق علل و عوامل گوناگون در یک جامعه عقیدتی داشته منشاءهای درونی آن متنوع بوده دستجاتی از منافقین بوجود می‌آید که برخی ساده و مخلوق و متصف به یکی از آن عوامل اند و بعضی دیگر چند ریشه‌ای و چند

چهره‌ای هستند. آیات داخل گروه سوره‌ها و ردیف‌ها نیز مختلط بوده ممکن است در یک گروه یا ردیف به چند فقره از این حالات اشاره شود. در زیر به طور تفکیک، چهره‌های نسبتاً متمایز نفاق را با استخراج از جدول ۳۹ و اشاره به آیات مربوطه ارائه می‌نماییم. رقم اول شماره ردیف جدول است، پس از آن عنوان سوره و شماره آن می‌آید و سپس شماره آیه یا آیات مربوطه، ضمن آنکه تمام یا قسمتی از متن آیات شاخص را در پرانتز ذکر می‌نماییم. چهره‌های متنوع استخراج شده عبارت است از:

الف) مالی، ب) ایمانی، ج) جنگی و د) سیاسی.

الف) چهره مالی و نفاق

(کسانی که مؤمن‌اند ولی برای خرج کردن و انفاق در راه خدا بهانه آورده شانه خالی می‌کنند و در مقابل بر سر تقسیم غنائم توقع زیاد و اعتراض دارند):

ردیف ۸، سوره محمد (۴۷)، آیه ۳۷)
(و آیه ۳۸ .

ردیف ۱۵، توبه (۹)، آیات: ۴۱)
(، ۴۴، ۵۳،
(، ۵۹، ۶۸) ۵۸

ردیف ۲۱، توبه (۹)، آیات: ۷۵، ۷۹، ۸۱)
(و ۱۵) ۲۲، فتح (۴۸)، آیات: ۱۱)
(.

ردیف ۲۵، توبه (۹)، آیه ۲۴)
(.

ب) چهره ایمانی

(کسانی که ضعف اولیه در ایمان و عقیده داشته، دلشان یک سره با خدا و رسول و مؤمنین نیست و در فاصله کفر و ایمان، در تردید و تزلزل و بازگشت بوده با احتمال و احتساب زیان و سود نوسان می‌نمایند):

ردیف ۵، نور (۲۴)، آیات: ۴۷ تا ۵۰)
(.

ردیف ۷، عنکبوت (۲۹)، آیات: ۱۰ و ۱۱ .

- ردیف ۸، محمد(۴۷)، آیه ۲۵)
(و ۶ .
ردیف ۹، انفال(۸)، آیه ۵)
ردیف ۱۱، صف(۹۱)، آیات: ۲ و ۳)
ردیف ۱۲، آل عمران(۳)، آیه ۹۰)
ردیف ۱۳، منافقون(۶۴)، آیات: ۳ و ۵ .
ردیف ۱۵، توبه(۹)، آیات: ۴۵، ۵۴)
(تا ۶۷ .
ردیف ۱۶، حدید(۵۷)، آیات: ۸ و ۱۳ .
ردیف ۲۰، نساء(۴)، آیات: ۱۳۷، ۱۴۰)
۱۴۲)
(
۱۴۳)
ردیف ۲۱، توبه(۹)، آیات: ۷۴)
(
۱۲۵، ۱۲۴، ۱۰۱، ۸۴)
ردیف ۲۲، فتح(۴۸)، آیه ۱۰)
ردیف ۲۳، مائده(۵)، آیات: ۵۲)
و
(
۵۴)
ردیف ۲۴، نساء(۴)، آیات: ۶۰)
و
(
۱۰۸، ۷۸، ۷۳، ۷۲، ۶۵، ۶۱)
۱۱۵)
(

ج (چهره جنگی

(منافقینی که سستی ایمان و تزلزل و برگشتشان در آزمایش و شدائد جنگی نمایان گشته، تعلل برای خروج به جنگ داشتند و تخلف می‌ورزیدند و استجازه برای معافیت می‌کردند):

ردیف ۵، نور (۷۴)، آیات : ۵۳)

(و ۵۴ .

ردیف ۷، عنکبوت (۷۹)، آیات : ۲ و ۹ .

ردیف ۸، محمد (۴۷)، آیات : ۲۰)

(و

(۳۱) .

ردیف ۱۵، توبه (۹)، آیات : ۳۸)

(تا ۴۶ و

(۴۹) .

ردیف ۱۸، احزاب (۳۳)، آیات : ۱۳ تا ۱۶ .

ردیف ۱۹، احزاب (۳۴)، آیات : ۱۷ تا ۲۰ .

ردیف ۲۱، توبه (۹) آیات : ۸۱) ، ۸۳ ۸۶ ۸۷ (

و ۹۰ .

ردیف ۲۲، فتح (۴۸)، آیه ۱۶ .

ردیف ۲۴، نساء (۴)، آیات : ۶۶)

(و ۸۳ .

د (چهره سیاسی

(ریاکاران فرصت طلب و دشمنان فریب کار که به خاطر تمتع و تسلط و تلافی، در

صف مؤمنین وارد یا از آن خارج شده و از آزار و اتهام و اخلال دریغ ندارند):

ردیف ۱، ماعون (۱۰۷)، آیات ۶ و ۷ .

ردیف ۲، احزاب (۳۴)، آیات : ۱ و ۴۸ .

ردیف ۳، بقره (۲)، آیات : ۸)

(،

(۹) تا ۱۷ ،

) ۲۰۴

(،

) ۲۰۵

۲۰۶ و .

ردیف ۷، عنکبوت (۶۹)، آیه ۴ .

ردیف ۸، محمد (۴۷)، آیه ۲۲) .

ردیف ۱۰، انفال (۸)، آیه ۴۹ .

ردیف ۱۳، منافقون (۶۴)، آیات : ۱)

(تا ...

...) ۴ (...) .

... تا ۵) ۸ (.

ردیف ۱۴، حشر (۵۹)، آیات : ۱۱)

(و ۱۲ .

ردیف ۱۵، توبه (۹)، آیات : ۴۷)

(...) ،

(، ۴۸ تا ۵۲)

(...) ۵۵ تا ۵۷ ، ۶۱ ، ۶۳) .

(و ردیف ۱۷، نور (۲۴)، آیات : ۱۹)

(...) ۲۳) .

ردیف ۱۹، احزاب (۳۴)، آیات : ۶۰)

(و ۶۱ .

(و ردیف ۲۱، توبه (۹)، آیات : ۹۷)

(، ۹۸)

(، ۱۰۹ و ۱۱۰) ۱۰۷)

(، ردیف ۲۴، نساء (۴)، آیات : ۸۹)

(۱۱۲) (و ۱۱۳ .

(، ردیف ۲۶، مجادله (۵۸)، آیات : ۵)

) ۸

(، ۱۶، ۱۸،

) ۱۹ (و ۲۰.

* * *

بالاخره چهار نوع یا چهار چهره نفاق با تفکیک و گاهی تداخل تشخیص داده شد که بدترین آنها آخری است یعنی چهره سیاسی، و مشابه آن را در احزاب و حکومت‌های ایدئولوژیک می‌بینیم و در حکومت‌های استبدادی قدیم به صورت مداحان و متملقین درباری یا غلامان خانزاد و چاکران جان‌نثار فراوان دیده می‌شد. البته و در هر حال بیشتر برای تقرب به مراکز قدرت و تمتع از فرصت و کمتر برای خرابکاری و خصومت، یا به دلیل حسادت، آن‌طور که اسلام دچار آن گشت. آنچه مشترک مابین چهار چهره نفاق یا چهار طبقه نفاق بوده و تعریف کلی نفاق محسوب می‌شود؛ اولاً دورویی و اختلاف زبان با دل، یا گفتار با کردار است، ثانیاً فرار از همگامی و همکاری و،

ثالثاً در طبقه نهائی و به اصطلاح امروزی فرصت‌طلبی و شکار قدرت. به لحاظ تحول محتوا، هر چهار نوع با آیات پیش‌نفاق و با پیش‌گیری آغاز شده‌اند: سال ۱ هجری برای نوع الف که خفیف‌تر از همه است، سال ۱۰ بعثت برای نوع ب و ج و سال ۲ بعثت برای نوع د که خطرناک‌ترین می‌باشد. می‌بینیم از آن زمان که غنچه اسلام می‌خواست است شکفته شود، خداوند به پیغمبر و به امتش با اشاره به دو صفت اصلی، حشره خوش‌خط و خالی که بعداً میوه را نیش‌زده و تخم خواهد گذاشت، یعنی ریا و منع از امداد و خیر، هشدار می‌دهد و پس از باز شدن گل یعنی سال ششم بعثت، امر به پروای از خدا و پرهیز و عدم پیروی از آنها می‌نماید. و فوراً آیات کلی و تذکرات روشن‌کننده اصلی، در سال‌های ۸ تا ۱۰ بعثت است که نهال اسلام به گل نشست است و در منحنی نمایش کلمات (شکل ۵۶) نیز ظاهر می‌باشد. پس از هجرت که نوبر باروری و نوبت میوه‌چینی است، آیات بر حسب موارد و منطبق با تعلیمات و واقعیات می‌رسند و تحولاتشان به لحاظ کیفی - برخلاف انتظار - بیشتر در جهت تخفیف و تعدیل است و به لحاظ کمی - بنابه ضرورت و سرعت وقایع - در جهت کثرت بوده، کارآیی آنها از افولی که در سال ۷ هجری رخ داده است آشکار

می‌شود. سوره منافقون (۶۴) (سال ۳ هـ) همان‌طور که محتوا و نامگذاری آن دلالت بر توجه خاص به مسئله می‌نماید و با وجود تقارن با وقایع و جریان‌ها، حالت پیشگیری دارد، اوج قضیه است و بیشتر عنایت و اختصاص به چهره سیاسی نفاق دارد که تعطیل بردار و خالی از استمرار نبوده و شاید به‌همین جهت دستور داده شده است که تذکر همیشگی و هفتگی امت اسلام در دومین رکعت نماز جمعه عبادی سیاسی آنان باشد. درحالی که در سوره جمعه (۶۲)، رکعت اول امر به اجتماع برای ذکر خدا و انتشار در زمین برای ابتغاء روزی و فزونی می‌نماید در رکعت دوم توجهشان به بزرگ‌ترین آفات درون یعنی دروغ و دشمنی که پایگاه نفاق است جلب می‌گردد.

برخورد با منافقین

منظور این است که ببینیم قرآن با توجه به اهمیت و حساسیت مسئله نفاق و اعلام خطر و انزجاری که نسبت به آن داشته است، عکس‌العمل و برخوردش با منافقین چگونه بوده و چه نوع رفتاری را به فرستاده خدا و به مسلمانان توصیه کرده است.

آنچه از مطالعه و مرور به جدول ۳۹ برمی‌آید، رویه اتخاذشده، مغایرت تام با سیاست‌های بشری معمول و شیوه عمل احزاب حاکم بر دولت‌های انقلابی، درباره مخالفین و منحرفین یا منافقین سیاسی دارد.

طرز برخورد قرآن و شخص پیغمبر با منافقین، مانند خود آنها متنوع و متعدد بوده شامل چند صورت یا سیاست به‌شرح زیر می‌شود، بدون آنکه این چند صورت یا عمل، منطبق و موازی با چهار چهره منافقین باشد:

۱- محکوم کردن صریح و شدید نفاق و منع از اطاعت و اعتماد به منافقین (۱۰ آیه).

۲- تحمل حضور و آزار منافقین با توکل به‌خدا، همراه با شناساندن صحیح و احتراز از آنها (۳۷ آیه).

۳- مواجهه مستقیم قرآن با منافقین به‌منظور معرفی و واگذاری آنان به وجدان خود و درنظر گرفتن خدا و روز جزاء یا به‌طور کلی کوشش پیغمبر در انداز و ارشاد و توبه آنها، غالباً با لحن تند و عذاب شدید همراه با عطف و دعوت و امید (۹۵ آیه و بیشتر از همه).

۴- تعلیل و توجیه پدیده نفاق به‌عنوان بیماری درون و جهالت (۱۱ آیه).

۵- تهدید به جنگ و قتل کسانی که دست از آزار و اخلال و از تحریک دشمن برندارند و با مؤمنین بجنگند (۶ آیه و کمتر از همه).

* * *

در زیر مانند بند گذشته، آیات مربوط به هر یک از موارد و حالات فوق را، با تعیین شماره ردیف مربوطه و عنوان سوره و شماره آن و شماره آیه ذکر می‌نماییم و متن قسمتی از آیات شاخص را در پرانتز می‌آوریم:

مورد ۱- محکوم کردن نفاق و منع از منافقین (۱۰ آیه):

ردیف ۱، ماعون (۱۰۷)، آیات: ۶ و ۷.

ردیف ۲، احزاب (۳۴)، آیه ۱) (و ۴۸.

ردیف ۲۰، نساء (۴)، آیه ۱۴۰) (.

ردیف ۲۱، توبه (۹)، آیات: ۸۴) (،

۱۰۸) (.

ردیف ۲۲، فتح (۴۸)، آیه ۱۵) (.

ردیف ۲۴، نساء (۴) آیات: ۶۳) (،

۸۹) (.

مورد ۲- تحمل آزار و توکل به خدا همراه با نشانه‌ها و احتراز از آنها (۳۶ آیه):

ردیف ۲، احزاب (۳۳)، آیه ۴۸) (.

ردیف ۳، بقره (۲)، آیات: ۸) (

تا ۱۴،

۲۰۴) (

و.

۲۰۵) (.

ردیف ۷، عنکبوت (۲۹) آیه ۴.

ردیف ۸، محمد (۴۷)، آیات: ۲۰) (

و.

- ۳۰) (.
ردیف ۱۴، حشر(۵۹)، آیات: ۱۱ و ۱۲ .
ردیف ۱۵، توبه(۹)، آیات: ۴۲ تا ۴۵، ۴۹) ،
۵۵) (،
۵۸) (و
۶۱) (-
ردیف ۱۹، احزاب(۳۳)، آیه ۲۰ .
ردیف ۲۰، نساء(۴)، آیات: ۱۴۱ تا ۱۴۳) (-
ردیف ۲۱، توبه(۹)، آیات: ۸۵، ۹۸) (، ۱۰۱،
۱۰۷) ()
(و
۱۲۹) (.
ردیف ۲۲، فتح(۳۸)، آیه ۱۵ .
ردیف ۲۴، نساء(۴)، آیات: ۶۰) (،
۶۳) ()
(،
۶۵ و ۸۱) (.
مورد ۳- مواجهه دادن منافقین با خود و خدا و سعی در بازگرداندن آنها (۵۹ آیه):
ردیف ۳، بقره(۲)، آیات: ۱۰) (، ۱۲، ۱۵ تا ۲۰ و
۲۰۶) (.
(و
ردیف ۵، نور(۲۴)، آیات: ۵۳) ()
۵۴) (.
ردیف ۷، عنکبوت(۲۹)، آیه ۴ .
ردیف ۸، محمد(۴۷)، آیات: ۲۱) (. تا ۲۶ و
۲۷) (. و ۳۸ .
ردیف ۱۱، صف(۶۱)، آیات: ۲ و ۳ .

۱۸۰ _____ مجموعه آثار (۱۳)، سیر تحول قرآن (۲)

ردیف ۱۵، توبه (۹)، آیات : ۳۸) (تا ۴۰ و

(تا) ۶۱، ۵۹، ۵۲

(تا) ۶۵

) ۶۸

(و ۶۹ و

() ۷۰

ردیف ۱۶، حدید (۵۷)، آیات : ۸)

(و ۱۳ .

ردیف ۱۷، نور (۲۴)، آیات : ۱۵ تا ۱۷) (و ۱۹، ۲۰، ۲۳

و ۲۴ .

ردیف ۱۹، احزاب (۳۳)، آیات : ۱۷)

(و

() ۲۴

ردیف ۲۰، نساء (۴)، آیات : ۱۳۷ تا ۱۴۰ .

ردیف ۲۱، توبه (۹)، آیات : ۷۴ تا ۸۲، ۹۰، ۹۳ تا ۹۶ .

ردیف ۲۲، فتح (۳۸)، آیات : ۶، ۱۳، ۱۴، ۱۶ .

ردیف ۲۳، مائده (۵)، آیه ۵۴ .

ردیف ۲۴، نساء (۴)، آیات : ۶۴ تا ۶۸، ۷۸، ۱۰۸ تا ۱۱۲، ۱۱۴ تا ۱۱۶ .

ردیف ۲۵، توبه (۹)، آیه ۲۴ .

ردیف ۲۶، مجادله (۵۸)، آیات : ۵، ۸، ۱۴ تا ۱۸ و

(و ۱۹) ۲۰

مورد ۴- نفاق ناشی از بیماری دل و جهالت (۱۱ آیه) :

ردیف ۳، بقره (۲)، آیه : ۱۰) (.

ردیف ۸، محمد (۴۷)، آیه ۲۹ .

ردیف ۱۳، منافقون (۶۴)، آیه ۷) (.

ردیف ۱۹، احزاب (۳۳)، آیه ۶۰) (.

ردیف ۲۱، توبه (۹)، آیات: ۸۷)،

(۹۳)،

(۱۱۰)، ۱۲۵،

(۱۲۷) .

ردیف ۲۲، فتح (۳۸)، آیه ۱۵) .

ردیف ۲۳، مائده (۵)، آیه ۵۲ .

مورد ۵- تهدید و اعلام جنگ (۶ آیه):

ردیف ۱۵، توبه (۹)، آیه ۵۲) .

ردیف ۱۹، احزاب (۳۴)، آیات: ۶۰)

(و

(۶۱) .

ردیف ۲۴، نساء (۴)، آیات: ۸۹)

(،

) ۹۰

(...،

) ۹۱

(... .

جمعاً سه ردیف داریم. در اولی (سال ۴ هـ) خبر از انتظار و احتمال عذاب منافقین به دست مؤمنین داده می شود. در دومی (سال ۶ هـ) تهدید به صدور دستور اخذ و قتل آنها می شود که در مدینه اخلاص و آزار می کردند و در آخری (سال ۸ هـ) پس از ناامیدی از هدایت منافقین و سرنگون شدن آنها در گمراهی، حکم قطعی خودداری از دوستی و اتحاد با آنها می که هجرت در راه خدا نکنند و جنگ با کسانی که به جنگ با مؤمنین و قوم خود برمی خیزند، صادر می گردد ولی اضافه می شود که اگر پناهندگی یا کناره گیری کرده از در صلح و سلامتی وارد شدند و دست برداشتند، جنگ نکنید.

بنا به روایات تاریخی نیز رسول اکرم (ص) و حضرت امیر (ع) با وجود ناراحتی فراوان که از ناحیه منافقین می‌دیدند و اصحاب نیز ناراحت و خشمگین بودند، اقدام به حبس و جنگ و کشتار آنان نکردند و پسر یکی از سردسته‌های منافقین را از دفع پدرش منع و به اطاعت و احسان به او سفارش فرمودند.

* * *

به‌طور خلاصه آنچه از مجموعه چهار حالت یا چهار عکس‌العمل قرآن برمی‌آید، فرستاده خدا در مورد منافقین نیز مانند منکرین و مشرکین و مؤمنین، رسالت کلی «^۱ را که داشته تعقیب می‌نماید،» «^۲ است و»

«^۳. هدف اصلی هدایت و بازگشت انسان‌ها به سوی خدا است و تربیت آنان،» «^۴. نه آنکه منافقین را به‌عنوان عناصر فاسد فریبکار و دشمن خدا و خلق که خارج از انسان‌ها و جامعه و غیرقابل اصلاح هستند و باید به‌دست مؤمنین از روی زمین برانداخته و عذاب داده شوند، نگاه کند. می‌بینیم قسمت اعظم آیات (موارد ۳ و ۴) که به‌منظور اعاده و اصلاح منافقین اختصاص داده شده، سراسر دوران رسالت از سال ۳ بعثت تا سال ۹ هجرت را می‌پوشانند. این دو مورد رابطه مابین خدا و منافقین است درحالی که موارد ۲ و ۵ که به‌لحاظ تعداد آیات، کمتر از نصف یعنی ۴۰ درصد می‌باشد، رابطه مابین پیغمبر و مؤمنین با منافقین است و شناخت و طرز برخورد با آنان را تعیین می‌کند.»

* * *

اما به‌لحاظ تحول محتوایی، آیات مورد ۳ را که عمده‌ترین است وقتی نگاه می‌کنیم، در ابتدا انذار و تهدید عذاب در منتهای شدت است، حتی بیش از کافرین، ولی رفته رفته امکان توبه و امیدواری و بشارت ظاهر گردیده با نوسانهایی به‌جای عذاب، به ملامت و موعظه و توبه برمی‌خوریم. مثلاً به این ترتیب و توالی:

ردیف (۳) «^۵،»

۱. سباء (۳۴) / ۲۸: ... تمامی مردم...

۲. احزاب (۳۳) / ۴۵: ... نمونه و بشارت دهنده و هشدار دهنده ...

۳. احزاب (۳۳) / ۴۶: و نیز دعوت‌کننده به سوی خدا، بر طبق روشی که او معین کرده است و چراغی روشن.

۴. آل عمران (۳) / ۱۶۴: ... در حالی که بی‌تردید قبل از آن در گمراهی آشکاری بودند.

۵. بقره (۲) / ۱۰: ... و عذابی دردناک [در انتظار] دارند.

۱ «	»
۲ «	» ردیف (۵)
۳ «	»
۴ «	» ردیف (۸)
۵ «	» ردیف (۱۵)
۶ «	»
۷ «	» ردیف (۱۷)
۸ «	» ردیف (۱۹)
	» ردیف (۲۱)
	۹ «
	» ردیف (۲۲)
	۱۰ «
	» ردیف (۲۴)
	۱۱ «

۱. بقره (۲) / ۲۰۶: ... از این رو آتش دوزخ شایسته اوست ، که بسیار بد قرارگاهی است.
۲. نور (۲۴) / ۵۳: ... سوگند مخورید ؛ طاعتی شایسته [نشان دهید] ، که خدا به رفتار تان آگاه است.
۳. نور (۲۴) / ۵۴: ... و اگر از او اطاعت کنید ، خود هدایت یافته‌اید ؛ ...
۴. محمد (۴۷) / ۲۱: اگر [تعهد خود با] خدا را تصدیق کنند ، به نفع آنهاست .
۵. توبه (۹) / ۳۸: ... به زمین می‌چسبید ؟! آیا به جای آخرت به زندگی دنیا دل خوش کرده‌اید ؟
۶. توبه (۹) / ۶۱: ... و آنها که پیامبر خدا را می‌آزارند ، عذابی دردناک [در انتظار] دارند.
۷. نور (۲۴) / ۱۷: خدا شما را انذار می‌دهد ، زنهار به مشابه این باز مگردید...
۸. احزاب (۳۳) / ۲۴: ... و دورویان را اگر بخواهد ، مجازات کند و یا [اگر به توبه درآمدند ، به رحمت خود] بر آنها بازگردد که خدا آمرزگاری است مهربان.
۹. توبه (۹) / ۸۰: اگر هفتاد بار [هم] برای آنها آمرزش بخواهی ، هرگز خدا آنها را نمی‌بخشد ؛ زیرا آنها خدا و پیامبرش را انکار کردند...
۱۰. فتح (۴۸) / ۱۴: فرمان‌روایی آسمان‌ها و زمین خاص خداست ؛ هر که را بخواهد [و شایسته بدانند] می‌بخشد و هر که را بخواهد [و سزاوار ببیند] مجازات خواهد کرد ، و خدا آمرزگاری است مهربان.
۱۱. نساء (۴) / ۶۴: ... و اگر [هواداران طاغوت‌ها] هنگامی که [با کارشکنی و دشمنی] به خویش ستم می‌کردند ، نزد تو آمده ، از خدا آمرزش می‌خواستند و پیامبر هم برایشان آمرزش می‌طلبید ، خدای را بازپذیر و مهربان می‌یافتند.

تقریباً و در مجموع به همین منوال است. مورد ۴ در اولین آیه »

«^۱ آمده است و پس از آن »

«^۲. در سال ۳ هـ (ردیف ۱۳) عذرتراشی »^۳

دیده می‌شود و در سال ۷ هـ (ردیف ۲۱) هم »^۴ را

داریم و هم »^۵ « که سبک‌تر از » است و

به ردیف ۲۲ همان سال که می‌رسیم »^۶ « مطلق » می‌شود.

مورد ۲ که معرفی منافقین به پیغمبر و به مؤمنین است، با توصیه تحمل آنها و

واگذاری امر و توکل به خدا آغاز می‌شود و شدیدترین توصیف و هشدار را بلافاصله

بعد از آن در سوره بقره (۲) به سال ۸ بعثت (ردیف ۳) داریم. در سال ۱ هـ (ردیف ۸)

پیغمبر ناراحتی درون و اکراه منافقین از آیات جنگ را در نگاهشان می‌بیند و اگر در

سیما و صورت مخفی کنند، خدا در لحن قولشان آنها را می‌شناساند. در سال ۴ هـ

(ردیف ۱۵) گفته می‌شود که از او کسب اجازه برای نیفتادن در فتنه می‌نمایند. از آن

به بعد از طریق طعنه و توقع‌ها معرفی می‌شوند و در سال ۶ هـ (ردیف ۲۰) از بی‌میلی

آنها به نماز و ریاکاری و کم‌به‌یاد خدا بودنشان و اینکه در حالت بینابین نفاق و

اخلاص‌اند، صحبت شده. در سال بعد می‌بینیم که اهل انفاق شده‌اند ولی آن را غرامت

می‌پندارند، مسجد می‌سازند ولی مسجد ضرار و داوطلب خروج با پیغمبر می‌شوند

اما برای جمع‌آوری غنیمت. و ایراد دیگر اینکه به جای تسلیم به پیغمبر، محاکمه به

نزد طاغوت می‌برند، در سال ۸ هـ (ردیف ۲۴) زمینه دل‌ها آن‌قدر آماده شده است

که بدنبال دستور »^۷ « سال‌های قبل، به پیغمبر گفته می‌شود »

«^۸. قابلیت موعظه پیدا کرده‌اند و کلام رسول باید رسا و

نافذ در وجودشان باشد و پشت سرش با آیه ۶۴ امیدواری داده می‌شود که :

۱. بقره (۲) / ۱۰: در دل‌های آنان بیماری [نفاق و عناد] جای گرفته است، در نتیجه خدا بر بیماری‌شان افزود...

۲. محمد (۴۷) / ۲۹: مگر بیمار دلان پنداشته‌اند که خدا هرگز کنیه‌هاشان را آشکار نخواهد ساخت.

۳. منافقون (۶۳) / ۷: ... ولی دورویان در نمی‌یابند.

۴. توبه (۹) / ۸۷: ... لذا بر دل‌هاشان مهر [غفلت و نفاق] زده شده است و [حقایق را] در نمی‌یابند.

۵. توبه (۹) / ۹۳: ... خدا بر دل‌هاشان مهر [غفلت] نهاده است، از این رو آگاهی ندارند.

۶. فتح (۴۸) / ۱۵: ... جز اندکی در نمی‌یابند.

۷. نساء (۴) / ۶۳: ... از آنها در گذر ...

۸. نساء (۴) / ۶۳: ... و اندرزشان بده و به گونه‌ای دلنشین، با بیانی رسا با آنان سخن بگو.

»

« ۱،

و البته

»

« ۲.

یعنی تا عمق درون و از روی رضا و راحتی باید تسلیم به حق شده باشند. در مورد ۱ نیز مانند موارد ۲ و ۳ و ۴ و برخلاف مورد ۵، محتوای آیات از شدت به ملایمت و به امیدواری تحول پیدا کرده است. به این ترتیب معلوم می‌شود که سیاست اتخاذ شده قرآن در مورد منافقین، مانند مشرکین و منکرین و معاندین، حکیمانه و کارا بوده است. با خودداری از اخراج و اعدام آنها و با بکار بردن انداز و اخطار، متدرجاً لحن آیات پایه‌پای تحولات درونی نفوس (و شاید پیشاپیش) تغییر یافته است.

طبیعی است که مورد ۵ یعنی تکلیف جامعه برای حفاظت خود در قبال منافقین، جریان ملایم معکوس داشته باشد. یعنی به تدریج که افرادی از منافقین تحت تأثیر کلام خدا و رسول بازگشت و استغفار نموده تصفیه شده‌اند، کسانی که علی‌رغم تذکرها و تهدیدها در نفاق و شقاق مصمم تر گشته، زبان و دست به آزار و اخلال و قتال مؤمنین دراز می‌کنند، با آنها مقابله به مثل شود تا سر جای خود بنشینند.

۱. نساء (۴) / ۶۴ : ... و اگر [هواداران طاغوت‌ها] هنگامی که [با کارشکنی و دشمنی] به خویش ستم می‌کردند، نزد تو آمده، از خدا آمرزش می‌خواستند و پیامبر هم برای‌شان آمرزش می‌طلبید، خدای را بازپذیر و مهربان می‌یافتند.

۲. نساء (۴) / ۶۵ : ... نه، به پروردگارت سوگند، آنها ایمان [واقعی] نخواهند داشت، مگر اینکه در اختلاف بین خود، تو را به داوری بپذیرند و از داوری تو در دل احساس ناراحتی نکنند و بی‌چون و چرا تسلیم آن باشند.

فصل سوم

نمونه‌هایی از مطالب و موضوعات مختلف قرآن

۴۲- معرفی حضرت ابراهیم (ع)

در بخش دوم دیدیم، در حدود یک ربع قرآن را آیات مربوط به پیغمبران و امت‌های گذشته تشکیل می‌دهد که بعد از آیات قیامت و آخرت (۲۵/۸ درصد) نازل شده و اوج آن در سال ۹ بعثت است، در حالی که نصف دیگر قرآن سهمیه سایر اصول اعتقادی از قبیل توحید و نبوت و احکام تربیتی و فقهی شده است و همچنین مسائل مربوطه به امت اسلام و جدال احسن با اهل کتاب. به‌طور خلاصه، ربع اول قرآن (به‌لحاظ زمان نزول) متوجه آخرت و آینده جهان و انسان شده است، ربع دوم نظر به گذشته داشته، از ادیان و امم صحبت می‌کند و نصف باقیمانده ناظر بر حال و حاضر اسلام است. در ربع دوم که سوره‌های معرفی و جدال انبیاء سامی با امت‌های خود می‌باشد، بیش از همه عنایت به حضرت موسی (ع) (۱۳۶ بار) و بنی اسرائیل شده است و بعد از حضرت موسی (ع)، حضرت ابراهیم (ع) (۶۹ بار یا ۱/۲). پس از او شاید حضرت عیسی (ع) و مادرش مریم عذرا (س) می‌آیند و به دنبال آنها نوح و انبیاء دیگر بنی اسرائیل مانند داود و سلیمان و یحیی، علی نَبِیِّنا و عَلَیْهِمُ جَمِیعاً سلام.

ضمن آنکه به حکم « پیغمبران خدا

۱. انبیاء (۲۱) / ۹۲: این [نوع بشر] امت شماست، امتی واحد و من پروردگار شما هستم، پس مرا بندگی کنید.

امت واحدی هستند و بنا به دستور «^۱ فرقی میان آنها به لحاظ مقصد و محتوای رسالت نمی‌گذاریم، ولی قرآن هر یک از پیامبران را از ولادت تا رحلت و به لحاظ دریافت و انجام رسالت و کیفیات و کارها، با اختلافات فراوان معرفی می‌نماید و برای هر کدام ویژگی‌های جداگانه و مقام و منزلت خاصی قائل است.

حضرت ابراهیم (ع) یکی از نمونه‌های بارز است که در ۲۵ سوره و تقریباً در سراسر دوران رسالت نام و یاد او به میان آمده از پندار و گفتار و کردارش صحبت می‌شود و سوره ای به اسم خود او داریم.

این آیات و اشارات، در تدوین رسمی قرآنها حالت پراکنده داشته، ممکن است مفسر و محقق در قرآن را به ابهام و اشکال بیندازد ولی اگر آنها را به ترتیب زمانی دنبال هم قرار دهیم، اتصال زنجیری آنها می‌تواند کمک به درک ارتباط آیات و کشف نکات جدید بنماید.

بنابه معمول، قبلاً جدولی از آیات حاوی نام و ذکر ابراهیم (ع) و مکاشفه و دعاها و جدال‌های او را تنظیم می‌نماییم.^۲

۱. بقر (۲) / ۱۳۶ و آل عمران (۳) / ۸۴ : ... میان هیچ یک از آن پیامبران تفاوتی قائل نمی‌شویم و در برابر [فرمان] خدا تسلیم هستیم .

۲. این زحمت را قبلاً در سال ۱۳۵۹ «گروه تحقیق و بررسی حج» کشیده و با استفاده از جدول ۱۵ (مندرج در سیر تحول قرآن، بخش اول)، جزوه‌ای تحت عنوان «حج و ابراهیم» منتشر کرده‌اند که ارتباط با مناسک حج و شخصیت و رسالت حضرت ابراهیم (ع) دارد ولی در اینجا ما بیشتر نظر به تحول آیات داریم تا به تفسیر و محتوای آنها.

جدول ۴۰- ترتیب نزول آیات مربوط به حضرت ابراهیم (ع)

تعداد			متن آیات	نام و شماره سوره و آیه	تاریخ نزول	شماره	
کلمات		آیات				تذکره	تذکره
در سال	در دهه						
	۴	۱	جمع . ()	اعلی (۸۷) / ۱۹ ب ۳	۰۴۲	۱	
			. ()	نجم (۵۳) / ۳۷ ب ۳	۰۵۶	۲	
	۴	۱	جمع ()				
				صافات (۳۷) / ۸۳ ب ۳	۰۵۸	۳	
				صافات (۳۷) / ۸۴			
				صافات (۳۷) / ۸۵			
				صافات (۳۷) / ۸۶			
				صافات (۳۷) / ۸۷			
				صافات (۳۷) / ۸۸			
				صافات (۳۷) / ۸۹			
				صافات (۳۷) / ۹۰			
				صافات (۳۷) / ۹۱			
				صافات (۳۷) / ۹۲			
				صافات (۳۷) / ۹۳			
				صافات (۳۷) / ۹۴			
				صافات (۳۷) / ۹۵			
				صافات (۳۷) / ۹۶			
				صافات (۳۷) / ۹۷			
				صافات (۳۷) / ۹۸			
				صافات (۳۷) / ۹۹			
				صافات (۳۷) / ۱۰۰			
				صافات (۳۷) / ۱۰۱			
				صافات (۳۷) / ۱۰۲			
				صافات (۳۷) / ۱۰۳			
				صافات (۳۷) / ۱۰۴			
				صافات (۳۷) / ۱۰۵			
				صافات (۳۷) / ۱۰۶			
				صافات (۳۷) / ۱۰۷			

ادامه جدول ۴۰- ترتیب نزول آیات مربوط به حضرت ابراهیم (ع)

تعداد			متن آیات	نام و شماره سوره و آیه	شماره		
آیات		ب			ن	ن	ن
کلمات	آیات						
				صافات (۳۷)/ ۱۰۸	ب	۵۸	دامه
				صافات (۳۷)/ ۱۰۹			۳
				صافات (۳۷)/ ۱۱۰			
				صافات (۳۷)/ ۱۱۱			
				صافات (۳۷)/ ۱۱۲			
				صافات (۳۷)/ ۱۱۳			
۸۵	۳۱	جمع	()				
				شعراء (۲۶)/ ۶۹	ب	۶۵	۴
				شعراء (۲۶)/ ۷۰			
				شعراء (۲۶)/ ۷۱			
				شعراء (۲۶)/ ۷۲			
				شعراء (۲۶)/ ۷۳			
				شعراء (۲۶)/ ۷۴			
				شعراء (۲۶)/ ۷۵			
				شعراء (۲۶)/ ۷۶			
				شعراء (۲۶)/ ۷۷			
				شعراء (۲۶)/ ۷۸			
				شعراء (۲۶)/ ۷۹			
				شعراء (۲۶)/ ۸۰			
				شعراء (۲۶)/ ۸۱			
				شعراء (۲۶)/ ۸۲			
				شعراء (۲۶)/ ۸۳			
				شعراء (۲۶)/ ۸۴			
				شعراء (۲۶)/ ۸۵			
				شعراء (۲۶)/ ۸۶			
				شعراء (۲۶)/ ۸۷			
				شعراء (۲۶)/ ۸۸			
				شعراء (۲۶)/ ۸۹			
۱۹۳۱۰۲۵۴	۲۱	جمع	()				

ادامه جدول ۴۰- ترتیب نزول آیات مربوط به حضرت ابراهیم (ع)

تعداد				متن آیات	نام و شماره سوره و آیه	شماره		
کلمات		آیات				نزل	نزل	نزل
در	نزل	در	نزل					
				()	حجر(۱۵)/۵۱	ب۴	۰۶۷	۵
					حجر(۱۵)/۵۲			
					حجر(۱۵)/۵۳			
					حجر(۱۵)/۵۴			
					حجر(۱۵)/۵۵			
					حجر(۱۵)/۵۶			
					حجر(۱۵)/۵۷			
					حجر(۱۵)/۵۸			
					حجر(۱۵)/۵۹			
					حجر(۱۵)/۶۰			
	۶۵		۱۰	(جمع)				
				()	ذاریات(۵۱)/۲۴	ب۴	۰۷۰	۶
					ذاریات(۵۱)/۲۵			
					ذاریات(۵۱)/۲۶			
					ذاریات(۵۱)/۲۷			
					ذاریات(۵۱)/۲۸			
					ذاریات(۵۱)/۲۹			
					ذاریات(۵۱)/۳۰			
					ذاریات(۵۱)/۳۱			
					ذاریات(۵۱)/۳۲			
					ذاریات(۵۱)/۳۳			
					ذاریات(۵۱)/۳۴			
					ذاریات(۵۱)/۳۵			
					ذاریات(۵۱)/۳۶			
					ذاریات(۵۱)/۳۷			
	۱۵۳۸۸		۲۴	(جمع)				

ادامه جدول ۴۰- ترتیب نزول آیات مربوط به حضرت ابراهیم (ع)

تعداد				متن آیات	نام و شماره سوره و آیه	شماره		
آیات		کلمات	نزل			نزل	نزل	
نزل	نزل							
		۱۸	۳	(جمع)	ص ۴۵/ (۳۸) ص ۴۶/ (۳۸) ص ۴۷/ (۳۸)	ب ۵	۰۸۶	۷
		۳۹	۶	(جمع)	زخرف (۴۳)/ ۲۶ زخرف (۴۳)/ ۲۷ زخرف (۴۳)/ ۲۸	ب ۵	۰۹۲-۱	۸
			۱	(جمع)	احزاب (۳۳)/ ۷	ب ۶	۰۹۳	۹
				()	انبیاء (۲۱)/ ۵۱ انبیاء (۲۱)/ ۵۲ انبیاء (۲۱)/ ۵۳ انبیاء (۲۱)/ ۵۴ انبیاء (۲۱)/ ۵۵ انبیاء (۲۱)/ ۵۶ انبیاء (۲۱)/ ۵۷ انبیاء (۲۱)/ ۵۸ انبیاء (۲۱)/ ۵۹ انبیاء (۲۱)/ ۶۰ انبیاء (۲۱)/ ۶۱ انبیاء (۲۱)/ ۶۲ انبیاء (۲۱)/ ۶۳ انبیاء (۲۱)/ ۶۴	ب ۶	۰۹۴	۱۰

ادامه جدول ۴۰- ترتیب نزول آیات مربوط به حضرت ابراهیم (ع)

تعداد				متن آیات	نام و شماره سوره و آیه	شماره		
آیات		کلمات	فصل			سوره	آیه	
در	در							
					انبیاء (۲۱)/۶۵	ع	۰۹۴	دامه
					انبیاء (۲۱)/۶۶			۱۰
					انبیاء (۲۱)/۶۷			
					انبیاء (۲۱)/۶۸			
					انبیاء (۲۱)/۶۹			
					انبیاء (۲۱)/۷۰			
					انبیاء (۲۱)/۷۱			
					انبیاء (۲۱)/۷۲			
					انبیاء (۲۱)/۷۳			
)			
	۱۸۹	۲۳	جمع	(.				
)	ع	۰۹۸	۱۱
					مریم (۱۹)/۴۱			
					مریم (۱۹)/۴۲			
					مریم (۱۹)/۴۳			
					مریم (۱۹)/۴۴			
					مریم (۱۹)/۴۵			
					مریم (۱۹)/۴۶			
					مریم (۱۹)/۴۷			
					مریم (۱۹)/۴۸			
					مریم (۱۹)/۴۹			
					مریم (۱۹)/۵۰			
)			
	۳۰۸۱۰۲۳۴	۱۰	جمع	(...	...			

ادامه جدول ۴۰- ترتیب نزول آیات مربوط به حضرت ابراهیم (ع)

تعداد				متن آیات	نام و شماره سوره و آیه	شماره		
آیات		کلمات				نزل	نزل	نزل
نزل	نزل	نزل	نزل					
		۴	۳۷	(. ...)	نحل (۱۶)/ ۱۲۰ نحل (۱۶)/ ۱۲۱ نحل (۱۶)/ ۱۲۲ نحل (۱۶)/ ۱۲۳	ب۷	۱۰۷	۱۲
		۸	۹۴	(. ...)	هود (۱۱)/ ۶۹ هود (۱۱)/ ۷۰ هود (۱۱)/ ۷۱ هود (۱۱)/ ۷۲ هود (۱۱)/ ۷۳ هود (۱۱)/ ۷۴ هود (۱۱)/ ۷۵ هود (۱۱)/ ۷۶	ب۹	۱۱۸	۱۳
		۲	۴۱	(. ...)	حج (۲۲)/ ۲۶ حج (۲۲)/ ۲۷	ب۱۰	۱۲۴	۱۴
					انعام (۶)/ ۷۴ انعام (۶)/ ۷۵	ب۱۰	۱۲۵	۱۵

ادامه جدول ۴۰- ترتیب نزول آیات مربوط به حضرت ابراهیم (ع)

تعداد				متن آیات	نام و شماره سوره و آیه	شماره		
کلمات		آیات				نزل	نزل	نزل
در	نزل	در	نزل					
					انعام(۶)/۷۶	ب۱۰	۱۲۵	دامه ۱۵
					انعام(۶)/۷۷			
					انعام(۶)/۷۸			
					انعام(۶)/۷۹			
					انعام(۶)/۸۰			
					انعام(۶)/۸۱			
					انعام(۶)/۸۲			
					انعام(۶)/۸۳			
					انعام(۶)/۸۴			
	۱۶۶		۱۱	جمع				
				(ب۱۰	۱۲۶-۱۱۶	
					عنکبوت(۲۹)/۱۶			
					عنکبوت(۲۹)/۱۷			
)				
				.(
					عنکبوت(۲۹)/۲۴			
					عنکبوت(۲۹)/۲۵			

ادامه جدول ۴۰- ترتیب نزول آیات مربوط به حضرت ابراهیم (ع)

تعداد				متن آیات	نام و شماره سوره و آیه	شماره		
آیات		فصل				سوره	آیه	
کلمات	آیات	سوره	فصل					
					عنکبوت (۲۹)/ ۲۶	۱۰	۱۲۶-۱	دامه
					عنکبوت (۲۹)/ ۲۷			۱۶
					عنکبوت (۲۹)/ ۲۸			
					عنکبوت (۲۹)/ ۳۱			
					عنکبوت (۲۹)/ ۳۲			
۳۵۸	۲۲	۹		(... جمع)				
					(...)			
					یوسف (۱۲)/ ۶	۱۱	۱۲۹	۱۷
					یوسف (۱۲)/ ۳۸			
۴۹	۲	۲		جمع				
					ابراهیم (۱۴)/ ۳۵	۱۲	۱۳۷-۱	۱۸
					ابراهیم (۱۴)/ ۳۶			
					ابراهیم (۱۴)/ ۳۷			
۵۳	۳	۳		جمع				
					ابراهیم (۱۴)/ ۳۸	۱۳	۱۳۷-۲	۱۹

ادامه جدول ۴۰- ترتیب نزول آیات مربوط به حضرت ابراهیم (ع)

تعداد				متن آیات	نام و شماره سوره و آیه	شماره		
کلمات		آیات				فصل	سوره	آیه
در	کل	در	کل					
					ابراهیم (۱۴)/۳۹	داده ۲-۱۳۱۳۷		۱۹
					ابراهیم (۱۴)/۴۰ ابراهیم (۱۴)/۴۱			
	۴۱		۴	جمع (...)				
					شوری (۴۲)/۱۳	۱۳۸		۲۰
	۶۴	۲۳	۵	جمع (...)				
					آل عمران (۳)/۳۳	۱۵۱-۱	۲۱	
					آل عمران (۳)/۳۴			
					آل عمران (۳)/۶۵			
					آل عمران (۳)/۶۶			
					آل عمران (۳)/۶۷			
					آل عمران (۳)/۶۸			
	۹۱	۹۱	۷	جمع	آل عمران (۳)/۸۴			
					آل عمران (۳)/۹۵	۱۵۱-۲	۲۲	
					آل عمران (۳)/۹۶			
					آل عمران (۳)/۹۷			
	۴۵		۳	جمع .				
					حج (۲۲)/۷۸	۱۵۳	۲۳	
	۵۷	۱۲	۴	جمع	...			

ادامه جدول ۴۰- ترتیب نزول آیات مربوط به حضرت ابراهیم (ع)

تعداد				متن آیات	نام و شماره سوره و آیه	شماره		
آیات		کلمات				نزل	نزل	نزل
نزل	نزل	نزل	نزل					
					توبه (۹)/۷۰	۴۵	۱۵۹	۲۴
	۱	۱	۲۵	جمع				
					حدید (۵۷)/۲۶	۵۵	۱۶۱	۲۵
	۱		۱۴	(... جمع)				
					بقره (۲)/۱۲۴	۵۵	۱۶۴	۲۶
					بقره (۲)/۱۲۵			
					بقره (۲)/۱۲۶			
					بقره (۲)/۱۲۷			
					بقره (۲)/۱۲۸			
					بقره (۲)/۱۲۹			
					بقره (۲)/۱۳۰			
					بقره (۲)/۱۳۱			
					بقره (۲)/۱۳۲			
					بقره (۲)/۱۳۳			
					بقره (۲)/۱۳۴			

ادامه جدول ۴۰- ترتیب نزول آیات مربوط به حضرت ابراهیم (ع)

تعداد				متن آیات	نام و شماره سوره و آیه	شماره		
کلمات		آیات				سوره	آیه	دوره
کلمات	آیات	کلمات	آیات					
					بقره (۲)/ ۱۳۵	ه ۵	۱۶۴	دوره ۲۶
					بقره (۲)/ ۱۳۶			
					بقره (۲)/ ۱۴۰			
					بقره (۲)/ ۱۴۱			
		۲۸۸۲۷۴	۱۶	جمع (...)				
					نساء (۴)/ ۵۴	ه ۶	۱۶۶	۲۷
					نساء (۴)/ ۱۶۳			
		۳۲	۲	جمع				
					انعام (۶)/ ۱۶۱	ه ۶	۱۶۷	۲۸
		۴۷	۳	جمع				
					توبه (۹)/ ۱۱۴	ه ۷	۱۶۹	۲۹
		۲۱	۱	جمع (...)				
					نساء (۴)/ ۱۲۵	ه ۸	۱۷۵	۳۰
		۱۷	۱	جمع				
					ممتحنه (۶۰)/ ۴	۱۰	۱۸۴	۳۱
		۵۰	۱	جمع (...)				

ادامه جدول ۴۰- ترتیب نزول آیات مربوط به حضرت ابراهیم (ع)

تعداد				متن آیات	نام و شماره سوره و آیه	شماره	
آیات		شماره					
کلمات	آیات	سوره	آیه				
					بقره (۲)/ ۲۵۸	۱۱	۱۹۲-۳۲
					بقره (۲)/ ۲۶۰		
۷۹	۷۹	۲	۲	جمع (...)			
۲۰۳۳	۱۶۸			جمع کل			

معرفی حضرت ابراهیم (ع) در قرآن می‌توانست:

(۱) بدون نظم و معیار بوده فقط به مناسبت و در رابطه با مطالب سوره‌هایی که در آن نام او برده می‌شود انجام گیرد

(۲) طبق یک روال منظم ابتدا از هویت و شخصیت او صحبت شده، بعد افکار و عقایدش تشریح گردد و بالاخره اعمال و مأموریت یا رسالتش بیان شود
(۳) مانند بیوگراف نویس‌ها، از زادگاه و ولادت ابراهیم (ع) شروع کرده، پایه‌های زمان و پیشرفت سن، وقایع‌نگاری به عمل آید یعنی برحسب زمان وقوع تنظیم شود.

تحول محتوایی آیات قرآن برحسب زمان نزول، مطابق هیچ یک از این سه طریق صورت نگرفته است، ولی در تورات که ۱۸ باب از سفر پیدایش به حضرت ابراهیم (ع) و جریان‌های مرتبط با او اختصاص داده شده است، طریق سوم را مشاهده می‌نماییم که به شرح زیر خلاصه می‌شود:

باب یازدهم - پیدایش تارح پدر ابرام، ازدواج با سارای که نازاد بود، کوچ کردن تارح از اوُر کلدانیان به سوی کنعان و همراه بردن ابرام با عروس خود و نواده دختریش لوط تا رسیدن و مردن در حرّان.

باب دوازدهم - خداوند به ابرام گفت از تو امتی عظیم پیدا کنم و تو را برکت دهم و نامت را بزرگ سازم.

در ۷۵ سالگی از حرّان به زمین کنعان رفت، سارای و لوط اموال زیاد همراه بردند. در آنجا مذبحی برای خدا بنا نموده به سمت جنوب کوچیده به واسطه قحطی به مصر فرود آمد. زن خود را که نیکو منظر بود از ترس آنکه فرعون برای تصرف او خودش را بکشد، به عنوان خواهر معرفی کرد. فرعون به خاطر سارای، احسان زیاد به ابرام کرد ولی از طرف خداوند دچار بلاهای سخت شده سارای را رها ساخت.

باب سیزدهم - ابرام و لوط از مصر به بیت‌ئیل کنعان برگشته در اثر زیادی اموال و مواشی از هم جدا شدند. لوط به وادی سرسبز اردن رفته نزدیک شهر سدّوم خیمه زد. خداوند به ابرام گفت «به سوی شمال و جنوب و مشرق و مغرب بنگر زیرا تمام این زمین را که می‌بینی به تو و به ذرّیت تو تا به ابد خواهم بخشید و ذرّیت تو را مانند غبار زمین گردانم چنانکه اگر کسی غبار زمین را تواند شمرد، ذرّیت تو نیز شمرده شود. ابرام در بلوطستان ممری که در حبرون است ساکن گردید و مذبحی برای یهوه بنا نهاد.

باب چهاردهم - سرگذشت و شمارش مفصل از پادشاهان محلی شیفار، اسار، عیلام و جنگ‌های آنان با ملّک سدوم و ملّک عموره و ملّک‌های دیگر که منتهی به فرار ملوک سدوم و عموره و اسارت لوط می‌شود. خبردار شدن ابرام، حمله و نجات لوط و تشکر و پیشکشی‌های پادشاهان، ولی امتناع ابرام.

باب پانزدهم - اندوه ابرام از بی‌اولادی. تسلی خداوند به ابرام که ذرّیت تو چون ستارگان آسمان زیاد خواهند شد و این سرزمین را از نهر مصر تا نهر فرات به نسل تو بخشیدم.

باب شانزدهم - سارای که نازاد بود، کنیز خود هاجر را به ابراهیم می‌بخشد که «با او درآید» ولی بعد از حامله شدن، با هاجر بدرفتاری و او را مجبور به فرار می‌نماید. فرشته خداوند به هاجر می‌گوید پیش خاتون برگرد پسری خواهی زائید اسمعیل، ذرّیت تو را افزون از عدد ستارگان خواهد کرد و او مردی وحشی خواهد بود.

باب هفدهم - ابرام نود و نه ساله بود که خداوند بر او ظاهر شده، عهد بست و نامش را ابراهیم یعنی پدر امت‌های بسیار گذاشت و عهدش این بود که او و ذرّیت ذکور او مختون شوند. مژده داد که به ساره (به جای سارای) نیز برکت و ذرّیت کثیر خواهد داد و نام فرزندش را اسحق بگذارد. به اسمعیل هم برکت داده از وی دوازده رئیس پدید خواهند آمد و امتی عظیم. ابراهیم نودونه ساله بود که گوشت قلفه‌اش مختون شد و اسمعیل سیزده ساله.

باب هجدهم - خداوند در بلوطستان ممری بر ابراهیم ظاهر شد و ابراهیم سه مرد را در مقابل خیمه ایستاده دید، از آنها پذیرایی کرد، مژده فرزند به ساره دادند که باعث خنده او شد و گفتند هیچ امری نزد خدا مشکل نیست. آن مردان برای هلاک کردن به طرف سدوم رفتند زیرا که فریاد و خطاهای آنان بسیار زیاد شده است. ابراهیم بر سر هلاک قوم لوط با خدا جدال می‌کند که عادل را با شریک نباید هلاک کرد و اگر پنجاه نفر عادل در آنجا باشد چه خواهد شد

خدا می گوید هلاک نخواهم کرد، پنجاه نفر را چهل نفر و سی نفر تا ده نفر رساند و خدا گفت هلاک نخواهم کرد و «به مکان خویش مراجعت کرد».

باب نوزدهم - آن دو فرشته به دروازه سدوم به در خیمه لوط می رسند و با اصرار لوط شب را مهمان او می شوند. مردم شهر هجوم آورده مطالبه آنها را از لوط می نمایند. لوط دختران خود را پیشنهاد می نماید، مردم حمله می نمایند و فرشتگان لوط را نجات داده مهاجمین را به کوری مبتلا می نمایند و سپس خبر از فاجعه فردا داده به لوط امر می کنند دست فرزندان و دامادها و هر کس را که در شهر دارد گرفته در طلوع فجر آنجا را ترک کنند. در طلوع آفتاب لوط به صُوغَر داخل شد و خداوند بر سدوم و عموره گوگرد و آتش بارانید. لوط با دو دختر خود در مغاره کوه پناهنده شدند. دختران لوط برای اینکه نسل پدرشان منقطع نشود، دو شب یکی به نوبت پدر را مست کرده با او همبستر شدند (البته در قرآن چنین نیست و معقول هم نیست).

باب بیستم - بازگشت تورات به داستان هجرت ابراهیم به مصر و داستان فرعون و سارای با تفصیل بیشتر.

باب بیست و یکم - ولادت اسحق. خوشحالی ساره و ضیافت بزرگ، حسادت او به هاجر و ممانعت از وارث شدن اسمعیل، روانه کردن هاجر و اسمعیل با یک مشک آب و یک سفره نان به بیابان بئر شعیب، از طرف ابراهیم.

باب بیست و دوم - خطاب خدا برای قربانی کردن اسحق و امتحان ابراهیم، بدون آگاهی و رضای اسحق. گفتار خداوند که به دلیل این کار به او برکت و ذریه بی شمار می دهد و تا پیروزی بر دشمنان. نقل مکان و سکونت در بئر شعیب.

باب بیست و سوم - ساره در صدویست و هفت سالگی فوت می کند. ابراهیم میت را در مغاره صحرای مکفیله با پرداخت بهای زمین دفن می کند.

باب بیست و چهارم - ابراهیم خادم مباشر اموال خود را به زادگاه اصلی می فرستد تا زنی برای اسحق بیاورد و با راهنمایی فرشته خدا به رفقّه نواده ناخوَر برمی خورد و می آورد (تفصیل رمانتیک خواستگاری و عروسی).

باب بیست و پنجم - ازدواج ابراهیم با زن تازه به نام قَطوره و صاحب فرزندان زیاد و نواده شدن. تمام مایملک خود را به اسحق می بخشد و به پسران کنیزان عطایا داده آنها را روانه مشرق می کند. اسمعیل ۱۳۷ سال عمر کرد و پسران زیاد یافت که امیر دوازده قبیله شدند و از حویله تا شور مقابل مصر سمت آشور مسکن داشتند. زن اسحق که نازا بود به دعای او دوقلو حامله شد و خداوند گفت دو قوم از رحم تو جدا شدند که منازعت کنند و بزرگتر کوچکتر را بندگی خواهد کرد. نخستین، سرخ فام و پشمالو بود به نام عیسو که محبوب پدر شد و دومی یعقوب ساده دل محبوب مادر بود.

باب بیست و هشتم - قحطی و مهاجرت نزد ابی‌ملک پادشاه فلسطینیان. دستور خداوند به توقف در آنجا و وعده برکت و ذریه کثیر و تصرف تمام آن زمین. ترک فلسطین و رفتن به وادی جرار و از آنجا به بئر‌شبع. دیدن خدا و ساختن مذبح.

باب بیست و نهم - اسحق پیر و نابینا شد از عیسو خواست نخجیری بزند و برای او بپزد تا برکتش دهد. رفقه حیل‌ای بکار برده یعقوب را با خوراکی از گله در لباس عیسو و بستن پوست بزغاله به دست و گردن، پیش پدر فرستاد. اسحاق به عیسو گفت «برادرت به حیل آمد و برکت تو را گرفت».

باب بیست و دهم - اسحق به یعقوب گفت زنی از دختران لابان برادر مادرت بگیر. عیسو که کینه و قصد قتل یعقوب را داشت، نزد اسمعیل رفته محلت دختر او را گرفت. یعقوب از بئر‌شبع روانه حَرّان شده خدا را در خواب در بالای ستونی دید که می‌گوید من هستم یهوه خدای پدرت ابراهیم و اسحق. این زمین را به تو و ذریه تو که مانند غبار زمین خواهند شد می‌بخشم و از نسل تو جمع قبائل زمین برکت خواهند یافت. یعقوب آنجا را «خانه خدا» و دروازه آسمان دانسته، روی سنگی که زیر سر گذاشته و خواب دیده بود، ستونی برپا داشته آن موضع را بیت‌ئیل نامید و گفت اگر خدا مرا حفظ کند و برکت دهد آن ستون «بیت‌الله» شود.

* * *

در این سرگذشت مفصل از زندگی و اموال و اولاد و مسافرت‌های حضرت ابراهیم(ع) و ملاقات‌ها و وعده‌های خدا به او که مختصر آن را در اینجا آوردیم، صحبتی از موضوعات زیر که در قرآن آمده نشده است: از جمله، دعوت به توحید و بحث با پدر و قوم بر سر پرستش بت‌ها، صحنه‌سازی در بتخانه و غیره تا برپا کردن آتش برای سوزاندن او و دلیل مهاجرت، ساختن خانه کعبه با همکاری اسمعیل، مکاشفات توحیدی حضرت ابراهیم، امام شدن و دعا‌های ابراهیم(ع) در حق ذریه خود و زائرین خانه خدا، اصرار و استنکاف شدید از شرک، بحث با نمرود بر سر داعیه الوهیت او، اظهار تردید و درخواست یقین برای ایمان به رستاخیز قیامت ...

* * *

روشی که در قرآن اتخاذ شده است، سیر تحول محتوایی آیات، برای رسیدن به ملت و امامت ابراهیم و عضویت در امت او می‌باشد یعنی امت واحد. در دریف‌های جدول، دقیقاً مراتب زیر مشاهده می‌شود که با اعلام اجمالی، شروع گردیده رفته رفته ملت یا دین و شریعت او ارائه می‌شود، اقدامات و ابتلا‌های او را برای اشاعه توحید و تشکیل امت می‌بینیم، به خانه‌سازی او برای امت‌سازی می‌رسیم و دعا‌هایش

را برای بنیان‌گزاری خانه و شهر و آینده امت می‌شنویم و فرمان و دلیل امام‌شدنش برای مردم جهان، اعلام می‌گردد. در خلال این مقدمات، به شخص پیغمبر و به مسلمانها گفته می‌شود پیروی از ملت ابراهیم و تاسی نیکو به او بنماید و در پایان، دو فقره بحث اعتقادی او، یکی راجع به خداشناسی و دیگری راجع به آخرت مطرح می‌شود که از همان مقوله مکتب و ملت او می‌باشد.

ردیف‌ها و آیات جدول را بار دیگر مرور کرده، روی ارتباط منطقی و اتصال زنجیری آنها دقت نمایید که با چه نوبت و نظام خاص، از تذکر اینکه اصول الهام‌شده به پیغمبر از صحیفه‌های اولیه ابراهیم و موسی است، آغاز می‌گردد و بلافاصله مختصر توضیح راجع به محتویات صحیفه‌ها داده، تنها صفتی که برای ابراهیم (ع) اشاره می‌شود، انجام‌دادن تمام و کمال است و تنها مطلب نقل‌شده از صحیفه‌ها دستور خودجوشی است، که هر کس باید با تلاش خود بار خویش را به‌دوش گرفته به سر منزل مقصود برساند. و همین معنی در طول و عرض سرگذشت ابراهیم (ع) نشان داده می‌شود، به طوری که او را تحقق آیات فوق و مظهر

«^۱ می‌یابیم و با ابراهیم تورات اختلاف آشکار دارد. خود او است که عاشق و جویای حق و حقیقت بوده به کشف و وصل خدا می‌رود و او است که ملت و امت را می‌خواهد و می‌سازد. پس از سرافرازی از آزمایش‌های سخت، فرمان امامت دریافت داشته، برای ذریه و برای آینده امت یعنی سعادت و هدایت آنان، دعای معروف بعثت را می‌نماید. واقعاً پدر مسلمان‌ها و بنیانگزار و نامگذار آنها است.

* * *

به لحاظ تنزیل و تحول محتوایی آیات که تأیید از بخش اول کتاب نیز هست، اگر در جدول ۳۲ ردیفی بالا (جدول ۴۰)، دست‌بُرده مثلاً سوره نجم (۱۶۶) یا سوره صافات (۳۷) را قبل از سوره اعلیٰ (۸۷) بگذارید، ترکیب ناجوری از آب درمی‌آید. زیرا که اسم و رسم ابراهیم اول اعلام می‌شود و بعد اسم تنهای او. یا پس از نقل مذاکرات و افکار و ابتلا و قربانی و پاداش ابراهیم، معرفی اجمالی او می‌رسد. مناسب‌ترین جای سوره صافات (۳۷) همان ردیف سوم، قبل از ردیف‌های ۴، ۸، ۱۰، ۱۱، ۱۵ و ۱۶ است که در آنها جریان‌های فشرده گروه سوره صافات (۳۷) باز می‌شود و تک‌تک تشریح می‌گردد. در صورت خلاف، به یک ترتیب نامعقول برمی‌خوریم. اگر گفتگوهای ابراهیم با پدر و قوم یا ملاقات او با فرشتگان، چند بار

۱. انعام (۶)/ ۸۴: ... و نیکوکاران را این گونه پاداش می‌دهیم.

تکرار شده است اولاً از جهت اهمیت بنیادی مسئله و رسالت اصلی ابراهیم است و ثانیاً ارائه قضایا از زوایای مختلف : به عنوان نمونه جدال احسن، با توضیح و تکمیل‌های تدریجی به منظور تفهیم و تثبیت و تأثیر در قلب پیغمبر و در ذهن مؤمنین. در ردیف ۱۰ پس از آنکه اشاره به رشد ابراهیم زیر نظر مستقیم خدا به عمل می‌آید، شرح جدال منطقی - تجربی بسیار کوبنده ابراهیم با بت پرستان قوم داده می‌شود که بی‌شبهت به صحنه‌سازی فرعون و مقابله پیروزمندانه موسی با سحره نیست و در پایان همین ردیف، به دنبال اعلام رشد ابراهیم و آیات فوق است که نجات او و لوط و موهبت الهی و صلاحیت اسحق و یعقوب تذکر داده شده »

«^۱ اعلام می‌گردد و بدون آنکه خطوط اصلی برنامه هدایتی این امامان به زمان‌های دورتر موکول گردد، دنباله آن آیه »

«^۲ می‌آید. پس از این تمهیدات و توضیحات است که در سال ۷ بعثت و ردیف ۱۲، ابراهیم در چهره کامل و روشن »

«^۳ معرفی می‌گردد و پس از آنکه دلیل گزینش و

هدایت و نعماتش را خدا بیان می‌نماید، »^۴ اعلام می‌شود. ملت ابراهیم که حنیف بود و مشرک نبود. دو صفتی که روی آنها در سراسر سرگذشت ابراهیم و در رسالت خاتم النبیین، دائماً تکیه و تأکید می‌گردد. اگر آیات سوره حج (۲۲) (ردیف ۱۴) که طرح ریزی خانه ضد شرک است و طهارت و دعوت به سوی آن، قبل از ردیف ۱۳ می‌آمد، حالت ابتداء به ساکن و بیان ناهمواری می‌یافت. همین‌طور است تشریح مکاشفه ابراهیم که توضیحی بر حنیف بودن و بر مشرک نبودن او است، با تعلیلی بر امنیت و موهبت و هدایت و پاداش. پس از این مکاشفه و احتجاج و مباحثه بر مبنای آن، در ردیف ۱۶ است که در آیه ۲۶ سوره عنکبوت (۲۹) :

«^۵

»

۱. انبیاء (۲۱) / ۷۳ : و آنان را پیشوایانی قرار دادیم که [مردم را] به فرمان ما هدایت می‌کردند...
 ۲. انبیاء (۲۱) / ۷۳ : ... و نیکوکاری‌ها و بر پا داشتن نماز و پرداخت زکات را به آنها وحی می‌کردیم و [تنها] ما را بندگی می‌کردند.
 ۳. نحل (۱۶) / ۱۲۰ : ابراهیم پیشوایی فرمانبردار خدا و حق‌گرا بود و در جرگه شرک‌ورزان نبود.
 ۴. نحل (۱۶) / ۱۲۳ : از این روی به تو وحی می‌کردیم از آئین ابراهیم پیروی کن...
 ۵. عنکبوت (۲۹) / ۲۶ : لوط به ابراهیم ایمان آورد و [ابراهیم] گفت : من به سوی [سرزمین دیگری برای عبادت] پروردگار مهاجرت می‌کنم ؛ که او فرا دست و فرزانه است.

را می‌بینیم و در ردیف ۱۷، حضرت یوسف به هم‌زندانان خود اعلام می‌نماید:

»

۱ «

اگر این آیه و اعلام، جلوتر می‌آمد تبعیت یوسف از ابراهیم حالت دستوری بلامقدمه و بدون علت پیدا می‌کرد. در اینجا که یک سال به ترک مکه و مواجهه پیغمبر با شاخه‌های قدیمی‌تر امت ابراهیم یعنی اهل کتاب مانده، دعای ابراهیم در باره امنیت شهر مکه و مصونیت فرزندان و پیروان او از پرستیدن بت‌ها جالب است، با تذکر اقامه نماز خدا و درخواست جلب قلوب مردم به سوی آنها. ابراهیم با یک دنیا رأفت انسان‌دوستانه، حتی برای سرکشان از فرمان خود، بخشندگی و رحمت خدا را به یاد می‌آورد.

ردیف ۱۸ به منزله وداع پیغمبر اسلام و مؤمنین با زادگاه خود و عبادتگاه خدا بوده، پیش از آنکه هجرت نمایند، وصیت دیگر خدا و تعریف شریعت و دین را در آیات ردیف ۲۰ دریافت می‌نمایند: اشتراک داشتن با آیین‌های نوح و ابراهیم و موسی و عیسی و دو بار تأکید بر احتراز از تفرقه در امت واحد، توصیه‌ای است بجا و پیش‌بینی بموقع برای زمینه‌سازی و جواب‌گویی به اولین محاجه اهل کتاب که بلافاصله در ردیف ۲۱ می‌آید و تذکر اینکه:

»

۲ «

برای اولین دفعه، صفت مسلم در وسط حنیف بودن و مشرک نبودن ابراهیم ظاهر می‌شود. و برای اینکه تازه‌واردین به امت، شاخه جدایی را تشکیل نداده، خود عاملی برای تفرقه نشوند، در آخر ردیف ۲۱، سال ۲ هجرت، دستور مفصل برادری و وحدت با اهل کتاب ابلاغ می‌گردد:

»

۱. یوسف (۱۲) / ۳۸: و آئین پدران خویش، ابراهیم و اسحق و یعقوب را پیروی می‌کنم؛ ما را نرسد که هیچ چیز [و هیچ کس] را [در قدرت و تدبیر] با خدا شریک تلقی کنیم....
۲. آل عمران (۳) / ۶۷: ابراهیم نه یهودی بود و نه مسیحی، بلکه حق‌گرای بود تسلیم [فرمان خدا] و در جرگه شرک‌ورزان نبود.

«^۱.

با استقرار در مدینه و استقبال داوطلبان تشنه حق و حقیقت از یک طرف و انکار و لجاج معاندین اهل کتاب از طرف دیگر، لازم شده است که بار دیگر ولی با تفصیل و توجه بیشتر، پایه گذار مکتب جدید، پایه گذار امت را بشناساند و ملت یا شریعت با توجه روشن تری پیروی شود. بنابراین در سال ۵ هجری چگونگی امامت ابراهیم بیان می شود، با تصریح بر اینکه عهد و عنایت خدا شامل کجروان ذریه او که مصادیق زنده اش حضور داشتند، نمی شود. سپس با تکرار دعای ابراهیم، در حق مکه و اهل مکه و ایمان آورندگان به اسلام، در همان ردیف ۲۶ و با یادآوری ساختمان خانه به دست ابراهیم و اسمعیل، هم شناسنامه برای امت تازه مسلم صادر می گردد و هم اعتبارنامه برای بعثت و برنامه پیغمبر آخرالزمان. ضمناً جواب گویی و جدال احسن با اهل کتاب، حالیت و وسعت بیشتر یافته به فراخور آن دو بار»

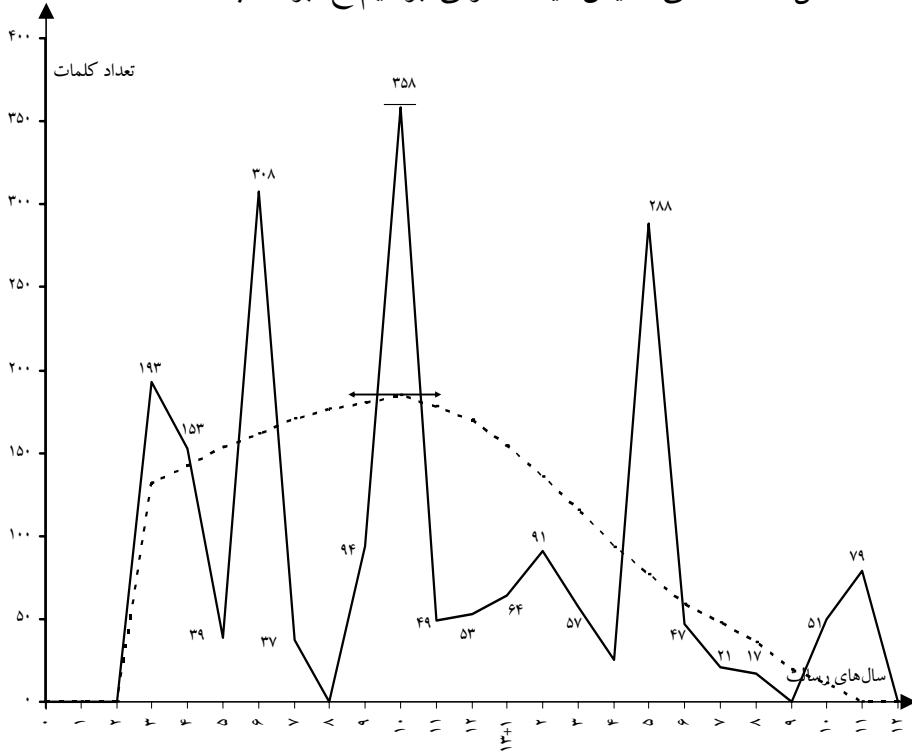
«^۲ تذکر داده می شود و مجدداً تأکید بر دستور برادری و وحدت به عمل می آید. در سال های ۶ و ۷ و ۸ و ۱۰ هجرت، تبعیت از ملت ابراهیم و تاسی به او، باز مسئله روز است و بالأخره در آخرین سال و ردیف های نزدیک به رحلت حضرت ختمی مرتبت، دو اصل اعتقادی اساسی اسلام یعنی ایمان به خدا و رستاخیز قیامت در منطق خاص عقلی و عملی این امام امت عنوان می گردد که ختم به خیر پرورنده و اولین و آخرین محتوای آن است.

* * *

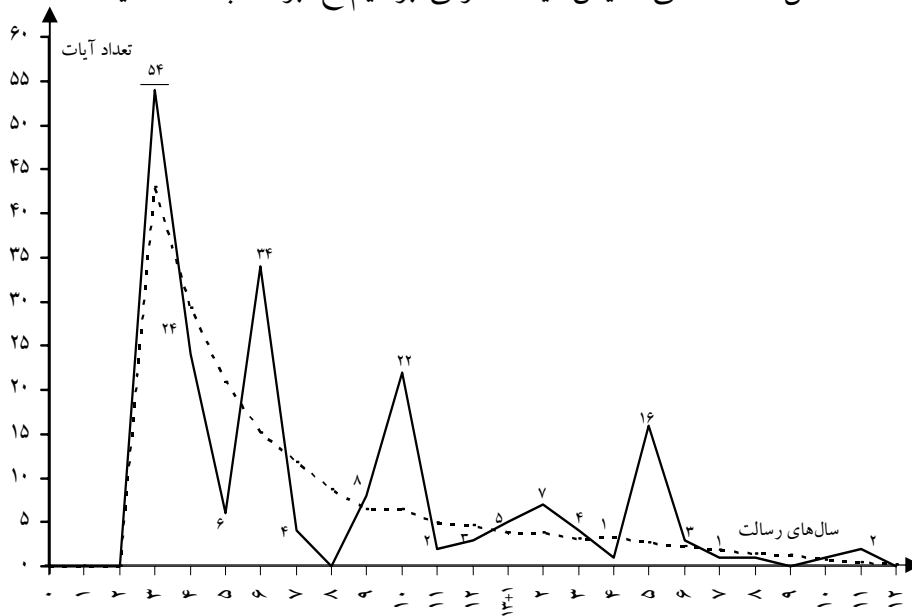
به طور کلی و خلاصه، ملاحظه می شود که آیات معرفی ابراهیم ضمن آنکه تعلق به سال ها و سوره های متفرق داشته و به تناسب موضوعات مختلف نازل شده اند، تبعیت از یک همبستگی دیگری که تحول منطقی به سوی امت توحیدی واحد است می نمایند، تحولی محتوایی برای رسیدن به هدف مشخص.

۱. آل عمران (۳) / ۸۴: بگو؛ ما به خدا و به آنچه بر ما و ابراهیم و اسمعیل و اسحاق و یعقوب و [پیامبران] دودمان [ش] نازل گردیده و نیز آنچه به موسی و عیسی و [سایر] پیامبران از [جانب] پروردگارشان داده شده است، ایمان داریم و میان هیچ یک از آن پیامبران تفاوتی قائل نمی شویم و در برابر [فرمان] خدا تسلیم هستیم.
۲. بقره (۲) / ۱۳۴: آنها امتی بودند که دورانشان سپری شد؛ آنها [نتیجه] دستاورد خویش را دارند و شما نیز [نتیجه] دستاورد خویش را خواهید داشت.

شکل ۵۷- منحنی نمایش آیات معرفی ابراهیم (ع) بر حسب تعداد کلمات

شکل ۵۸- منحنی نمایش آیات معرفی ابراهیم (ع) بر حسب تعداد آیات

منحنی نمایش کلمات بر حسب سنوات

منحنی نمایش کلمات نازل شده برای معرفی حضرت ابراهیم و موضوعات وابسته به آن که در شکل ۵۷ ارائه شده است، قیافه خاص و حالت نوسانی گسترده‌ای را نشان می‌دهد که شباهت با نمونه‌های احکام ندارد. قله منحنی واقعی و منحنی معادل، در سال دهم بعثت است که از بنای خانه کعبه، مکاشفه حضرت ابراهیم، بحث‌های استدلالی سطح بالاتر و ابتدای امت‌سازی صحبت می‌شود. قله‌های کوتاه‌تر را در سال‌های ۳ و ۶ بعثت و ۵ هجرت می‌بینیم که هر کدام مقارنه و منظور خاص دارند: در سال ۳ ب یا اولین گروه‌های آیات، یک معرفی اجمالی تدریجی و کلی از حضرت ابراهیم (ع) به عمل می‌آید.

در سال ۶ ب معرفی اجمالی قبلی در سوره‌های توصیفی سایر پیغمبران تفصیل و تکرار پیدا می‌کند.

در سال ۱۰ ب مهم‌ترین موضوعات (خانه کعبه و حج، مکاشفه و بحث‌های استدلالی و مقدمات امت‌سازی) مطرح می‌شود.

در سال ۵ ه بحث‌های امت واحد و جدال با اهل کتاب در رابطه با تأسیس و معرفی امت اسلامی توسعه می‌یابد.

۴۳- آفرینش آدمیزاد

منظور آیتی است که از مراحل اولیه آفرینش انسان صحبت می‌کند. اعم از مراحل جنینی داخل رحم مادر و مراحل تکامل نوعی قبل از انعقاد نطفه. این قبیل آیات بیشتر در بحث‌های مربوط به رستاخیز قیامت به عنوان نمونه‌های قدرت خداوندی و کیفیت انشاء حیات آمده است و جدای از آیات گزینش آدمیزاد یا طراحی انسان می‌باشد.

آیات گزینش آدمیزاد، همان داستان خطاب خداوند به فرشتگان دائر به جعل خلیفه در زمین و گفتگوی آنها با خدا است که منتهی به نافرمانی و طرد ابلیس می‌شود و سپس زندگانی موقت آدم و زوجه‌اش در بهشت و هبوط به زمین، با مراحل و مباحث مربوطه.

جدول ۴۱ که شامل ۳۴ ردیف یا ۳۴ گروه با ۷۸ آیه راجع به پیدایش و آفرینش و نشو و نمای انسان است و به ترتیب زمان نزول ردیف‌بندی شده است، کیفیت تحول محتوایی آیات خلقت انسان را نشان می‌دهد.

جدول ۴۱- ترتیب نزول آیات مربوط به آفرینش آدمیزاد

تعداد			متن آیات	نام و شماره سوره و آیه	ترتیب نزول	شماره	
آیات		کلمات				سوره	آیه
سوره	آیه						
	۱	۴	جمع	علق (۹۶)/۲	ب ۱	۰۰۱	۱
	۲	۶	جمع	اعلی (۸۷)/۲ اعلی (۸۷)/۳	ب ۱	۰۱۳	۲
	۴	۱۵	جمع ()	مرسلات (۷۷)/۲۰ مرسلات (۷۷)/۲۱ مرسلات (۷۷)/۲۲ مرسلات (۷۷)/۲۳	ب ۲	۰۲۵	۳
	۵	۳۳	جمع ()	عبس (۸۰)/۱۸ عبس (۸۰)/۱۹ عبس (۸۰)/۲۰ عبس (۸۰)/۲۱ عبس (۸۰)/۲۲	ب ۲	۰۳۲	۴
	۵	۲۸	جمع	قیامت (۷۵)/۳۶ قیامت (۷۵)/۳۷ قیامت (۷۵)/۳۸ قیامت (۷۵)/۳۹ قیامت (۷۵)/۴۰	ب ۳	۰۳۷	۵
	۳	۱۹	جمع	تین (۹۵)/۴ تین (۹۵)/۵ تین (۹۵)/۶	ب ۳	۰۳۸	۶
	۶	۳۱	جمع	واقعه (۵۶)/۵۷ واقعه (۵۶)/۵۸ واقعه (۵۶)/۵۹ واقعه (۵۶)/۶۰ واقعه (۵۶)/۶۱ واقعه (۵۶)/۶۲	ب ۳	۰۴۰	۷
	۳	۱۵	جمع	رحمن (۵۵)/۱۴ رحمن (۵۵)/۱۵ رحمن (۵۵)/۱۶	ب ۳	۰۴۱	۸

ادامه جدول ۴۱- ترتیب نزول آیات مربوط به آفرینش آدمیزاد

تعداد			متن آیات	نام و شماره سوره و آیه	ترتیب نزول	شماره	
آیات		کلمات				نقطه	نقطه
در سوره	در تفسیر						
				طارق (۸۶)/ ۵ طارق (۸۶)/ ۶ طارق (۸۶)/ ۷ طارق (۸۶)/ ۸	۳ ب	۰۵۵	۹
۱۷	۴	جمع					
				صافات (۳۷)/ ۱۱	۳ ب	۰۵۸	۱۰
۱۱	۱	جمع	(
				انفطار (۸۲)/ ۶ انفطار (۸۲)/ ۷ انفطار (۸۲)/ ۸ انفطار (۸۲)/ ۹	۳ ب	۰۵۹	۱۱
۱۴۱۲۰	۲۶	۴ جمع					
				معارض (۷۰)/ ۳۹ معارض (۷۰)/ ۴۰ معارض (۷۰)/ ۴۱	۴ ب	۰۷۴	۱۲
۱۹	۳	جمع					
				نوح (۷۱)/ ۱۴ نوح (۷۱)/ ۱۷ نوح (۷۱)/ ۱۸	۴ ب	۰۷۷	۱۳
۳۲	۱۳	۳ جمع					
				حجر (۱۵)/ ۲۶ حجر (۱۵)/ ۲۷	۵ ب	۰۸۳	۱۴
۱۵	۲	جمع					
				انسان (۷۶)/ ۱ انسان (۷۶)/ ۲ انسان (۷۶)/ ۳	۵ ب	۰۸۵	۱۵
۲۶	۳	جمع	(...)				
			...				
				یس (۳۶)/ ۶۸ یس (۳۶)/ ۷۷	۵ ب	۰۸۸	۱۶
			...				
۱۸	۲	جمع	(

ادامه جدول ۴۱- ترتیب نزول آیات مربوط به آفرینش آدمیزاد

تعداد				متن آیات	نام و شماره سوره و آیه	ترتیب نزول	شماره		
آیات		کلمات	سوره				آیه	سوره	آیه
سوره	آیه								
				جمع	مؤمنون (۲۳)/ ۱۲ مؤمنون (۲۳)/ ۱۳ مؤمنون (۲۳)/ ۱۴ مؤمنون (۲۳)/ ۱۵ مؤمنون (۲۳)/ ۱۶ مؤمنون (۲۳)/ ۱۵	ب ۵	۱۷	۹۰	
۱۱۰	۵۱	۱۳	۶	جمع	روم (۳۰)/ ۲۰	ب ۶	۱۸	۱۰۱	
۱۱	۱۱	۱	۱	جمع	فرقان (۲۵)/ ۵۴	ب ۷	۱۹	۱۰۲-۲	
	۱۲		۱	جمع	طه (۲۰)/ ۵۵	ب ۷	۲۰	۱۰۳	
	۸		۱	جمع	ملک (۶۷)/ ۲۳ ملک (۶۷)/ ۲۴	ب ۷	۲۱	۱۰۴	
۳۸	۱۸	۴	۲	جمع	سجده (۳۲)/ ۷ سجده (۳۲)/ ۸ سجده (۳۲)/ ۹	ب ۸	۲۲	۱۱۰	
	۳۱		۳	جمع	تغابن (۶۴)/ ۳	ب ۸	۲۳	۱۱۷-۱	
	۴۰	۹	۴	جمع	روم (۳۰)/ ۵۴	ب ۹	۲۴	۱۲۰	
	۲۱	۲۱	۱	جمع					

ادامه جدول ۴۱- ترتیب نزول آیات مربوط به آفرینش آدمیزاد

تعداد				متن آیات	نام و شماره سوره و آیه	ترتیب نزول	شماره	
آیات		کلمات					سوره	آیه
در سوره	در آیه	در سوره	در آیه				سوره	آیه
					اعراف (۷) / ۱۸۹	ب ۱۰	۱۲۲-۲۵	۲۵
	۴۰	۱		(.)				
	۵۴	۲	۱۴		انعام (۶) / ۲	ب ۱۰	۱۲۵	۲۶
				(...)	کهف (۱۸) / ۳۷	ب ۱۲	۱۳۵	۲۷
	۱۶	۱		جمع				
					لقمان (۳۱) / ۳۴	ب ۱۲	۱۳۶	۲۸
	۱۹	۲	۳	جمع				
					فاطر (۳۵) / ۱۱	ه ۱	۱۴۰	۲۹
	۳۰	۱		(.) جمع	(در دو آیه ماقبل : ...)			
					زمر (۳۹) / ۶	ه ۱	۱۴۱	۳۰
	۶۶	۲	۳۶	جمع	(...)			
					فصلت (۴۱) / ۴۷	ه ۲	۱۴۵	۳۱
	۲۴	۱	۲۴	جمع				

ادامه جدول ۴۱- ترتیب نزول آیات مربوط به آفرینش آدمیزاد

تعداد				متن آیات	نام و شماره سوره و آیه	ت ن ز و ل	شماره	
آیات		ت ن ز و ل						
کلمات	آیات	ت ن ز و ل	ت ن ز و ل					
					حج (۲۲)/۵	۵۳	۱۵۳	۳۲
				(. جمع ۱				
		۶۵						
					آل عمران (۳)/۶	۵۳	۱۵۴	۳۳
				جمع ۱				
		۷۷	۱۲	۲				
					نساء (۴)/۱	۵۸	۱۷۵	۳۴
				جمع ۱				
		۲۸	۲۸	۱				
				جمع کل				
		۷۰۴		۷۷				

به طوری که در جدول ۴۱ ملاحظه می شود ، مطلب از ساده ترین صورت در کوتاه ترین آیه با اعلام مبهم ولی محکم »^۱ شروع می گردد و در اواخر (ردیف ۳۲) به تفصیلی ترین صورت در طولانی ترین آیه به آشکارترین بیان می رسد. آیه یا آیاتی که از مرحله ابتدایی خاکی و مراحل اصلی داخل رحم نام برده و مراحل بعد از ولادت تا پیری و فرسودگی و مرگ نهائی را دربر می گیرد. علاوه بر آن، پس از اشاره و مشابهت با احیاء زمین و جنب و جوش گیاهان، نتیجه گیری نهائی را که حق بودن خدا و حقیقت داشتن رستاخیز است، اعلام می دارد.

۱. علق (۹۶) / ۲: انسان را از جنین ابتدایی آفرید.

ارتباط مراحل آفرینش انسان با قیامت صریحاً یا تلویحاً و تشبیهاً در ردیف‌های ۳، ۴، ۵، ۷، ۹، ۱۰، ۱۱، ۱۳، ۱۶، ۱۷، ۲۰، ۲۱، ۲۲، ۲۳، ۲۴، ۲۷، ۲۸، ۲۹، ۳۱ و ۳۲ دیده می‌شود.

در فاصله ردیف ۱ که اولین ابلاغ وحی به رسول خدا است تا ردیف ۳۲ که در سوره حج (۲۲) و ۳ سال هجرت نازل شده است، توسعه و تحول آیات طوری است که حالات و اشکال و اعمال مختلفی که در خلقت و تشکل و تکامل آدمیزاد در طی دوره و دوران‌های کهن و در رحم مادر بروز و ظهور داشته و دارد، مانند مناظر متنوع یک جاده کوهستانی یا فازهای اجرائی یک پروژه صنعتی، از نظرمان می‌گذراند.

هیچ‌یک از ما به‌صورتی که هستیم دفعتاً واحده به‌وجود نیامده، حالت ثابتی نداشته‌ایم و در تغییر به‌سوی مرگ هستیم. از نطفه پدر تا تولد، مراحلی در رحم مادر گذرانده‌ایم و علاوه بر آن، نسل انسان وارث میلیون‌ها و شاید میلیارد‌ها سال تکامل حیات بوده و قبل از آن میلیارد‌ها سال مراحل پیش‌حیات را پشت‌سر گذاشته است. به‌طور خلاصه از عدم تا وجود، مراحل متوالی بشمارایی را طی نموده، عملیاتی روی ما و اجداد و سوابق ما قبل حیاتمان انجام شده است. مراحل و عملیاتی که برطبق قوانین و قواعد و برای رسیدن به منازل و مقاصدی بوده است.

قرآن می‌توانست جمله واحده همه این احوال و اعمال را در یک آیه فشرده فشرده بسیار مبهم که جز خدا کسی معنی و محتوای آن را نداند، یا در یک آیه بلند بالا که درک و ضبط آن مشکل باشد بیان کند. سیر تحول آیات نشان می‌دهد که قرآن به‌جای این کار، مانند معلمی (یا برنامه آموزشی حساب‌شده‌ای) عمل کرده است که مطالب را درس به درس، تحویل و تفهیم شاگردان می‌نماید. البته منظور قرآن تعلیم زیست‌شناسی و تأیید یا تکذیب قانون تکامل انواع نیست، بلکه خواسته است برای تصور رستاخیز قیامت و تدارک آخرت، نمونه‌ای از تحول زندگی خودمان و سیر دائمی به‌سوی مقصد معین را ارائه نماید. بنابراین از آن مراحل و عملیات بینهایت متنوع و طولانی پیدایش و تکامل حیات، اکتفا به بعضی سرمنزل‌های اصلی یا گرده‌های خلقت نموده، به‌صورت اشاره و در آیات متفرق آورده است که ما فهرست‌وار و برحسب زمان نزول، در جدول زیر پهلوی هم قرار داده‌ایم و در زیر به ذکر آنها می‌پردازیم:

جدول ٤٢- خلاصه آفرينش آدميزاد بر حسب زمان نزول آيات ، مراحل و عمليات

ردیف جدول	مراحل	عمليات	استنتاج	متفرقه
١	علق	خلقت	--	
٢	--	تسويه - تقدير	هدايت	
٣	ماء مهين - قرار مكين	--	الى قدر معلوم	
٤	نطفه	تقدير - اماته	نُشور	
٥	نطفه - منى - علقه	جعل زوجين	قادرٌ على أن يحيى الموتى	
٦	--	خلقنا الانسان فى احسن تقويم	رَدَدْنَاهُ اسْفَلَ سَافِلِينَ	
٧	--	تقدير موت - تبديل امثال - انشاء	--	
٨	صلصال كالفخار	--	--	خلق الجن من نار
٩	ماء دافق	--	على رَجَعِهِ لِقَادِرٍ	
١٠	طين لازب	--	ءَأَنَا لَمَبْعُوثُونَ؟	
١١	--	تسويه - تعديل - تركيب	--	
١٢	--	--	قَادِرُونَ عَلَى أَنْ يُبَدِّلَ خَيْرًا مِنْهُمْ	
١٣	--	تطور- انبات من الارض	يُعِيدُكُمْ فِيهَا وَيُخْرِجُكُمْ اِخْرَاجًا	
١٤	صلصال من حماء مسنون	--	--	والجان خلقناه من قبل من نار السموم
١٥	لم يكن شيئاً مذكوراً - نطفه امشاج	ابتلا- جعل سمع و بصر - هدايت سبيل	أَمَّا شَاكِرُوا وَّ أَمَّا كَفُورًا - سَلَّاسِلٍ وَأَعْلَاقٍ وَسَعِيرٍ. كَأْسٍ مَعِينٍ	
١٦	--	--	من نُعْمَرُهُ نُنَكِّسُهُ - خصوصت مبین	
١٧	سلاله من طين (قبل النطفه) نطفه ← علقه ← مضغه ← عظام ← لحم ← خلق آخر ميت	انشاء متوالى موت	بعثت	
١٨	تراب - بشر	انتشار	--	
١٩	ماء	جعل نسب و صهر	كان رَبِّكَ قَدِيرًا	

ادامه جدول ٤٢- خلاصه آفرینش آدمیزاد بر حسب زمان نزول آیات ، مراحل و عملیات

ردیف جدول	مراحل	عملیات	استنتاج	متفرقه
٢٠	--	--	منها خلقناكم و فيها نعيدكم و منها نخرجكم تار اخرى	
٢١	--	انشاء - جعل سمع و ابصار و افئده		
٢٢	نفخه روح الهی	ابتداء خلق من طين - جعل نسل و سلالة من ماء مهين - تسويه - جعل سمع و ابصار و افئده		
٢٣	--	تصوير	و اليه المصير	خلق السموات والارض بالحق
	حمل و وضع حمل	--	--	
٢٤	ضعف ← قوه ← ضعف ← شبيهه	--	و هو العليم القدير	
٢٥	--	خلق من نفس واحده جعل زوج	--	
٢٦	طين	قضى اجلاً	و أجل مُسمًى عنده	
٢٧	تراب - نطفه - رجل	تسويه بعد النطفه	--	
٢٨	ارحام		علم الساعة و ما في الارحام	
٢٩	تراب ← نطفه ← ازدواج ← وضع حمل - نقص عمر	--		
٣٠	نفس واحد - زوج	خلقاً من بعد خلق في بطون أمهات	--	
٣١	--	تصوير في الارحام كيف يشاء	--	
٣٢	تراب ← نطفه ← علقه ← مضغه - مخلقه و غير مخلقه ← طفل ← انشداد ← ارذل العمر ← موت	استقرار في الرحم	ان كنتم في ريب من البعث - أجل مسمى - ذلك بان الله هو الحق و انه يحي الموتى	
٣٣	--	تصوير في الارحام	هو العزيز الحكيم	
٣٤	نفس واحده - زوج رجال و نساء	--	و اتقوا الله	

در مراتب بالا گاهی به یک مرحله، یک عمل یا یک استنتاج اشاره شده است و گاهی به چند تای آنها، در تکمیل و تکرار قبلی‌ها. مراحل جنینی تقریباً به موازات تزریق نطفه و رشد در رحم آمده است ولی مراحل ماقبل نسل و حیات را درست در جهت قهقرایی، یعنی از نزدیک به دور می‌بینیم: بعد از نطفه مرد و ماء دافق، از طین لازب صحبت می‌شود، پس از آن صلصال، حماء مسنون، سلاله طین، تراب، بار دیگر طین و سه تکرار تراب^۱.

از طرف دیگر استنتاج و استدلال برای رستاخیز قیامت نیز از کلیاتی مانند هدایت خداوند و تقدیر معلوم که هدفداری خلقت است و اندازه‌گذاری، شروع شده، پشت سر آنها قدرت خداوندی در احیای اموات اعلام می‌شود و سپس رجعت، بعثت، اخراج، حشر، صیوریت، اجل مُسمی و علم خداوندی به زمان یا ساعت آن.

* * *

پس به‌طور خلاصه علاوه بر تنوع محتوای آیات، تفصیل و توضیح و تحول آنها از جهت مراحل متوالی آفرینش در این دنیا و حرکت به سوی بعثت در آن دنیا، آشکار می‌باشد.

قرآن برای استدلال آخرت، غیر از توسل به آفرینش فرد و نوع انسان تا ازدواج و تولیدمثل، از دو پدیده دیگر نیز که مشابهت ضمنی با رستاخیز قیامت دارد استفاده کرده است. یکی پدیده جوی باد و باران و احیای زمین در فصل بهاران و دیگر خلقت زمین و آسمان در طی چندین دوران.

نمایش هندسی آیات و کلمات آفرینش آدمیزاد

تعداد آیات و تعداد کلمات به کار رفته برای بیان آفرینش انسان در شکل‌های ۵۹ و ۶۰ نمایش داده شده است. وفور آیات و کلمات یا قله هر دو منحنی در سال ۳ بعثت دیده می‌شود که مقارن حداکثر آیات و کلمات مربوط به آخرت است، ضمن آنکه گستردگی منحنی‌ها تقریباً به تمام دوران رسالت و همچنین پستی و بلندی‌های سنات قبل و بعد از هجرت نیز خالی از شباهت به منحنی‌های شکل ۲۶ و شکل ۳۳ بخش دوم کتاب نیست. اشاره و استدلال به آفرینش آدمیزاد پایه‌پای آیات آخرت پیش رفته است.

۱. تفسیر طبرسی نیز اشاره به مراحل متوالی تراب، طین، سلاله طین، حماء مسنون، صلصال و طین لازب می‌نماید.

منحنی تعداد آیات، قیافه ساده تر و منظم تر از تعداد کلمات دارد، همان طور که منحنی کلمات نازل شده قرآن (شکل ۲۲) یک خط مستقیم بوده و منحنی آیات یک خط شلجمی با معادله درجه ۲ (شکل ۲۴) و علت این اختلاف، افزایش تدریجی طول متوسط آیات در طی سنوات می باشد. در منحنی نمایش تعداد آیات، دفعات تذکر و ضربات وحی را می بینیم که حالت تمرکزی و تنزل روبه خاموشی را دارد در حالی که در منحنی تعداد کلمات، حالت توضیح و تفهیم دیده می شود و از تمرکز سال و فور گرایش به تعدیل بیان پیدا می کند، خصوصاً از سال ۷ بعثت به بعد. نکته تکمیلی دیگر که در سال دهم بعثت (ردیف ۲۵ جدول) ظاهر می شود، اعلام خلقت انسان از نفس واحد و ایجاد یا جعل زوجه است که بر بحث های قبلی دوران جنینی فرد و دوران پیش از حیات و نسل، اضافه می شود و آمدن هر سه مطلب یا مراحل آفرینش، به طور متناوب یا یکجا، در آیات بعد از سال ۹ بعثت سیر صعودی نوسانی نسبتاً منظم منحنی را با قله های فرعی ۵۴، ۶۶، ۷۷، بعد از سیر نزولی، ۱۴۱ کلمه تا ۴۰، بوجود آورده است.

۴۴- تزکیه یا ماده دوم برنامه بعثت

در آیه دوم سوره جمعه (۶۲) که برنامه بعثت و رسالت حضرت خاتم النبیین (ص) مطرح شده و به شرح زیر است، ماده دوم آن تزکیه امیین و گروندگان به اسلام می باشد:

»

(۱)

(۲)

(۳)

(۴)

«^۱.

منظور از « و مخصوصاً کیفیت تزکیه که بعد از تلاوت آیات و قبل از تعلیم کتاب آمده است، موضوع قابل بررسی آموزنده ای می باشد که ممکن است آیات مربوطه مشمول تحول محتوایی نیز باشند.

۱. جمعه (۶۲) / ۲: اوست که در میان مردمی آموزش ندیده، پیامبری از خودشان برانگیخت

(۱) که آیاتش را بر آنها می خواند

(۲) و [از پلیدی جهل و شرک] پاکشان می سازد

(۳) و به آنها کتاب و

(۴) فرزاندگی می آموزد، در حالی که بی تردید قبل از آن در گمراهی آشکاری بودند.

آنچه قبلاً باید دید این است که مقصود از تزکیه چیست و عمل تزکیه را رسول اکرم (ص) چگونه روی مؤمنین انجام داده است و سپس اینکه انجام تزکیه و ابلاغ آیات مربوطه، آیا به ترتیب چهار ماده برنامه - یعنی بعد از تلاوت آیاتی از قرآن و قبل از پرداختن به تعلیمات - بوده و پایه پای یکدیگر پیش رفته است و اصلاً این برنامه ۴ ماده‌ای مخصوص خود پیغمبر و مقارن بعثت بوده است یا پیوسته است و در تمام امت ادامه دارد.

سؤال دوم، اگر کیفیت و آیات مربوط به تزکیه مشخص شد و جدولی تنظیم کردیم، خود به خود روشن خواهد گشت. مسئله عمده تر و مقدماتی جواب سؤال اول است:

(۱) آیا تزکیه که آن را مترادف با تصفیه و مأخوذ از سنت کشورهای انقلابی کمونیستی گرفته‌اند، به معنای طرد قاطعانه غیر موافقین و اعدام هر مخالف و منحرف و حتی مشکوک و نامساعد بوده است؟ و پاکسازی یعنی جارو کردن و به زباله انداختن هر چه غیر مکتبی و غیر خودی است؟ ...

(۲) تزکیه که اصولاً و لغتاً و بنا به منطوق آیه‌های بعثت، زدودن آلودگی‌ها و پاک و مصفاً و مساعد ساختن خود افراد است (اگرچه قبلاً در گمراهی آشکار بوده باشند)، آیا با اجبار و تحمیل و احیاناً تعزیر و جاری کردن حدود باید انجام گردد؟ زیرا که به مصلحت خود آنها و خواسته خدا است و چاره‌ای جز آن وجود ندارد؟

(۳) «باتوجه به اصل»^۱ و عدم امکان اعمال زور و حدود شرعی روی مشرکین و تازه مسلمانان، آیا پیغمبر اسلام آن را از طریق موعظه، تذکر و تمنا انجام داده و صرف اطلاع و توجه دادن برای اصلاح و تزکیه انسان چه از ناحیه رسول خدا و چه از ناحیه مبلغین و مربیان و مسلمانان بعدی درباره خود و سایرین کافی است؟

(۴) آیا مؤثرتر از یادآوری و پند، خصوصاً در آستانه دوران تکامل عقلی و علمی انسان، توسل به منطق و استدلال و ارائه شواهد عینی و علمی نیست؟ و قرآن این رویه را اتخاذ نکرده است؟

در سیستم‌های تربیتی بشری، همه این حالات و روش‌ها دیده شده و می‌شود. چه شکل سیاسی انقلابی به اصطلاح مترقیانه آن، چه تنبیه‌های بدنی و تحمیل‌های پلیسی و قانونی به مصداق «تا نباشد چوب تر فرمان نبرند گاو و خر» که هم آخوندهای مکتب‌خانه‌های قدیم به کار می‌بردند، هم مخالفین انساندوستی و آزادی و مستبدها که مردم غیر خودشان را همسطح و مشابه حیوانات می‌گیرند، و چه عمل بعضی از

۱. بقره (۲) / ۲۵۶: در پذیرش [دین اکراه] و اجباری [نیست]...

مصلحین صلح جو و مکاتب تعلیم و تربیت که صرف اطلاع و هشدار را کافی می دانند. البته ممکن است شواهد یا قرائنی از زبان یا از زمان انبیاء در تأیید روش های فوق بیاورند. مثلاً دعای نوح که می گفت :

»

«^۱.

و خود طوفان نوح یا غرق فرعون و فرعونیان و هلاک عاد و ثمود و همچنین اشاراتی از قبیل :

اکثرهم فاسقون ، مشرکون ، لایشعرون

و دستورهایی چون :

«^۲.

»

هلاک های کلی و تصفیه های قومی که کار آنها و نتیجه عدول از حق و عمل خود آنها است، مقوله جداگانه و خارج از برنامه انبیاء و آخرینشان بوده است، نذیر و بشیر و مدگر و هادی و واعظ بودن پیغمبر نیز درست است و تزکیه هم جزئی از برنامه و رسالت او می باشد.

روش اتخاذی پیغمبرمان در زمینه تزکیه را بهتر است از خود قرآن بپرسیم. به دنبال کلمه تزکیه برویم که در چه موارد و چگونه به کار رفته، چه دستورات را نشان داده و چه اعمالی را همراه و همکار گرفته است.

خوشبختانه از همان سال های شروع رسالت، با صراحت و توضیح لازم به جواب سؤالمان می رسیم : در سوره شمس (۹۱) (سال اول بعثت) اولین بار اصطلاح تزکیه درباره نفس انسانی که تنظیم و تسویه شده، الهام برای معصیت ها و برای تقوا یافته و بستری برای جریان های بد و خوب می باشد، عنوان می گردد :

»

«^۳

۱. نوح (۷۱) / ۲۶ و ۲۷ : ... پروردگارا احدی از کافر ها را بر زمین (باقی) نگذار.
اگر بگذاری بندگانت را گمراه می کنند و جز فاجر معصیت کار و ناسپاس کافر نمی زایند.
۲. نساء (۴) / ۶۳ : و آنها را موعظه کن و گفتار رسایی را (که نافذ) در نفس های شان (باشد) به کار بر.
۳. شمس (۹۱) / ۷ تا ۱۰ : و سوگند به نفس آدمی و آنکه سامانش بخشید.
و بزهکاری و تقوایش را به او الهام کرد.
و هر که در پاکی نفس کوشید ، رستگار شد.
و هر که نفس را [به گناه] آلود ، باخت.

و در همین سال به فاصله دو شماره نزول، «^۱ تکرار گردیده مانع سر راه که »^۲ است، گوشزد می‌شود و سپس در سال دوم در سوره لیل (۹۴) بعد از اشاراتی در زمینه عطا و تقوی، تصدیق حُسنی، بخل و استغنا و تکذیب حسنی و بی‌نیاز نکردن مال و اقتصاد در زمان هلاکت و بالاخره تعهد خدا بر هدایت انسان و هشدار دادن آتش جهنم به اشقیاء، منظور و راه تزکیه اعلام می‌شود:

»
۳
«

بعداً که پرداخت مال در راه خدا واجب شمرده و میزان و مقرراتش تعیین می‌گردد، نام آن را زکات می‌گذارند، یعنی وسیله تزکیه تأدیه‌کننده آن. حضرت زهرا صدیقه کبری نیز در مقدمه خطبه اعتراضیه خود، زکات را وسیله تزکیه نفس و افزایش روزی می‌داند که از طرف خدا قرار داده شده است.^۴

زکات اسلام بیش از هر چیز، یک عمل عبادی شخصی و به قصد یا حرکت انسان به سوی خدا است. در آیات زیادی از قرآن، «زکات» به دنبال «صلا» که ارتباط و پیوند بین انسان و خدا است می‌آید:

»
۵
«

»
۶
«

یا از قول حضرت عیسی (ع) در سوره مریم (۱۹):

»
۷
«

۱. اعلی (۸۷) / ۱۴: بی‌گمان هر که پاکی ورزید و با یاد و بزرگی [های] پروردگارش به نماز ایستاد رستگار شد.

۲. اعلی (۸۷) / ۱۶: ولی شما زندگی دنیا را ترجیح می‌دهید.

۳. لیل (۹۲) / ۱۷ و ۱۸: و زود باشد که پرهیزکارتر را از آن (آتش زبانه کش) دور کنم.

آن کس که مالش را می‌دهد تا تزکیه شود.

۴. از خطبه حضرت زهرا (س):

ترجمه: پس خداوند ایمان به خود را پاک کننده انسان از شرک و نماز را برای دور نمودن انسان از خود بزرگ بینی و پرداخت زکات را پاکیزگی درون و موجب افزایش روزی و روزه را برای تحقق خلوص انسان قرار داد.

۵. بقره (۲) / ۴۳، ۸۳ و ۱۱۰، نساء (۴) / ۷۷، حج (۲۲) / ۷۸، نور (۲۴) / ۵۶، مجادله (۵۸) / ۱۳ و مزمل (۷۳) / ۲۰: به نماز بایستید و زکات بپردازید.

۶. مائده (۵) / ۵۵، نمل (۲۷) / ۳ و لقمان (۳۱) / ۴: به نماز می‌ایستند و با خضوع و فروتنی انفاق می‌کنند.

۷. مریم (۱۹) / ۳۱: ... و تا زنده‌ام، مرا به نماز و زکات توصیه کرده است.

در آیه ۱۰۳ از سوره توبه (۹)، پرداخت سهمی از مال، صریحاً وسیله تطهیر و تزکیه صاحب آن اعلام می‌شود:

« .۱

»

غیر از زکات که از نظر فقهی عنوان و نصاب خاص پیدا کرده، جزء واجبات محسوب می‌شود^۲ و حداقل پرداخت مؤمنین در راه خدا است، انواع خرج کردن‌ها و پرداخت‌ها و خدمات در قرآن توصیه شده است که هدف اصلی از آنها تمرین اراده و اصلاح شخص می‌باشد و نیل به فضیلت و تقوا و درجات اعلائی آخرت، در حالی که نتیجه عاید شده برای گیرنده یا جامعه، کمتر مورد عنایت بوده است و نام برده نمی‌شود^۳. انواع و اسامی که به آنها داده شده است و شاید در هیچ آیینی چنین تنوع و تأکید وجود نداشته باشد، عبارت است از: انفاق، صدقه، احسان، خیرات و جهاد با مال. دامنه مسئله تا عفو و اغماض که گذشت از حق خود به سود دیگران بوده، ثوابش عظیم و شاید بیش از انفاق مال باشد، کشیده می‌شود و از آنهم جلوتر رفته، به انفاق و بذل جان یعنی شهادت در راه خدا می‌رسد. در یک جا با دید وسیع قاطعی می‌فرماید:

»

« ۴

و در جاهای دیگر تصریح می‌شود که آنچه از اموال و منافع انفاق کنید به سود خودتان بوده تمام و کمال به شما برگردانده می‌شود. در آیاتی نیز انفاق و اغماض و عفو و احسان، متوالیاً و مترادفاً آمده است از جمله در سوره آل عمران (۳):

»

« ۵

۱. توبه (۹) / ۱۰۳: از اموالشان صدقه‌ای که بدان وسیله آنان را پاک می‌سازی، بگیر و به آنها توجه کن، که توجه تو مایه آرامش آنهاست؛ و خدا شنوایی داناست.

۲. و در یک آیه‌ای صدقه همین حالت را پیدا کرده است.

۳. از جمله دلایل دیگر هدف تربیتی و تأثیر شخص که برای زکات و انفاق در نظر بوده است و کمتر به آثار اقتصادی آن در جامعه و دیگران عنایت شده است، آیات ۲۶۱ تا ۲۷۳ سوره بقره (۲) بوده است که علاوه از ذکر ثواب و فوائد انفاق برای خود شخص، اصرار دارد که صرفاً برای خدا و خالی از آزار و ریا باشد و تصریح به: «تَثْبِيتًا مِنْ اَنْفُسِهِمْ» [بقره (۲) / ۲۶۵: ... تثبیت شخصیت خویش...] می‌شود.

۴. آل عمران (۳) / ۹۲: هرگز نائل به بر (حد اعلائی نیکوکاری و فضیلت) نخواهید شد مگر آنکه از آنچه دوست دارید خرج کنید و مایه بگذارید و بدانید که هر چه را انفاق کنید خدا به خوبی آگاه است.

و همچنین فاطر (۳۵) / ۱۸:

... و هر که پاکی ورزد، به سود خویش پاکی می‌ورزد؛ و سرانجام در پیشگاه خداست.

۵. آل عمران (۳) / ۱۳۴: همان‌ها که در آسایش و گزند انفاق می‌کنند و خشم [خویش] را فرو می‌نشانند و از [خطای] مردم در می‌گذرند؛ [چنین مردمی نیکوکارند] و خدا نیکوکاران را دوست می‌دارد.

» « هم که زیاد گفته شده است.

پس به طور خلاصه، تزکیه‌ای که در ماده دوم برنامه بعثت و رسالت آمده است، یک تمرین عملی عبادی اختیاری، به منظور و به وسیله‌ی رهایی از اسارت مالی و استیلای دنیا بر انسان و مایه گذاشتن از منافع و مطلوب‌های محبوب خود می‌باشد، اعم از نقد و جنس، راحتی و رفاه و کار، خشم و حق قصاص و جبران، مقام و فرزند و کسان و بالاخره جان. کلیه این حالات و اعمال در قرآن در کنار و به کمک زکات آمده است و منظور از آنها حصول تزکیه و تقوا می‌باشد که موجب تطهیر و تغییر نفس بوده نیروی اراده و تسلط فراهم می‌شود و به دنبال آن غالباً وعده پاداش آخرت و بخشش خدا داده شده است. آیاتی که در واقع پل رابط مابین تعبیرها و اعمال فوق‌الذکر بوده، همه را در زیر چتر زکات و تزکیه یا همراه آن می‌آورد از این قبیل است:

۱. یوسف (۱۴) / ۹۰:

(تقوا - صبر - احسان - اجر)

۲. ... مَزْمَل (۷۴) / ۲۰:

(صلا ، زکات ، قرض ، احسان)

۳. بقره (۲) / ۱۹۵:

(انفاق ، احسان).

۴. زمر (۳۹) / ۱۰:

(تقوا ، احسان ، اجر دنیا ، صبر ، اجر آخرت).

آل عمران (۳) / ۱۳۴: ...)

۱. یوسف (۱۲) / ۹۰: ... مسلماً هر که تقوا و شکیبایی ورزد، [نیکوکار است و] خدا پاداش نیکوکاران را تباه نخواهد کرد.

۲. مزمل (۷۲) / ۲۰: ... و به نماز بایستند و زکات بپردازند و [با انفاق خود] به خدا وامی نیکو بدهند...

۳. بقره (۲) / ۱۹۵: در راه خدا انفاق کنید و [لی] [با افراط و تفریط در این راه] خویش را به دست خود به هلاکت میفکنید؛ و نیکی کنید، که خدا نیکوکاران را دوست دارد.

۴. زمر (۳۹) / ۱۰: بگو؛ ای بندگان با ایمان من، از پروردگار خویش پروا کنید؛ افرادی که در این جهان نیکویی می‌کنند، پاداش نیکو دارند؛ زمین خدا فراخ است [اگر برای حفظ روش خود دچار مشکل شدید، مقام و موقع خود را رها کنید]؛ قطعاً پاداش پایداران بی دریغ عطا خواهد شد.

۱.
(تقوا، انفاق، کظم غیظ، عفو، احسان)

نور (۷۴) / ۲۲:

۲...

(فضل، ایتاء فی سبیل الله، عفو، صفح، غفران).

بقره (۲) / ۸۳:

۳.
(احسان، صلا، زکات)

توبه (۹) / ۱۰۳:

۴.
(صدقه، تطهیر، تزکیه، صلا)

برای آنکه آیات مربوط به تزکیه را جمع آوری و تحول محتوایی آن را بررسی نماییم، لازم است کلیه آیاتی که در آنها اصطلاحات و اشتقاق‌های فوق آمده است و غرض عبادی و اصلاحی شخص در کار باشد، با کمک کشف‌الآیات یا معجم‌المفهرس استخراج کرده در جدولی برحسب سال‌های رسالت ردیف‌بندی نماییم. البته غیر از توصیف و توصیه یا تشریح زکات و انفاق و غیره، آیاتی هم هست که از ضدانفاق و امساک و مال‌دوستی صحبت می‌کند و از عوامل و خصالی که مانع تزکیه و هدایت و ثواب می‌شود، یا در سرگذشت نیکان ذکرشان به میان می‌آید. حق این است که کلیه موارد فوق به حساب بیاید.

در جدول ۴۳، آیاتی را که تصریحاً یا ترادفاً و تناسباً به‌طور مثبت یا منفی با زکات و تزکیه ارتباط پیدا می‌کند جمع‌آوری نموده و در هر سال تعداد آیات مربوطه را تعیین نموده‌ایم.

با مرور به جدول، چگونگی اجرای عمل تزکیه به‌وسیله نبی اکرم یا شارع انور معلوم می‌شود و مراحل آن را - که همان سیر تحول محتوایی آیات می‌باشد - می‌بینیم.

۱. آل عمران (۳) / ۱۳۴: (... برای پرهیزکاران آماده شده است.) همان‌ها که در آسایش و گزند انفاق می‌کنند و خشم [خویش] را فرو می‌فشانند و از [خطای] مردم در می‌گذرند؛ [چنین مردمی نیکوکارند] و خدا نیکوکاران را دوست می‌دارد.

۲. نور (۲۴) / ۲۲: توانگران و متمکنان شما نباید [به خاطر رنجش] سوگند یاد کنند که به خویشاوندان و ینوایان و مهاجران در راه خدا کمکی نکنند، بلکه باید گذشت و چشم‌پوشی کنند؛ مگر دوست ندارید که خدا هم [خطای] شما را ببخشد؛ و خدا آمرز‌گاری است مهربان.

۳. بقره (۲) / ۸۳: ... و با مردم سخن نیکو بگوئید و به نماز بایستید و زکات بدهید....

۴. توبه (۹) / ۱۰۳: از اموالشان صدقه‌ای که بدان وسیله آنان را پاک می‌سازی، بگیر و به آنها توجه کن.

جدول ۴۳- ترتیب نزول آیات مربوط به تزکیه

تعداد			متن آیات	نام و شماره سوره و آیه	شماره		
آیات		تذکره			تذکره	تذکره	
کلمات	در سال						
	۲	جمع	(...)	مدثر(۷۴)/۴ مدثر(۷۴)/۵	اب	۲	۱
۱۲	۸	۴	جمع	شمس(۹۱)/۹ شمس(۹۱)/۱۰	اب	۱۱	۲
	۱	جمع	(...)	نازعات(۷۹)/۱۸	ب۲	۱۹	۳
	۱۴	جمع	(...)	لیل(۹۲)/۵ لیل(۹۲)/۶ لیل(۹۲)/۷ لیل(۹۲)/۸ لیل(۹۲)/۹ لیل(۹۲)/۱۰ لیل(۹۲)/۱۱ لیل(۹۲)/۱۲ لیل(۹۲)/۱۳ لیل(۹۲)/۱۴ لیل(۹۲)/۱۵ لیل(۹۲)/۱۶ لیل(۹۲)/۱۷ لیل(۹۲)/۱۸	ب۲	۲۱	۴
	۳	جمع	(...)	ماعون(۱۰۷)/۲ ماعون(۱۰۷)/۳ ماعون(۱۰۷)/۷	ب۲	۲۲	۵
	۱	جمع	(...)	مرسلات(۷۷)/۴۴	ب۲	۲۵	۶
	۱	جمع	(...)	مدثر(۷۴)/۴۴	ب۲	۲۷	۷

ادامه جدول ۴۳- ترتیب نزول آیات مربوط به تزکیه

تعداد			متن آیات	نام و شماره سوره و آیه	نوع نزول	شماره	
آیات		کلمات				نوع نزول	نوع نزول
در سوره	در تفسیر						
				همزه (۱۰۴)/۱	ب ۲	۳۲	۸
				همزه (۱۰۴)/۲			
				همزه (۱۰۴)/۳			
			جمع	همزه (۱۰۴)/۴			
۸۰	۱۶	۲۴	۴				
				اعلی (۸۷)/۱۴	ب ۳	۴۲	۹
			جمع	اعلی (۸۷)/۱۵			
	۸		۲				
			جمع	عادیات (۱۰۰)/۸	ب ۳	۴۴	۱۰
	۴		۱				
				بلد (۹۰)/۱۳	ب ۳	۴۹	۱۱
				بلد (۹۰)/۱۴			
			جمع	بلد (۹۰)/۱۵			
	۱۳		۴	بلد (۹۰)/۱۶			
			جمع	تکائثر (۱۰۲)/۱	ب ۳	۵۰	۱۲
	۲		۱				
				صافات (۳۷)/۷۹	ب ۳	۵۱	۱۳
				صافات (۳۷)/۸۰			
				صافات (۳۷)/۱۰۵			
				صافات (۳۷)/۱۰۹			
				صافات (۳۷)/۱۱۰			
				صافات (۳۷)/۱۱۳ ...			
				صافات (۳۷)/۱۲۰			
				صافات (۳۷)/۱۲۱			
				صافات (۳۷)/۱۳۰			
			جمع	صافات (۳۷)/۱۳۱			
	۴۲		۱۰				
				قلم (۶۸)/۱۲	ب ۳	۵۲	۱۴
				قلم (۶۸)/۱۳			
			جمع				
	۸		۲				
				فجر (۸۹)/۱۷	ب ۳	۵۳	۱۵
				فجر (۸۹)/۱۸			
				فجر (۸۹)/۱۹			
			جمع	فجر (۸۹)/۲۰			
	۱۵		۴				

ادامه جدول ۴۳- ترتیب نزول آیات مربوط به تزکیه

تعداد			متن آیات	نام و شماره سوره و آیه	رتبه نزول	شماره	
آیات		رتبه نزول				رتبه نزول	
کلمات	در سال						
۶	۱	جمع	.	زلزال(۹۹)/۷۰	ب۳	۵۴	۱۶
			.	حاقه(۶۹)/۲۸	ب۳	۶۰	۱۷
			(. ...)	حاقه(۶۹)/۲۹			
۱۰	۳	جمع	.	حاقه(۶۹)/۳۴			
			.	معارض(۷۰)/۲۴	ب۳	۶۱	۱۸
۷	۲	جمع	.	معارض(۷۰)/۲۵			
۱۱۹	۴	۳۱	(...)	مؤمنون(۲۳)/۴	ب۳	۶۴	۱۹
			(.)		ب۴	۷۰	۲۰
۱۴	۱۴	۲	.	ذاریات(۵۱)/۱۶			
			.	ذاریات(۵۱)/۱۹			
			.	دهر(۷۶)/۷	ب۵	۸۲	۲۱
			.	دهر(۷۶)/۸			
۲۱	۳	جمع	.	دهر(۷۶)/۹			
۴	۱	جمع	(.)	ق(۵۰)/۲۵	ب۵	۸۷	۲۲
			...	یس(۳۶)/۴۷	ب۵	۸۸	۲۳
۱۶	۱	جمع	...				
			.	مؤمنون(۲۳)/۵۵	ب۵	۹۰	۲۴
			.	مؤمنون(۲۳)/۵۶			
			(...)	مؤمنون(۲۳)/۶۰			
			.	مؤمنون(۲۳)/۶۱			
۳۷	۵	جمع	.	مؤمنون(۲۳)/۹۶			
			(...)		ب۵	۹۱	۲۵
۸۵	۷	۱۱	جمع	فصلت(۴۱)/۷			
			.	انبیاء(۲۱)/۷۳	ب۶	۹۴	۲۶
			(....)				
۱۹	۲	جمع	...	انبیاء(۲۱)/۹۰			

ادامه جدول ۴۳- ترتیب نزول آیات مربوط به تزکیه

تعداد			متن آیات	نام و شماره سوره و آیه	تاریخ نزول	شماره	
آیات		تاریخ نزول				تاریخ تولید	
کلمات	تاریخ نزول						
			(...) ...	مریم (۱۹)/۳۱ مریم (۱۹)/۳۲ مریم (۱۹)/۵۵	ب ۶	۹۸	۲۷
۱۶	۳	جمع		بینه (۹۸)/۵	ب ۶	۹۹	۲۸
				لقمان (۳۱)/۴	ب ۶	۱۰۰	۲۹
۵۸	۹	۷	جمع	طه (۲۰)/۷۶	ب ۷	۱۰۳	۳۰
۱۱	۱	جمع		(...)	ب ۷	۱۰۶-۲	۳۱
				فرقان (۲۵)/۶۷	ب ۷	۱۰۷	۳۲
			()	نحل (۱۶)/۳۲ نحل (۱۶)/۱۲۸	ب ۷	۱۰۷	۳۲
۲۰	۲	جمع		(...)	ب ۷	۱۰۹-۱	۳۳
۳۹	۳	۵	جمع	بقره (۲)/۳	ب ۸	۱۱۰	۳۴
				سجده (۳۲)/۱۶	ب ۸	۱۱۲	۳۵
				اسراء (۱۷)/۲۳	ب ۸	۱۱۴	۳۶
			()	نمل (۲۷)/۳	ب ۸	۱۱۵	۳۷
۱۵	۷	۴	جمع	()	ب ۸	۱۱۷-۲	۳۸
				زمر (۳۹)/۳۴	ب ۹	۱۱۷	۳۸
				تغابن (۶۴)/۱۵ تغابن (۶۴)/۱۶ تغابن (۶۴)/۱۷	ب ۹	۱۱۷	۳۸
۳۰	۳	جمع		فصلت (۴۱)/۳۴	ب ۹	۱۱۹	۳۹
۷	۱	جمع					

ادامه جدول ۴۳- ترتیب نزول آیات مربوط به تزکیه

تعداد			متن آیات	نام و شماره سوره و آیه	تذکره نزول	شماره	
آیات		تذکره نزول				تذکره نزول	تذکره نزول
کلمات	تذکره نزول						
در سال	تذکره نزول	تذکره نزول					
			روم (۳۰)/۳۸	ب ۹	۱۲۰	۴۰
		جمع ۲		روم (۳۰)/۳۹			
	۳۲						
				اسراء (۱۷)/۱۰۰	ب ۹	۱۲۱	۴۱
		جمع ۱					
۸۲	۱۳	۷					
				اعراف (۷)/۱۹۹	ب ۱۰	۱۲۲	۴۲
		جمع ۱					
	۷			نور (۲۴)/۵۶	ب ۱۰	۱۲۳	۴۳
		جمع ۱					
	۶						
				عنکبوت (۲۹)/۸	ب ۱۰	۱۲۶-۱	۴۴
	۱۷	۴	۳				
				سبا (۳۴)/۳۷	ب ۱۱	۱۲۷	۴۵
				سبا (۳۴)/۳۹			
		جمع ۲					
	۳۸						
				یوسف (۱۲)/۲۲	ب ۱۱	۱۲۹	۴۶
				یوسف (۱۲)/۵۶			
				یوسف (۱۲)/۸۸			
				یوسف (۱۲)/۹۰			
		جمع ۴					
	۳۷						
				قصص (۲۸)/۱۴	ب ۱۱	۱۳۰	۴۷
۸۵	۱۰	۷	۱				
				قصص (۲۸)/۵۴	ب ۱۲	۱۳۰-۲	۴۸
		جمع ۱					
	۱۲						
				مزل (۷۳)/۲۰	ب ۱۲	۱۳۱	۴۹
		جمع ۱	...				
	۱۴						

ادامه جدول ۴۳- ترتیب نزول آیات مربوط به تزکیه

تعداد			متن آیات	نام و شماره سوره و آیه	تذکره نزول	شماره	
آیات		تذکره نزول				تذکره نزول	
تذکره نزول	تذکره نزول						
۴	۱	جمع	...	نجم (۵۳)/۳۱	ب۱۲	۱۳۳	۵۰
				کهف (۱۸)/۴۶	ب۱۲	۱۳۵	۵۱
۱۳	۱	جمع	.				
				لقمان (۳۱)/۲۲	ب۱۲	۱۳۶	۵۲
۵۳	۱۰	۵	جمع	...			
				شوری (۴۲)/۲۰	ب۱۳	۱۳۸	۵۳
				شوری (۴۲)/۲۳			
				شوری (۴۲)/۳۸			
۳۸	۳۸	۳	جمع	.			
				بقره (۲)/۱۹۵	ه۱	۱۳۹	۵۴
۱۳	۱	جمع	.				
				فاطر (۳۵)/۱۸	ه۱	۱۴۰	۵۵
				فاطر (۳۵)/۲۹			
				فاطر (۳۵)/۳۲			
۲۶	۳	جمع	.				
				زمر (۳۹)/۱۰	ه۱	۱۴۱	۵۶
۲۱	۱	جمع	.				
				انفال (۸)/۳	ه۱	۱۴۳-۱	۵۷
۶۹	۹	۷	جمع	.			
				انفال (۸)/۲۸			
				انفال (۸)/۶۰	ه۲	۱۴۳-۲	۵۸
				انفال (۸)/۷۲			
۳۳	۲	جمع	...				
				صف (۶۱)/۱۱	ه۲	۱۴۴	۵۹
۹	۱	جمع	...				

ادامه جدول ۴۳- ترتیب نزول آیات مربوط به تزکیه

تعداد			متن آیات	نام و شماره سوره و آیه	شماره		
آیات		تعداد تجزیه			تعداد تجزیه	تعداد تجزیه	
کلمات	تجزیه						
تعداد	تجزیه	تجزیه	تجزیه	تجزیه	تجزیه	تجزیه	
	۱۰	۱	جمع	... احقاف(۴۶)/۱۲ هـ ۲	۱۴۷	۶۰	
	۲۰	۱	جمع	... نحل(۱۶)/۷۵ هـ ۲	۱۴۸	۶۱	
۸۳	۱۱	۶	جمع	... جمعه(۶۲)/۲ هـ ۲	۱۵۰	۶۲	
				آل عمران(۳)/۹۲ هـ ۳	۱۵۱-۲	۶۳	
			آل عمران(۳)/۱۰۴ هـ ۳			
				آل عمران(۳)/۱۱۴ هـ ۳			
				آل عمران(۳)/۱۱۵ هـ ۳			
				آل عمران(۳)/۱۳۴ هـ ۳			
				آل عمران(۳)/۱۶۴ هـ ۳			
			آل عمران(۳)/۱۷۲ هـ ۳			
۸۵		۷	جمع				
			...	منافقون(۶۳)/۹ هـ ۳	۱۵۲	۶۴	
	۳۰	۲	جمع	منافقون(۶۳)/۱۰ هـ ۳			
				حج(۲۲)/۲۸ هـ ۳	۱۵۳	۶۵	
			حج(۲۲)/۳۶ هـ ۳			
				حج(۲۲)/۳۷ هـ ۳			
				حج(۲۲)/۷۷ هـ ۳			
۳۳		۵	جمع	حج(۲۲)/۷۸ هـ ۳			

ادامه جدول ۴۳- ترتیب نزول آیات مربوط به تزکیه

تعداد			متن آیات	نام و شماره سوره و آیه	شماره		
آیات		کلمات			نزل	نزل	نزل
نزل	نزل						
۱۶۲	۱۴	۱۶	جمع ...	آل عمران (۳)/ ۱۷ آل عمران (۳)/ ۳۰	۳	۱۵۴	۶۶
	۱۴	۱	جمع	اعراف (۷)/ ۵۶	۴	۱۵۵-۲	۶۷
		۲	جمع	توبه (۹)/ ۵۳ توبه (۹)/ ۶۰	۴	۱۵۹	۶۸
	۴	۱	جمع	یونس (۱۰)/ ۲۶	۴	۱۶۰	۶۹
		۵	جمع ...	حدید (۵۷)/ ۷ حدید (۵۷)/ ۱۰ حدید (۵۷)/ ۱۱ حدید (۵۷)/ ۱۸ حدید (۵۷)/ ۲۰	۵	۱۶۱	۷۰
	۶	۱	جمع	نحل (۱۶)/ ۹۰	۵	۱۶۲	۷۱
		۲	جمع	نور (۲۴)/ ۲۱ نور (۲۴)/ ۲۲	۵	۱۶۳	۷۲
			جمع	بقره (۲)/ ۴۳ بقره (۲)/ ۵۸	۵	۱۶۴	۷۳

ادامه جدول ۴۳- ترتیب نزول آیات مربوط به تزکیه

تعداد			متن آیات	نام و شماره سوره و آیه	تذکره نزول	شماره	
کلمات		آیات				تذکره نزول	تذکره تفسیر
در سال	در روز						
			بقره(۲)/۸۳	ه ۵	۱۶۴	دامه ۷۳
			بقره(۲)/۱۰۹			
			بقره(۲)/۱۱۰			
			بقره(۲)/۱۱۲			
			بقره(۲)/۱۲۹			
			بقره(۲)/۱۴۹			
۱۹۵	۷۷	۱۷	جمع	بقره(۲)/۱۵۱			
			احزاب(۳۳)/۲۹	ه ۶	۱۶۵-۲۷۴	
			احزاب(۳۳)/۳۳			
			احزاب(۳۳)/۳۵			
۲۳		۳	جمع				
			نساء(۴)/۱۴۹	ه ۶	۱۶۶	۷۵
			نساء(۴)/۱۶۲			
۲۰		۲	جمع				
			انعام(۶)/۸۴	ه ۶	۱۶۷	۷۶
			انعام(۶)/۱۶۰			
۵۴	۱۱	۷	جمع				
			رعد(۱۳)/۲۲	ه ۷	۱۶۸-۲۷۷	
۱۰		۱	جمع				
			توبه(۹)/۷۱	ه ۷	۱۶۹	۷۸
			توبه(۹)/۷۹			
			توبه(۹)/۸۸			
			توبه(۹)/۹۲			

ادامه جدول ۴۳- ترتیب نزول آیات مربوط به تزکیه

تعداد			متن آیات	نام و شماره سوره و آیه	نزل نزول	شماره	
کلمات		آیات				نزل	ادامه
در سال	تکرار تکرار	تکرار تکرار				نزل	ادامه
			...	توبه (۹)/۱۰۰ ...	ه ۷	۱۶۹	دامه ۷۸
			...	توبه (۹)/۱۰۳			
			...	توبه (۹)/۱۰۴			
			...	توبه (۹)/۱۱۱			
		۹	جمع	توبه (۹)/۱۲۱			
		۹۳					
			()	مائده (۵)/۵۵	ه ۷	۱۷۲	۷۹
			()	مائده (۵)/۸۵			
		۲	جمع				
		۶					
			قصص (۲۸)/۷۷	ه ۷	۱۷۴	۸۰
			قصص (۲۸)/۸۴			
		۲	جمع				
		۱۳۰					
			نساء (۴)/۳۶	ه ۸	۱۷۵	۸۱
			نساء (۴)/۳۸			
			نساء (۴)/۳۹			
			نساء (۴)/۴۰			
			نساء (۴)/۴۹			
			نساء (۴)/۷۴			
			نساء (۴)/۷۶			

ادامه جدول ۴۳- ترتیب نزول آیات مربوط به تزکیه

تعداد			متن آیات	نام و شماره سوره و آیه	ت: ن: ز:	شماره	
آیات		ت: ن: ز:				دامه	
کلمات	در ت: ن: ز:						
				نساء(۴)/۹۵	هـ ۸	۱۷۵	دامه ۸۱
		جمع ۱۰	نساء(۴)/۱۱۴ نساء(۴)/۱۲۵			
	۱۴۵		()	توبه(۹)/۱۸ توبه(۹)/۳۴	هـ ۸	۱۷۷	۸۲
		جمع ۲				
	۳۰		احقاف(۴۶)/۱۵	هـ ۸	۱۷۸	۸۳
	۱۷۹	۴	جمع ۱۳	مجادله(۵۸)/۱۲ مجادله(۵۸)/۱۳	هـ ۹	۱۸۱	۸۴
		جمع ۲				
	۲۲		مائده(۵)/۹۳	هـ ۹	۱۸۲	۸۵
	۹		جمع ۱				
			بقره(۲)/۱۵۸ بقره(۲)/۱۷۷ بقره(۲)/۱۷۸ بقره(۲)/۱۸۴ بقره(۲)/۲۳۶	هـ ۹	۱۸۳-۱۸۶	۸۶

ادامه جدول ۴۳- ترتیب نزول آیات مربوط به تزکیه

تعداد			متن آیات	نام و شماره سوره و آیه	تاریخ نزول	شماره	
آیات		تاریخ نزول				دوره	
کلمات	تعداد						
در سال	تعداد	تعداد					
			(...)	بقره (۲)/ ۲۳۷	۹ هـ	۱-۱۸۳	ادامه ۸۶
			(...)	بقره (۲)/ ۲۵۴			
			(...)	بقره (۲)/ ۲۶۱			
				بقره (۲)/ ۲۶۲			
				بقره (۲)/ ۲۶۳			
				بقره (۲)/ ۲۶۴			
				بقره (۲)/ ۲۶۵			
				بقره (۲)/ ۲۶۶			
				بقره (۲)/ ۲۶۷			
			-----	بقره (۲)/ ۲۶۸			
				بقره (۲)/ ۲۶۹			
				بقره (۲)/ ۲۷۰			

ادامه جدول ۴۳- ترتیب نزول آیات مربوط به تزکیه

تعداد			متن آیات	نام و شماره سوره و آیه	ت: ن: ز:	شماره	
آیات		دوره				ت: ن: ز:	دوره
ت: ن: ز:	ت: ن: ز:	سال				ت: ن: ز:	سال
				بقره(۲)/۲۷۱ هـ ۹	۱۸۳-۱	دوره	۸۶
			...	بقره(۲)/۲۷۲			
				بقره(۲)/۲۷۳			
				بقره(۲)/۲۷۴			
۴۳۷۴۰۶۲۴	۲۱	جمع					
				بقره(۲)/۲۷۵ هـ ۱۰	۱۸۳-۲	دوره	۸۷
				بقره(۲)/۲۷۶			
				بقره(۲)/۲۷۷			
				بقره(۲)/۲۷۸			
				بقره(۲)/۲۷۹			
				بقره(۲)/۲۸۰			
				بقره(۲)/۲۸۱			
۱۰۹	۷	جمع					
				انعام(۶)/۱۵۱ هـ ۱۰	۱۸۷	دوره	۸۸
					
۶	۱	جمع					
				طلاق(۶۵)/۷ هـ ۱۰	۱۸۸	دوره	۸۹
				...			
۲۲	۱	جمع					
				نساء(۴)/۱۲۸ هـ ۱۰	۱۸۹	دوره	۹۰
				...			
۲۸	۱	جمع					

ادامه جدول ۴۳- ترتیب نزول آیات مربوط به تزکیه

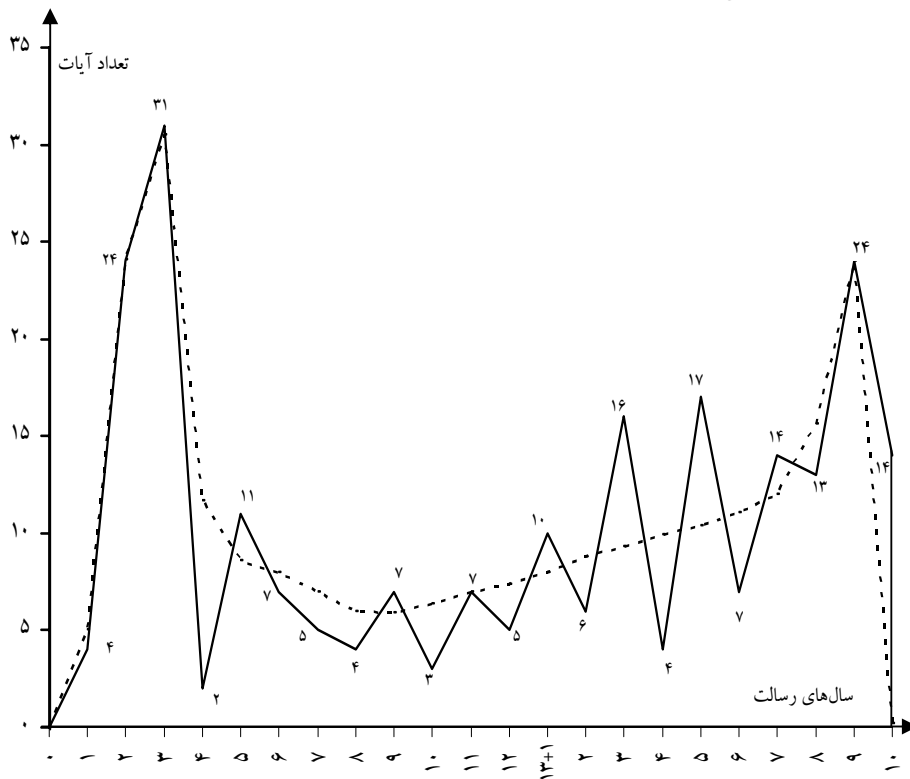
تعداد			متن آیات	نام و شماره سوره و آیه	تذکره نزول	شماره	
آیات		کلمات				تذکره نزول	تذکره تفسیر
در تذکره نزول	در تذکره تفسیر						
	۱	۱۲	...	نور (۲۴)/۳۷	ه ۱۰	۱۹۰	۹۱
			...	مائده (۵)/۱۲	ه ۱۰	۱۹۱	۹۲
			...	مائده (۵)/۱۳			
			...	مائده (۵)/۵۳			
	۳	۲۰۵۲۸	جمع				
		۳۳۵	جمع کل				

از روی جدول ۴۳، منحنی‌های تعداد آیات و تعداد کلمات نازل شده در هر سال را در شکل‌های ۶۱ و ۶۲ نمایش داده‌ایم. اولی ضربات یا دفعات توجه به انفاق و زکات را نشان می‌دهد و دومی وسعت و عمق تذکر و توضیحات را. منحنی‌ها تا حدودی شباهت به شکل‌های ۴۹ و ۵۰ در بخش دوم که راجع به احکام تربیتی و اخلاقی و احکام فقهی به‌طور کلی بود، دارند که طبیعی و منطقی است.

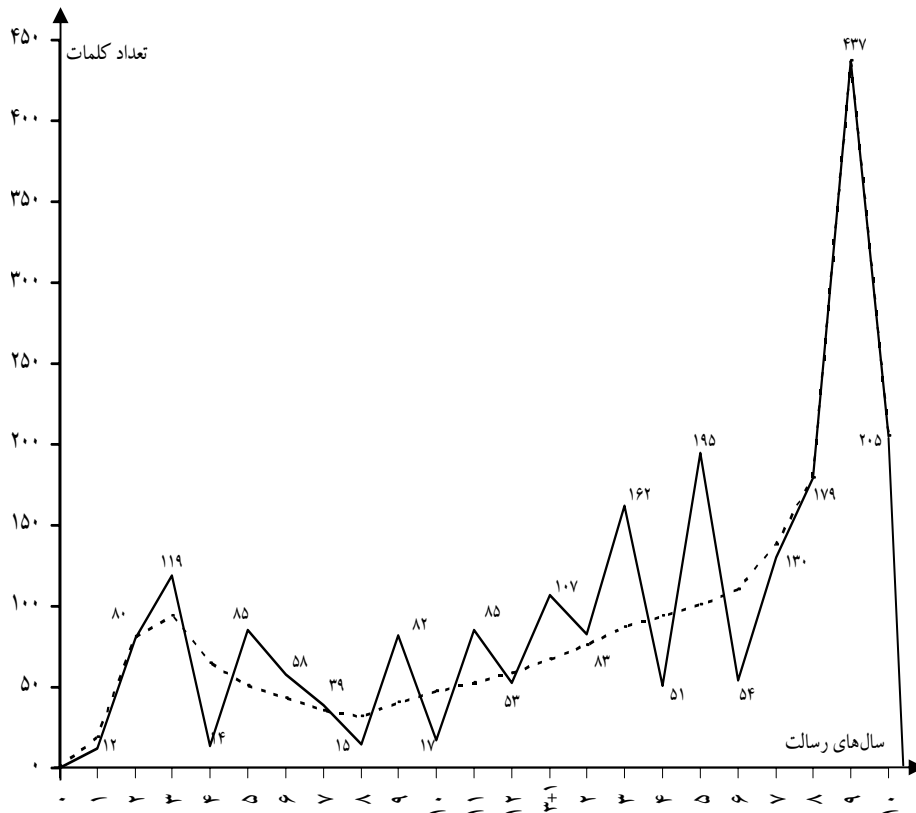
هر دو منحنی، یک قله یا ماکزیمم در سال ۳ بعثت و قله دیگری در سال ۹ هجرت پیدا کرده‌اند. قله اصلی و بلندتر، به‌لحاظ تعداد آیات نازل، اولی است و به‌لحاظ تعداد کلمات وحی شده دومی. وفور آیات تمرکزی (اصلی یا فرعی) در ابتدای رسالت، تأیید نکته‌ای را می‌کند که در بخش دوم (بند ۳۳، د) راجع به دو بار نازل شدن قرآن گفته بودیم. آیات سال‌های دوم و سوم بعثت به‌طوری که در جدول ملاحظه می‌شود، مجموعه فشرده‌ای از وجهه‌های گوناگون تزکیه، اعطاء، اطعام و احسان و در ذم بخل و مال‌دوستی، با اشاراتی به فریضه زکات و پاداش دو دنیا می‌باشد. وفور و تمرکز سال ماقبل آخر، که به‌لحاظ تعداد کلمات برجستگی خاص یافته است، همزمان با

آیات تشریحی و فقهی بوده آیات تشویقی جاذب و توصیف‌های تشبیهی جالب را در بر گرفته است. در فاصله این دو سال، سیر کلی تنزیل با نوسان‌های منظم خود حالت صعودی متوسط داشته و هیچ‌گاه قطع نشده است. مانند تذکر و توضیح آخرت (شکل ۳۴) و آیات توحید و نبوت (شکل ۴۲) که موضوعات اعتقادی بودند. تحول محتوایی آیات با ملاحظه جدول ۴۳ حالت اتصالی - انطباقی دارد^۱. یعنی تغییرات مستمر بوده و مراحل جدید، قبل از پایان مراحل ماقبل ظاهر می‌گردد و مدتی توأمأ حضور دارند. جریان کلی تزکیه، در میان دو حد ابتدایی و انتهایی، با اشاره و اجمال آغاز می‌گردد و مانند نمونه‌ها و موضوعات دیگر به تشریح و تفصیل ختم می‌شود. اولین خطاب تزکیه یا تطهیر، به شخص پیغمبر است که معلم و مربی و الگو باشد و پس از آن به نفوس انسان‌ها.

شکل ۶۱- منحنی نمایش آیات تزکیه بر حسب تعداد آیات

شکل ۶۲- منحنی نمایش آیات تزکیه بر حسب تعداد کلمات

در فاصله سال اول بعثت تا سال دهم هجرت به یک سلسله تنوع‌هایی در آیات تزکیه بر می‌خوریم که شامل توبیخ، تذکر، توصیه و تشویق است. در سال‌های نخستین بعثت که تزکیه از راه اعطاء مال اعلام می‌گردد، ملامت دنیاپرستی، تحریک عواطف بشری و تأسی به برگزیدگان خدا زیاد دیده می‌شود (جدول ۴۳، ردیف‌های: ۴، ۵، ۷، ۱۰، ۱۳، ۱۴، ۱۵ و ۲۱). پس از آن به صورت‌های گوناگون، تزکیه در عناوین مختلف احسان، اطعام، انفاق، خیرات و برّ مواجه شده کلمه «زکات» را در سال‌های ۳ و ۵ بعثت (ردیف‌های ۱۹ و ۲۵ جدول ۴۳) می‌بینیم که عَلم می‌شود. از سال ششم بعثت به بعد، مرتباً صلا و زکات مثل خواهرهای دوقلو و همانند «يَتْلُوا عَلَيْهِمْ آيَاتَهُ وَيُزَكِّيهِمْ»، به دنبال یکدیگر آمده، زکات جنبه عبادت خالص پیدا می‌کند (جدول ۴۳، ردیف‌های: ۲۶ تا ۲۹، ۳۲، ۳۶، ۳۷، ۴۳، ۴۹، ۶۵، ۷۳ تا ۷۵، ۷۸، ۷۹، ۸۲، ۸۴، ۸۶، ۸۷ و ۹۲).

شروع این اتصال و آنجا که صلا در وسط خیرات و زکات جا داده می‌شود، از زبان و زمان انبیاء در سال ۶ بعثت است (ردیف‌های ۲۶ تا ۲۸) و سپس شناسنامه ایمان و تقوا و صفت ثابت مؤمنین و متقین و مؤمنات می‌شود که تا سال ۱۰ هجرت ادامه می‌یابد (کلیه ردیف‌های اخیرالذکر بعد از ۲۸ و تا ۸۷ منهای سه ردیف ۷۳، ۷۵ و ۹۲ که اشاره به اهل کتاب دارد).

به لحاظ مایتعلق یا گیرندگان زکات، موارد مصرف انفاق و احسان و صدقات در سال‌های مکی، یا نامشخص و کلی است و یا از مساکین، محرومین، یتیمان، اسراء، ابن‌السبیل و ذوی‌القربی نام برده می‌شود. از سال اول هجرت، انفاق فی سبیل‌الله و جهاد به اموال و انفس وارد صحنه و فورمول جاری می‌گردد که در رابطه با جنگ‌های دفاعی مسلمین است (جدول ۴۳، ردیف‌های: ۵۴، ۵۷، ۵۸، ۵۹، ۶۵، ۶۸، ۷۰، ۷۲، ۷۸، ۸۱ و ۸۶). انفاق و جهاد یا قتال فی سبیل‌الله، مانند صلا و زکات دوش به دوش هم می‌آیند، بدون آنکه مساکین و محرومین و همچنین مقارنه صلا و زکات از قلم بیفتند.

* * *

به لحاظ تشریح و صدور حکم فقهی که حدیث و سنت حدود و نصاب آن‌را معلوم خواهد کرد، یکی در سال ۴ هجرت (ردیف ۶۸، توبه (۹/۶۰) است که مستحقین و شمولین صدقات و زکات به ترتیب تعیین شده‌اند و پس از آن در سال ۸ هجری (ردیف ۸۱، نساء (۴/۳۶) و ردیف ۸۶، بقره (۲/۱۷۷) و در سال‌های جلوتر، ابتدا لحن آیات ملامت به خسیسان و بخیلان است یا نصیحت و توصیف و توصیه همراه با وعده‌های عذاب و بشارت پاداش. آمریت با بکار بردن صیغه امر «^۱ یا^۱» و «^۲ در سال ۹ بعثت آغاز می‌گردد (ردیف ۳۸) و در ردیف‌های ۴۳ (سال ۱۰ ب، نور (۲۴/۵۶) و ۴۹ (سال ۱۲ ب، مزمل (۷۳/۲۰) به جای^۳»^۳، افعال امر «^۴ می‌آید. امر به انفاق و احسان را که بعداً به مناسبت و به موازات جهاد تکرار و تأکید می‌شود، در سال ۱ هجرت مشاهده می‌نماییم (ردیف ۵۴، بقره (۲/۱۹۵):

۱. تغابن (۶۴) / ۱۶: ... انفاق کنید ...

۲. روم (۳۰) / ۳۸: ... بده به خویشاوندان ...

۳. نمل (۲۷) / ۳: ... به نماز می‌ایستند و زکات می‌پردازند...

۴. نور (۲۴) / ۵۶ یا مزمل (۷۳) / ۲۰: ... به نماز بایستید و زکات بپردازید...

* * *

در برابر این توصیه و تأکید و تشریح‌ها یا نهی و امرها، باید طبعاً و آن‌طور که رسم قرآن است، جزا و ارائه آثار مشاهده شود. یکی از آثار و بلکه اثر اصلی، خود تزکیه یعنی حصول ماده دوم برنامه بعثت است که می‌بایستی روی امین و ناس اجرا گردد و مقدمه برای تعلیم باشد، تعلیم کتاب و حکمت. ولی چنین نیست و آیات و ردیف‌ها نشان می‌دهد که خود تزکیه اصالت و هدفیت دارد، زیرا که وعده پاداش و ثواب درباره آن داده می‌شود، آن هم انواع پاداش‌ها و منافع و بیش از آنچه برای عبادات و اعمال دیگر در قرآن آمده است. وعده‌های ثواب تزکیه یا احسان و زکات و انفاق و شهادت و غیره، به نوبه خود معرف و مشمول تحول به شرح زیر می‌باشد:

• تسهیل مشکلات و نتایج مطلوب این دنیا، و خلاف آن در صورت عکس (ردیف‌های ۴، ۴۰، ۴۵، ۵۲، ۵۶)؛

• سقوط به دوزخ و عذاب‌های شدید، در صورت خودداری از اطعام مساکین و انفاق و در صورت مال‌اندوزی، برای ابدیت‌طلبی و سعادت (ردیف‌های ۷، ۸، ۱۷، ۲۲، ۲۵)؛

• فلاح و رستگاری (ردیف‌های ۹، ۱۹، ۲۰، ۳۸، ۶۵)؛

• برگزیدگی از طرف خدا به پاداش احسان (ردیف‌های ۱۳، ۴۶، ۴۷، ۷۶)؛

• وعده بهشت (ردیف‌های ۲۰، ۳۰، ۷۹، ۹۲) مخصوصاً در عالی‌ترین تعالی و توصیف (ردیف ۲۱، آیات ۱۱ تا ۲۲ سوره دهر (۷۶) - ردیف ۶۳، آیه ۱۳۴ آل عمران (۳))؛

• خیر و ثواب آخرت و اجر عظیم با وعده جبران و سود چند برابر (ردیف‌های ۳۳، ۳۷، ۴۰، ۴۵، ۴۸ تا ۵۱، ۵۳، ۵۵، ۵۷ تا ۶۰، ۶۶، ۶۹، ۷۰ و ردیف ۷۳، آیه ۱۱۲ بقره (۲) و در ردیف ۷۴، آیات ۲۹ و ۳۵ احزاب (۳۳)، ۷۵، ۷۷، ۷۸، ۸۰، ۸۱، ۸۵ و ردیف ۸۶، آیه ۲۶۱ بقره (۲))؛

• و همچنین نفس تزکیه (ردیف‌های ۳، ۵۵، ۶۲، ۶۳، ۷۲، ۷۳ و آیات ۱۲۹ و ۱۵۱ بقره (۲) و ردیف ۷۴، آیه ۳۳ احزاب (۳۳) و ردیف ۸۶، آیه ۲۶۷ بقره (۲)).

به‌طوری که دیده می‌شود، در مجموع و در مقایسه با سایر عبادات و اعمال، آیات پاداش انفاق به‌لحاظ کمیت و کیفیت، رتبه اول را دارد. مخصوصاً آیات تشویق و

۱. بقره (۲)/ ۱۹۵: در راه خدا انفاق کنید، و [الی] [با افراط و تفریط در این راه] خویشان را به دست خود به هلاکت می‌فکنید؛ و نیکی کنید، که خدا نیکو کاران را دوست دارد.

تشبیه که در سال ۹ هجری در سوره بقره (۲) آمده، بی‌نظیر است و حکایت از اصرار فوق‌العاده قرآن برای متقاعد کردن و متمایل ساختن مؤمنین به احسان و انفاق دارد و توجه‌دادنشان به برکات فوق‌العاده این کار (ردیف ۸۶، آیات ۲۶۱، ۲۶۴، ۲۶۵).

در همین زمینه، آیات نازل در سال دهم هجرت در سوره بقره (۲) (ردیف ۸۷) در تقبیح شدید و منع ربا که آنها نیز همراه با تمثیل و استدلال می‌باشد، پرمعنی و جالب است. ربا که مقابله کامل با انفاق دارد، در تأیید و تکمیل آیات تزکیه و به‌عنوان مرحله نهایی تحول محتوایی آنها آمده است. در انفاق و صدقات، شخص از دارایی و توانایی و از حقوق خود، حتی از جانش مایه گذارده در راه خدا به محرومان و محتاجان و به‌دیگران خیر می‌رساند. اما در ربا، نه تنها چیزی از خود به کسی نمی‌بخشد، بلکه سودی هم از قبیل کار و هستی سایرین گرفته، خود را چاق‌تر می‌کند. چنین آدم از نظر روحی و تربیتی، تزکیه و صاحب اراده و خلاقیت خدایی که نمی‌شود هیچ، بلکه از خدا دور گشته و در تماس با شیطان، مُخَبَّط هم می‌گردد. هر قدر قرآن از انفاق تجلیل و تشویق کرده است، در این آیات به‌ربا بدترین عنوان را که اعلام جنگ با خدا است می‌دهد. حدفاصل مابین انفاق و ربا بیع است که آیه می‌گوید خدا آن را حلال قرار داده است. در معامله اگر عادلانه باشد، طرفین با داد و ستدی که می‌کنند، ماحصل آخر نه چیزی به یکدیگر می‌دهند و نه چیزی می‌گیرند. بنابراین نه ثواب و فوائد انفاق را دارد و نه عذاب و زیان‌های ربا را^۱، اما همین بیع و تجارت را به این شرط خدا حلال و مجاز دانسته است که اگر مانند زکات، همپای با صلا یا ذکر خدا و آیات او نیست، مانع آن دو نیز نشود: ردیف ۹۱، نور (۲۴) / ۳۷. آنجا هم که قرآن از اکل به باطل صحبت می‌کند (بقره (۲) / ۱۸۸^۲ و نساء (۴) / ۲۹^۳) می‌خواهد اگر احسان و انفاق نیست، لااقل جلوی تجاوز بناحق از طرف حکام و انتقال مال به غیر مستحق

۱. البته آیات مورد بحث در مقام بیان مسائل اقتصادی و ضرورت معاملات مبادلاتی در جوامع نیستند، صحبت و عنایت روی تزکیه از راه انفاق است.

۲. بقره (۲) / ۱۸۸:

اموال یکدیگر را بین خود به ناحق مخورید و آن را به رشوت به حکام [ظالم] مدهید تا [با اعمال نفوذ] بخشی از اموال مردم را آگاهانه به ناروا بخورید.

۳. نساء (۴) / ۲۹:

ای مؤمنان، اموال یکدیگر را بین خود به ناحق مخورید، مگر اینکه به صورت داد و ستدی به تراضی طرفین باشد؛ و خود را به هلاکت [و تباهی] میندازید، که خدا نسبت به شما مهربان است.

گرفته شود و به شرط ^۱ «اجازه تجارت فیما بین را می دهد. تراضی همان تبادل و تساوی مبادله است که مثل رأس المال ربا ^۲»
باشد و هیچ یک از طرفین معامله احساس الزام و انحصار و ناچاری را (به هر طریق و همراه با هر حکم و تدبیر که بوده باشد) ننمایند.

سوالی که در اینجا مطرح می شود، علت یا فلسفه چنین کمیت و کیفیت عقاب و ثواب های بخل و انفاق و اصرار فوق العاده قرآن در ترویج این سنت است، که به طوری که گفتیم بی نظیر می باشد. محتملاً دلیل امر همان اهمیت تزکیه از یک طرف و اشکال آن در مقایسه با سایر عبادات و وظائف از طرف دیگر، می باشد. نماز با همه ارزش و مقام و آثار آن، کار چندان دشواری نیست و مایه گذاری و قدرت ارادی فوق العاده نمی خواهد. اما زکات و انفاق از مال و جان، به معنای اعم کلمات و در وجوه مختلف آن، تا سرحد ایثار و شهادت یا گذشت و نیکی کردن در برابر بدی، که قرآن صاحب آن را ^۳ «خوانده است، ایمان و عشق و اراده فوق العاده لازم دارد و به همین دلیل است که مابه ازاء آن ^۴» می شود. هنر در

هیچ نداشتن و هیچ نخوردن یا مزدور و جیره خوار دولت و دیگران بودن نیست، در قدرت تولید و مالک مال و منافع شدن و در راه خدا و خلق خرج کردن است. جوامع اگر اسلامی و طالب تزکیه و تعالی هستند، باید چنین اجازه و امکان را به مردم بدهند.

* * *

نکته دیگری که خارج از مسئله تحول محتوایی آیات است ولی ارزش توجه را دارد و از جدول استنباط می شود، این است که در انفاق و خیرات و صدقات و به طور کلی در زکات و تزکیه، آنچه در مرحله اول منظور قرآن و برنامه بعثت رسول خدا می باشد، سلامتی و سعادت اقتصاد و اجتماع نیست، بلکه تزکیه و تعالی انسان یا فرد است که مطلوب و مطرح می باشد. البته اجتماع به نوبه خود به طور مستقیم و غیر مستقیم متمتع گردیده و آنچه منظور نظر مصلحین اقتصادی و اجتماعی است تأمین می شود ولی آیات جدول و برنامه رسالت به این معنی عنایت نداشته، اصرار قرآن بر تزکیه و تغییر درونی نفوس یا افراد و ثواب اخروی آنان است که عناصر تشکیل دهنده جامعه

۱. نساء (۴) / ۲۹: ... به صورت داد و ستدی به تراضی طرفین باشد ...

۲. بقره (۲) / ۲۷۹: ... در این حال نه ستم می کنید و نه مورد ستم قرار گرفته اید.

۳. فصلت (۴۱) / ۳۵: ... به چنین مقامی می رسند.

۴. آل عمران (۳) / ۱۳۳: ... بهشتی که پهنه آن [همچون پهنه] همه آسمانها و زمین است ...

می‌باشند. در مطالعه جدول تزکیه دیدیم که نه تنها تحول آیات و لحن خطاب‌ها و نصایح، در جهت فرد به جمع و مصلحت‌اندیشی جامعه سیر نکرده است، بلکه در آیات اخیر ربا که مقابل انفاق است، کمترین اشاره به زیان‌های اقتصادی و به حرکت اجتماعی نشده، شخص رباخوار مطرح می‌گردد و «^۱ گفته

می‌شود. پس از آن که در ردیف ۸۹ بازگشت به انفاق می‌شود حکم و تأکید، «

^۲ حالت فردی دارد. اگر هدف از انفاق و

زکات، توزیع یکنواخت ثروت در جامعه می‌بود، اصرار به «اخلاص فی سبیل‌الله» و احتراز از ریاکاری نمی‌شد و چنین صدقه به‌بذری که روی سنگ صیقلی پاشیده شود و بی‌حاصل و بی‌خاصیت باشد تشبیه نمی‌گردید (ردیف ۸۶، آیه ۲۶۴ بقره (۲)) حتی در آیه ۲۶۵ که تصریح به «^۳ به‌عمل می‌آید، هدف نفسانی و فردی

را می‌رساند. در آیه ۱۷۲ همین ردیف نیز به‌لحاظ بهره‌مندشوندگان از ایتاء مال و زکات، نام از خویشاوندان، یتیمان، اسیران و سایر محرومان برده می‌شود ولی مخاطب کلام و ضمیر و فاعل «من» یا «^۴ است. نشانه دیگر آنکه در ردیف‌های ۱۸ و ۲۰ اگر هدف و نظر اصلی اصلاح اقتصادی و اجتماعی بود، به‌جای «

^۴ همان‌طور که منطوق و شعار مکاتب انقلابی اقتصادی

است، گفته می‌شد «^۵»

باز هم تکرار می‌کنم که جامعه انسانی و اجتماعی، دور از نظر اسلام نیست و قرآن عنایت به‌انواع واحدهای اجتماعی از قبیل قوم، ملت یا شعب، امت، قریه، طائفه، فته و غیره دارد ولی همان‌طور که در آیه «

^۶ آمده است، در مرحله اول و اساس کار، شخص انسان است.

۴۵- موسی و بنی اسرائیل

از موضوعاتی که قرآن سهم به‌سزا به آن داده است داستان حضرت موسی (ع)، از ولادت تا رحلت و پیروان و قوم او بنی اسرائیل، از زمان یعقوب تا رسالت خاتم‌النبین

۱. بقره (۲) / ۲۷۵: ... شیطان بر اثر تماس، بی‌منطقش کرده است ...

۲. طلاق (۶۵) / ۷: ... در آن [حد] که خدا به او داده است، هزینه کند؛ خدا هیچ کس را جز به اندازه توانی که به او داده است، تکلیف نمی‌کند...

۳. بقره (۲) / ۲۶۵: ... تثبیت شخصیت خویش ...

۴. معارج (۷۰) / ۲۴ و ۲۵: و آنها که در اموالشان حقی معین است، برای سائل و محروم.

۵. رعد (۱۳) / ۱۱: ... خدا وضع هیچ گروهی را تغییر نخواهد داد تا آنگاه که اندیشه و روش خود را تغییر دهند...

۶. ذاریات (۵۱) / ۱۹: و در اموالشان برای سائل و محروم حقی [معین] بود.

می‌باشد. قرآن بیش از همه انبیاء از موسی (ع) صحبت می‌کند (همان‌طور که در بند ۴۲- معرفی حضرت ابراهیم (ع) گفتیم) و در میان امت‌ها و اقوام، از فرزندان یعقوب، تحت عناوین بنی‌اسرائیل، قوم موسی، الذین هادوا و اهل کتاب. طبیعی است که غرض قرآن نه طعنه و حمله به رهبر رقیب یا امت رقیب است و نه می‌خواهد داستان‌سرایی و داستان‌سازی برای سرگرمی مسلمان‌ها بنماید. از ابراهیم (ع) صحبت و معرفی می‌شد چون پایه‌گذار ادیان توحیدی معاصر و پدر پیروان کتاب و اهل اسلام است. ملت ابراهیم و وحدت امت خدا باید به آخرین ملت و به جهانیان شناسانده شود. اما ابراهیم (ع) تشکیل امت به مقیاس قوم و به صورت ملت (شعب) یا واحد اجتماعی سیاسی نکرد. موسی (ع) اولین پیغمبر اولوالعزم است که برای نجات و تعلیم و تشکل اولین قوم توحیدی مأمور می‌گردد. سرگذشت چنین شخصیت، چه به لحاظ نبوت یعنی دریافت کلام خدا برای هدایت به سوی او و چه به لحاظ مأموریت یعنی دریافت و اجرای دستور خدا برای تأسیس و رهبری امت، ارزش و آموزندگی فوق‌العاده داشته با تفصیل لازم در قرآن آمده است. سرگذشت تحویل‌گیرندگان این رسالت نیز برای تفهیم رسالت جانشین او محمد مصطفی (ص) و مخصوصاً عبرت و پند پیروان هر دو پیغمبر که دچار همان انحراف‌ها و خبط و خطاها یا تفرقه و تعدی‌ها نشوند، قسمی از برنامه تعلیم کتاب و حکمت نبی امی فرزند اسمعیل (ع) را که «
 ۱ می‌باشد، تشکیل می‌داده است :
 »

۲. «

در سوره قصص (۲۸) که داستان را با آیه «

۳ آغاز می‌نماید، تحقق این اراده خداوندی

و چگونگی مبارزه موسی (ع) با طاغوتیان و طاغوت و انجام مأموریت او در نجات مستضعفین و امامت و وارث شدن را می‌بینیم.

در سوره‌های دیگر بسط بیشتر در کیفیت برخورد با فرعون و نمایشنامه جادوگران را می‌خوانیم. از خروج بنی‌اسرائیل به دنبال ابتلاهای مصر و از غرق شدن فرعونیان در

۱. سیا (۳۴) / ۲۸ : ... برای تمامی مردم

۲. یوسف (۱۲) / ۱۱۱ : به یقین در داستان‌های آنان عبرت برای اهل خرد است و حکایت بر یافته نبوده تصدیق آنچه قبلاً گذشته است و بیان تفصیلی هر چیز می‌باشد و راهنمایی و رحمت برای ایمان‌آوردگان.

۳. قصص (۲۸) / ۵ : و اراده می‌کنیم تا نعمت بر ناتوان‌شده‌های زمین نهاده، پیشوایان و وارثان‌شان قرار دهیم.

دهانه نیل و از سرگردانی‌های این قوم نافرمان صحنه‌هایی را مشاهده می‌کنیم و بالاخره استقرار در ارض موعود است با انبیاء و ملوک و ماجراهای قوم یهود با فضیلت‌ها و ذلت‌ها، با فسادشان و علوشان و غلوشان. در آیات مدنی، گفتگوی زیاد با اهل کتاب مخصوصاً با یهودیان است و تذکر و تنذیر برای مسلمانان که می‌روند مشابه همان قساوت‌ها و انشقاق‌ها و انحصارها را تکرار نمایند.

خلاصه آنکه در قصه‌های واقعی آنان چه یوسف، چه موسی و چه سلیمان و همچنین اسباط و اهل کتاب، صدها عبرت و آموزش همراه است که قرآن به‌خاطر آنها ما را به تلاوت و تدبیر در خود دعوت کرده است.

برای بررسی و بهره‌مند شدن از داستان‌های موسی و بنی‌اسرائیل، یک طریقه همان است که تا به حال معمول بوده، به‌طور متفرق و تک‌تک آیات متّصله یا گروه‌ها را لا به‌لای موضوعات دیگر و سوره‌ها ترجمه و تفسیر و توجه بنمایند. راه حل دیگر، جدا کردن و جمع کردن است که آن نیز می‌تواند با ورق‌زدن از اول تا آخر قرآن، به ترتیب تدوین سنتی سوره‌ها صورت گیرد، یا به‌منظور تنظیم حواسمان و دریافت بهتر مطالب، آیات را در چارچوب‌های زمانی و مکانی مربوطه، آن‌طور که در واقعیت تاریخی رخ داده است و آن‌طور که در دوران رسالت بر پیغمبر اکرم و امت او نازل شده است، قرار دهیم. یعنی خودمان را از یک‌طرف در زمان و شرایط وقوع جریان‌ها ببریم و از طرف دیگر مانند معاصرین صدر اسلام پایه‌پای وحی حرکت کرده، احساس همگامی در تعلیم و تربیت آنان بنماییم. ضمن آنکه از تحول محتوایی آیات نیز حقایقی خواهیم آموخت.

به این ترتیب جدول ما دو ورودی^۱ خواهد داشت، به‌طور قائم و در ستون اول، فهرست وقایع را قرار خواهیم داد که با ولادت موسی (ع) شروع و به جدال قرآن با اهل کتاب ختم می‌شود و به‌طور افقی در سطر اول، جدول سال‌های رسالت ردیف خواهد شد و در زیر آن، نام سوره‌هایی که اشاره یا تفصیل درباره حضرت موسی (ع) و بنی‌اسرائیل دارد. در متن جدول، شماره آیات درج خواهد شد^۲ به‌طوری‌که از یک‌طرف مقابل واقعه یا جریان مربوطه قرار گیرد و از طرف دیگر در زیر، نام سوره و سال نزول خود باشد. در سطر پایین جدول، جمع‌های آیات هر سال را محاسبه و ثبت می‌کنیم و در ستون منتهی‌الیه چپ، جمع‌های آیات و کلمات حاکی از هر واقعه یا جریان را.

۱. Table a deux entrees

۲. البته شماره آیات قرآن‌های با قرائت مصری، همان‌طور که در جداول بخش‌های گذشته کتاب آمده است.

جدول ۴۴- آیات مربوط به موسی و بنی اسرائیل

شماره ترتیب نزول	عنوانین وقایع و موضوعات	شماره ترتیب نزول	شماره آیات	تعداد آیات وقوع	تعداد کلمات وقوع	تعداد کلمات وقوع			
						۱	۲	۳	
						۲ بعثت			
						اعلی (۸۷)	فجر (۸۹)	نازعات (۷۹)	
						۱۹-۱۸	۹ تا ۱۳	۲۶ تا ۱۵	
						۰۴۲	۰۳۰	۰۱۹	
۱	ولادت موسی (ع)	۱۱	۱۶۰						
۲	مبارزات قبل از هجرت	۷	۱۳۱						
۳	هجرت و ازدواج	۱۱	۱۶۵						
۴	دریافت رسالت (نبوت)	۳۹	۲۲۱			۱۹ و ۱۸	۱۶ و ۱۵		
۵	دریافت مأموریت (نجات بنی اسرائیل)	۵۴	۳۷۱						
۶	برخورد با فرعون	مأموریت	۳۷	۱۶۸	۳۳۴	۱۱ تا ۹	۱۷		
۷		هدایت	۶۹			۲۱ تا ۱۸	۷۱۸		
۸		مقابله با سحره	۶۲			۲۴ تا ۲۲	۵۳۷		
۹	در مصر	مأموریت	۱۱	۵۸	۲۰۰				
۱۰		هدایت	۱			۲۲			
۱۱		خروج از مصر	۲			۱۶			
۱۲		غرق فرعون و فرعونیان	۴۴			۲۶ و ۲۵ و ۱۲ و ۱۳	۳۰۴		
۱۳	از مصر به ارض موعود	مهاجرت	۲۰	۸۰	۲۸۲				
۱۴		هدایت	۶۰			۸۷۵			
۱۵	پادشاهان	-							
۱۶	بنی اسرائیل بعد از موسی	انبیاء	۲	۱۷	۲۰				
۱۷		یهود	۱۵			۳۲۰			
۱۸	اهل کتاب در برابر قرآن	تذکره مشرکین و تعلیم به مؤمنین	۶۸	۲۹۲	۱۲۹۹				
۱۹		تذکر و ارشاد بنی اسرائیل	۱۴۵			۲۶۲۷			
۲۰		جدال احسن و امت واحده	۵۴			۱۰۰۹			
۲۱		مقابله و جنگ با مسلمانان	۲۵			۴۳۳			
	جمع آیات			۷۳۷		۲	۵	۱۲	
	جمع سالیانه			۷۳۷		۱۹			
	جمع کلمات			۱۰۰۴۴		۴	۸	۵۰	
	جمع سالیانه کلمات			۱۰۳۴۲		۶۲			

علت اختلاف جمع کلمات وقایع با جمع سالیانه کلمات، به واسطه تفکیک و تقسیم تعداد کلمات در آیاتی است که اشاره مشترک به یهود و نصاری و سایرین دارد.

ادامه جدول ۴۴- آیات مربوط به موسی و بنی اسرائیل

شماره	۴	۵	۶	۷	۸	۹	۱۰	۱۱	۱۲	۱۳	۱۴
سال	بعثت ۳			بعثت ۴				بعثت ۵			
سوره	فاتحه (۱)	نجم (۵۳)	صافات (۳۷)	شعراء (۲۶)	شعراء (۲۶)	ذاریات (۵۱)	دخان (۴۴)	مزمّل (۷۳)	طه (۲۰)	شعراء (۲۶)	مؤمنون (۲۳)
آیات	۷	۳۷	۱۲۲ تا ۱۱۴	۶۸ تا ۵۲	۱۹۷-۱۹۶	۴۰ تا ۳۸	۳۲ تا ۱۶	۱۶ و ۱۵	۵۴ تا ۸	۵۱ تا ۹	۵۱ تا ۴۷
نزول	۰۴۳	۰۵۶	۰۵۸	۰۶۵-۱	۰۶۵-۲	۰۷۰	۰۷۳	۰۷۹	۰۸۰	۰۸۴	۰۹۰
۱									۴۱ تا ۳۸		
۲											
۳									۴۲		
۴			۱۱۴ ۱۳۲ تا ۱۱۷						۱۷ تا ۸		۵۱
۵									۳۷ تا ۱۸ ۴۹ تا ۴۳	۲۱ تا ۹	
۶				۵۲		۳۹ و ۳۸	۱۹ تا ۱۶				
۷							۲۰		۵۴ تا ۵۰	۳۴ تا ۲۲	۵۰ تا ۴۷
۸				۵۶ تا ۵۳						۵۱ تا ۳۵	
۹											
۱۰											
۱۱											
۱۲				۶۸ تا ۵۷		۴۰	۲۸ تا ۲۱	۱۶			
۱۳							۳۰ و ۲۹				
۱۴							۳۲ و ۳۱				
۱۵											
۱۶											
۱۷		۷									
۱۸					۱۹۷ و ۱۹۶			۱۵			
۱۹											
۲۰											
۲۱											
جمع آیات	۱	۱	۹	۱۷	۲	۳	۱۷	۲	۴۷	۴۳	۵
جمع سالیانه آیات				۲۸					۷۱		۴۸
جمع کلمات	۵	۶	۳۹	۸۹	۱۳	۲۱	۱۰۴	۱۷	۳۲۷	۲۹۸	۳۲
جمع سالیانه کلمات				۱۳۹					۴۸۲		۳۳۰

ادامه جدول ۴۴- آیات مربوط به موسی و بنی اسرائیل

شماره	۱۵	۱۶	۱۷	۱۸	۱۹	۲۰	۲۱	۲۲	۲۳	۲۴
سال	بعثت ۶					بعثت ۷				
سوره	زخرف (۴۳)	احزاب (۳۳)	انبیاء (۲۱)	مریم (۱۹)	بنه (۹۸)	فرقان (۲۵)	طه (۲۰)	نحل (۱۶)	کهف (۱۸)	بقره (۲)
آیات	۵۹ تا ۴۵ و ۵۹	۷	۴۹	۵۴ تا ۵۲	۵ تا ۳ و ۱	۳۸ و ۳۷	۹۹ تا ۵۵	۶۶ و ۶۵	۸۱ تا ۵۹	۱۵۴ تا ۱۵۸
نزول	۰۹۲-۲	۰۹۳	۰۹۴	۰۹۸	۰۹۹	۱۰۲-۳	۱۰۳	۱۰۷	۱۰۸	۱۰۹-۱
۱										
۲										
۳										
۴		۷	۴۹	۵۴ تا ۵۲		۳۷				
۵						۳۸				
۶	۴۹ تا ۴۵					۵۹				
۷	۵۴ تا ۵۰					۵۵ تا ۵۸				
۸						۶۰ تا ۷۸				
۹										
۱۰										
۱۱						۷۹ و ۸۰				
۱۲	۵۶ و ۵۵					۸۱				
۱۳						۸۲ تا ۸۴				
۱۴						۸۵ تا ۹۹			۵۹ تا ۸۱	
۱۵										
۱۶	۵۹									
۱۷										
۱۸					۱ و ۵			۶۵		
۱۹								۶۶		۱۵۵ تا ۱۵۸
۲۰					۳ و ۴					۱۵۴
۲۱										
جمع آیات	۱۳	۱	۱	۳	۴	۲	۴۵	۲	۲۳	۵
جمع سالیانه آیات					۲۲					۷۷
جمع کلمات	۱۲۲	۴	۸	۲۴	۴۰	۱۹	۵۵۵	۳۰	۲۸۵	۶۲
جمع سالیانه کلمات					۱۹۸					۹۵۱

ادامه جدول ۴۴- آیات مربوط به موسی و بنی اسرائیل

شماره	۲۴	۲۶	۲۷	۲۸	۲۹	۳۰	۳۱	۳۲	۳۳	۳۴	۳۵	۳۶
سال	بعثت ۸			بعثت ۹			بعثت ۱۰					
سوره	سجده (۳۲)	مذثر (۷۴)	اسراء (۱۷)	مؤمن (۴۰)	نمل (۲۷)	جاثیه (۴۵)	هود (۱۱)	اسراء (۱۷)	اعراف (۷)	حج (۲۲)	انعام (۶)	عنکبوت (۲۹)
آیات	۲۳ تا ۲۵	۳۱ و ۳۲	۱۰۳ تا ۱۰۶	۵۶	۷ تا ۱۴ ۷۸ تا ۸۰	۱۵ و ۱۶	۱۹ ۹۸ تا ۱۰۲	۲ تا ۸	۱ تا ۱۵۴	۴۳	۲۰	۳۸ و ۳۹
نزول	۱۱۰	۱۱۱	۱۱۲	۱۱۴	۱۱۴	۱۱۶	۱۱۸	۱۲۱	۱۲۲-۲	۱۲۴	۱۲۵	۱۲۶-۱
۱												
۲												
۳				۷								
۴				۵۶	۸ و ۹							
۵					۱۰ تا ۱۲		۹۸ و ۹۹		۱۰۱			
۶					۱۳ و ۱۴				۱۰۲ تا ۱۰۹			۳۸
۷												
۸			۱۰۳ و ۱۰۴									
۹												
۱۰												
۱۱												
۱۲				۱۰۵			۱۰۰ و ۱۰۱		۱۳۲ و ۱۳۳			۳۹
۱۳				۱۰۶					۱۳۴ تا ۱۳۷			
۱۴									۱۳۸ تا ۱۵۴			
۱۵												
۱۶												
۱۷												
۱۸					۷۹ و ۸۰		۱۹ و ۱۰۲			۴۳		
۱۹					۷۸			۲ تا ۸			۲۰	
۲۰						۱۵ و ۱۶						
۲۱												
جمع آیات	۳	۲	۴	۱	۱۱	۲	۶	۷	۵۴	۱	۱	۲
جمع سالیانه آیات						۲۳		۱۳				۵۹
جمع کلمات	۳۵	۲۵	۶۵	۱۲	۱۲۶	۴۰	۴۳	۹۸	۷۴۸	۴	۱۲	۱۷
جمع سالیانه کلمات						۳۰۳		۱۴۱				۷۸۱

ادامه جدول ۴۴- آیات مربوط به موسی و بنی اسرائیل

شماره	۳۷	۳۸	۳۹	۴۰	۴۱	۴۲	۴۳	۴۴
سال	بعثت ۱۱			بعثت ۱۲			بعثت ۱۳	
سوره	عنکبوت (۲۹)	یونس (۱۰)	قصص (۲۸)	قصص (۲۸)	قصص (۲۸)	مؤمن (۴۰)	ابراهیم (۱۴)	شوری (۴۲)
آیات	۴۶ و ۴۵	۹۵ تا ۷۵	۱۷ تا ۱	۴۶ تا ۱۸	۵۵ تا ۴۷	۴۹ تا ۲۴	۸ تا ۵	۱۳ و ۱۱
نزول	۱۲۶-۲	۱۲۸	۱۳۰-۱	۱۳۰-۲	۱۳۱	۱۳۲	۱۳۷-۱	۱۳۸
۱			۱۲ تا ۶					
۲			۱۷ تا ۱۳	۱۹ و ۱۸				
۳				۲۸ تا ۲۰				
۴				۳۰ و ۲۹ ۴۳			۵	
۵		۷۶ و ۷۵		۳۵ تا ۳۱				
۶			۵ تا ۱			۲۷ تا ۲۴		
۷		۷۹ تا ۷۷ ۸۶ تا ۸۳		۳۹ تا ۳۶		۴۹ تا ۲۸		
۸		۸۲ تا ۸۰						
۹		۸۹ تا ۸۷						
۱۰								
۱۱								
۱۲		۹۲ تا ۹۰		۴۲ تا ۴۰				
۱۳		۹۳						
۱۴							۸ تا ۶	
۱۵								
۱۶								
۱۷								۱۳
۱۸		۹۵ و ۹۴		۴۶ تا ۴۴	۵۱ تا ۴۷			۱۱
۱۹		۴۶			۵۵ تا ۵۲			
۲۰		۴۵						
۲۱								
جمع آیات	۲	۲۱	۱۷	۲۹	۹	۲۶	۴	۲
جمع سالیانه آیات			۴۰				۶۸	۲
جمع کلمات	۴۲	۲۸۶	۲۴۳	۴۷۰	۱۳۱	۳۶۱	۷۰	۳۱
جمع سالیانه کلمات			۵۷۱				۱۰۳۲	۳۱

ادامه جدول ۴۴- آیات مربوط به موسی و بنی اسرائیل

شماره	۴۵	۴۶	۴۷	۴۸	۴۹	۵۰	۵۱	۵۲	۵۳	۵۴	۵۵
سال	۲ هجری						۳ هجری				
سوره	انفال (۸)	صف (۶۱)	فصلت (۴۱)	احقاف (۴۶)	نحل (۱۶)	مائدہ (۵)	جمعه (۶۲)	آل عمران (۳)	آل عمران (۳)	حج (۲۲)	آل عمران (۳)
آیات	۵۶ تا ۵۴	۶ و ۵	۴۵	۱۱ و ۹	۱۱۹	۲۹ تا ۲۳	۸ تا ۵	۴۵ تا ۴۳ ۷۸ تا ۵۷	۸۷ و ۸۴ تا ۷۹ ۹۵ تا ۹۳ ۱۱۱ تا ۱۰۶ ۱۱۶ تا ۱۱۴	۱۷	۲۴ تا ۱۷ ۱۸۹ تا ۱۸۵ ۱۹۹
تذوق	۱۴۳ - ۲	۱۴۴	۱۴۵	۱۴۷	۱۴۸	۱۴۹	۱۵۰	۱۵۱-۱	۱۵۲-۲	۱۵۳	۱۵۴
۱											
۲											
۳											
۴											
۵											
۶											
۷											
۸											
۹											
۱۰		۵									
۱۱											
۱۲											۵۶ تا ۵۴
۱۳						۲۹ تا ۲۳					
۱۴											
۱۵											
۱۶											
۱۷								۴۵ تا ۴۳			
۱۸									۹۵		
۱۹								۷۶ و ۷۵	۸۴ تا ۷۹ ۹۴ و ۹۳ ۱۰۶ و ۸۷		۲۱ تا ۱۷ ۱۸۹ و ۱۸۵ ۱۹۹
۲۰								۷۴ تا ۵۷ ۷۸ و ۷۷	۱۱۱ تا ۱۰۹	۱۷	۲۴ تا ۲۲
۲۱									۱۰۸ و ۱۰۷ ۱۱۶ تا ۱۱۴		
جمع آیات	۳	۲	۱	۲	۱	۷	۴	۲۵	۱۹	۱	۱۱
جمع سالیانه								۴۵			۳۱
جمع کلمات	۵۲	۵۲	۱۸	۳۸	۱۵	۱۱۲	۶۶	۴۷۸	۳۱۵	۲۲	۱۷۱
جمع سالیانه کلمات								۸۳۱			۵۰۸

ادامه جدول ۴۴- آیات مربوط به موسی و بنی اسرائیل

شماره	۵۶	۵۷	۵۸	۵۹	۶۰	۶۱	۶۲	۶۳	۶۴
سال	هجری ۴		هجری ۵		هجری ۶			هجری ۷	
سوره	اعراف (۷)	حشر (۵۹)	حدید (۵۷)	بقره (۲)	احزاب (۳۳)	نساء (۴)	انعام (۶)	مائده (۵)	قصص (۲۸)
آیات	۱۵۶ و ۱۵۵ ۱۷۰ تا ۱۵۹	۵ تا ۲ ۱۷ تا ۱۱	۲۹ و ۱۵	۱۰۸ تا ۳۸ ۱۱۷ تا ۱۱۴	۲۷ و ۲۶ ۶۹	۵۸ تا ۴۷ ۱۳۰ ۱۶۳ تا ۱۴۹	۱۵۵ و ۸۴	۵۷ و ۵۶ ۷۰ تا ۶۲ ۷۵ تا ۷۲ ۸۵ تا ۸۲	۸۳ تا ۷۶
نزول	۱۵۵-۲	۱۵۶	۱۶۱	۱۶۴	۱۶۵-۲	۱۶۶	۱۶۷	۱۷۲	۱۷۴-۱
۱									
۲									
۳									
۴							۱۵۵ و ۸۴		
۵									
۶									
۷									
۸									
۹									
۱۰									
۱۱									
۱۲									
۱۳									
۱۴									
۱۵									
۱۶									
۱۷									۸۳ تا ۷۶
۱۸								۸۵	
۱۹									
۲۰									
۲۱									
جمع آیات	۱۴	۱۱	۲	۷۵	۳	۲۸	۲	۱۹	۸
جمع سالیانه آیات	۲۵			۷۷			۳۳		۲۷
جمع کلمات	۳۲۹	۱۸۴	۵۳	۱۴۱۱	۴۲	۵۱۱	۲۰	۴۳۷	۱۶۶
جمع سالیانه کلمات	۵۱۳			۱۴۶۴			۵۷۳		۶۰۳

ادامه جدول ۴۴- آیات مربوط به موسی و بنی اسرائیل

شماره	۶۵	۶۶	۶۷	۶۸	۶۹	۷۰	۷۱
سال	۸ هجری	۹ هجری		۱۰ هجری			۱۱ هجری
سوره	توبه (۹)	مائده (۵)	بقره (۲)	انعام (۶)	مائده (۵)	بقره (۲)	مائده (۵)
آیات	۳۰ و ۲۹	۳۵	۱۷۱ تا ۱۶۹ ۲۰۷	۱۴۷	۱۵ و ۱۶ و ۱۸ ۲۱ و ۲۲ ۴۵ تا ۴۹ ۵۲ تا ۵۵	۲۴۷ تا ۲۵۳	۷
نزول	۱۷۷	۱۸۲	۱۸۳-۱	۱۸۷	۱۹۱	۱۹۲	۱۹۴
۱							
۲							
۳							
۴							
۵							
۶							
۷							
۸							
۹							
۱۰							
۱۱							
۱۲							
۱۳							
۱۴							
۱۵							
۱۶							
۱۷							
۱۸		۳۵				۲۴۷ تا ۲۵۳	۷
۱۹			۱۷۱ تا ۱۶۹ ۲۰۷	۱۴۷	۱۵ و ۱۶ و ۱۸		
۲۰					۲۱ و ۲۲ ۴۵ تا ۴۹ ۵۲ تا ۵۵		
۲۱	۳۰ و ۲۹						
جمع آیات	۲	۱	۴	۱	۱۴	۷	۱
جمع سالیانه آیات	۲		۵			۲۲	۱
جمع کلمات	۴۹	۲۷	۷۰	۲۶	۴۱۲	۲۲۹	۴۲
جمع سالیانه	۴۹		۹۷			۶۶۷	۴۲

خلاصه آماری جدول ۴۴

ب) توزیع در سوره‌ها

سوره	تعداد	
	آیات	کلمات
۱ بقره	۹۶	۱۸۴۲
۲ طه	۹۲	۸۸۲
۳ اعراف	۶۸	۱۰۷۶
۴ قصص	۶۳	۱۰۱۰
۵ شعراء	۶۲	۴۰۰
۶ آل عمران	۵۵	۹۶۴
۷ مائده	۴۲	۱۰۳۰
۸ نساء	۲۸	۵۱۱
۹ مؤمن	۲۷	۳۷۴
۱۰ کهف	۲۳	۲۸۵
۱۱ یونس	۲۱	۲۸۶
۱۲	۱۷	۱۰۴
۱۳ نحل	۱۴	۴۵
۱۴ زخرف	۱۳	۱۲۲
۱۵ نازعات	۱۲	۵۰
۱۶ حشر	۱۱	۱۸۴
۱۷ اسراء	۱۱	۱۶۳

و ۲۸ سوره دیگر با آیات کمتر از ۱۰

الف) تعداد آیات و کلمات سالیانه

سال‌های رسالت	آیات مربوط به			کلمات مربوط به		
	قبل از اسلام	بعد از اسلام	جمع	قبل از اسلام	بعد از اسلام	جمع
۱	-	-	-	-	-	-
۲	۱۹	-	۱۹	۶۲	-	۶۲
۳	۲۵	۳	۲۸	۱۲۲	۱۷	۱۳۹
۴	۷۱	-	۷۱	۴۸۲	-	۴۸۲
۵	۴۸	-	۴۸	۳۳۰	-	۳۳۰
۶	۱۹	۳	۲۲	۱۵۸	۴۰	۱۹۸
۷	۷۰	۷	۷۷	۸۵۹	۹۲	۹۵۱
۸	۱۵	۸	۲۳	۲۰۸	۶۵	۳۰۳
۹	۴	۹	۱۳	۲۹	۱۱۲	۱۴۱
۱۰	۵۶	۳	۵۹	۷۶۵	۱۶	۷۸۱
۱۱	۳۶	۴	۴۰	۴۹۹	۷۲	۵۷۱
۱۲	۵۶	۱۲	۶۸	۹۵۱	۸۱	۱۰۳۲
۱۳	۱	۱	۲	۲۶	۵	۳۱
۱	-	-	-	-	-	-
۲	-	۲۹	۲۹	۳۰۹	۵۲۲	۸۳۱
۳	-	۳۱	۳۱	-	۵۰۸	۵۰۸
۴	-	۲۵	۲۵	-	۵۱۳	۵۱۳
۵	-	۷۷	۷۷	-	۱۴۶۴	۱۴۶۴
۶	۳	۳۰	۳۳	۴۴	۵۲۹	۵۷۳
۷	۸	۱۹	۲۷	۱۶۶	۴۳۷	۶۰۳
۸	-	۲	۲	-	۴۹	۴۹
۹	-	۵	۵	-	۹۷	۹۷
۱۰	-	۲۲	۲۲	-	۶۶۷	۶۶۷
۱۱	-	۱	۱	-	۴۲	۴۲
جمع کل	۴۴۷	۲۹۱	۷۳۸	۵۰۱۰	۵۳۵۸	۱۰۶۶۸

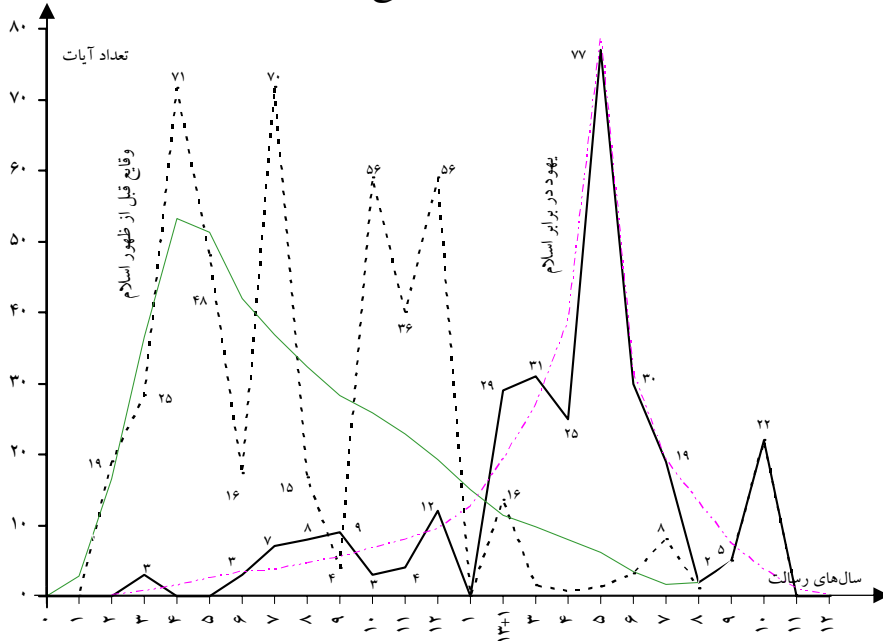
ج) توزیع بر حسب دوران‌ها

دوران‌ها	ردیف‌های افقی	تعداد آیات
قبل از فوت	۱ و ۲ و ۳	۲۹
دریافت رسالت	۴ و ۵	۹۲
برخورد و غرق فرعون	۶ و ۷ و ۸ و ۱۴	۲۱۴
از مصر تا ارض موعود	۹ و ۱۰ و ۱۱ و ۱۳ و ۱۴	۹۵
بعد از موسی تا اسلام	۱۵ و ۱۶ و ۱۷	۱۶
در برابر اسلام	۱۸ و ۱۹ و ۲۰ و ۲۱	۳۰۰

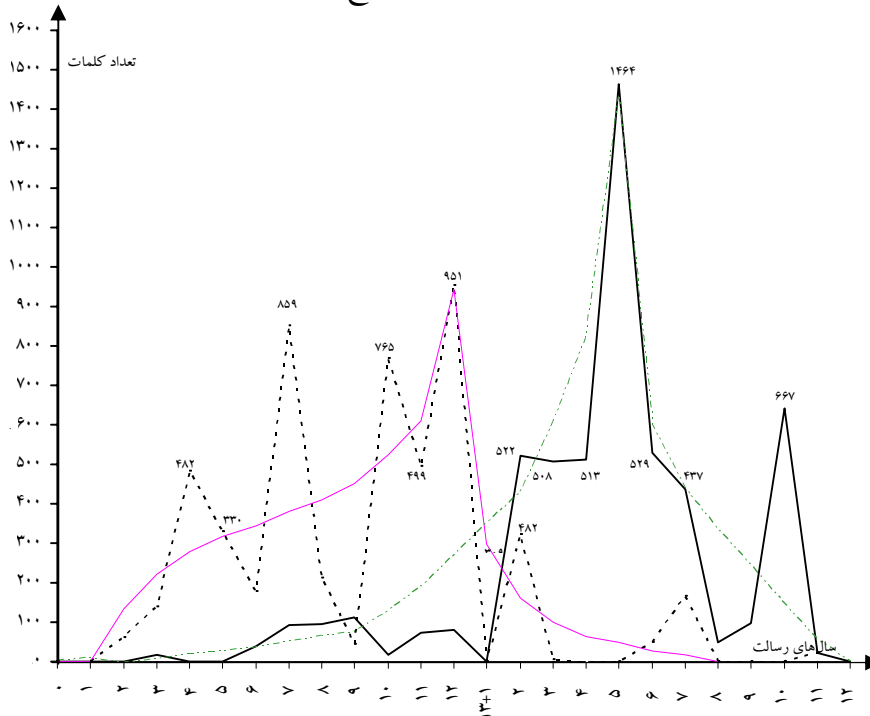
د) تعداد مطلق و نسبی

موضوع	آیات		موضوع	کلمات	
	تعداد	درصد		تعداد	درصد
وقایع قبل از اسلام	۴۴۷		وقایع قبل از اسلام	۵۰۱۰	
یهود و اسلام	۲۹۱		یهود و اسلام	۵۳۵۸	
جمع کل	۷۳۸	۱۱/۷۸٪ قرآن	جمع کل	۱۰۳۶۸	۱۳/۷٪ قرآن

شکل ۶۳- منحنی تعداد آیات نازله راجع به موسی و بنی اسرائیل

شکل ۶۴- نمایش تعداد کلمات نازله راجع به موسی و بنی اسرائیل

بحث روی جدول

جدول ۴۴ که تنوع و تحول محتوایی آیات قرآن راجع به حضرت موسی (ع) و قوم و امت او را نشان می‌دهد و در دو ردیف افقی و قائم برحسب سال‌های وقوع حوادث و نزول آیات مربوطه تنظیم شده است، تابلوی گویایی برای مطالعات آماری، تاریخی و تفسیری در زمینه رسالت حضرت موسی (ع) و پذیرش و آثار آن، در نژاد با استعدادی چون بنی اسرائیل و در عالم بشریت، از دیدگاه قرآن می‌باشد. آمار آیات و کلمات برحسب وقایع و موضوعات، در بخش اول جدول در صفحه ۲۵۰، و تعداد آیات و کلمات برحسب سنوات رسالت (بعثت یا هجرت)، در زیر ستون‌های جدول دیده می‌شود. مستخرجه‌ای نیز در صفحه ۲۵۸ آورده‌ایم که توزیع آیات و کلمات در سال‌های رسالت، در سوره‌های مختلف قرآن و در دوران‌های زندگی موسی (ع) و تاریخ بنی اسرائیل و همچنین مجموع مطلق و نسبی آنها را در کل قرآن خلاصه کرده است. جمع آیات و کلمات سالیانه را برحسب آنکه مربوط به رسالت و امت موسی تا قبل از ظهور اسلام باشد، یا وضع و بحث‌های یهودیان در برابر اسلام را نشان دهد تفکیک کرده‌ایم و منحنی‌های نمایش آیات و کلمات با همین تقسیم طبیعی از هم جدا شده است.

ترتیب توالی نزول آیات مربوط به وقایع و موضوعات به شرح زیر به دست آمده است:

- الف) دریافت رسالت و برخورد با فرعون؛ ردیف‌های: ۴، ۵، ۶، ۷ و ۸، از سال ۲ تا ۱۲ بعثت^۱، جمعاً ۲۶۲ آیه؛
- ب) خروج از مصر و غرق فرعونیان؛ ردیف‌های: ۱۱ و ۱۲، از سال ۲ بعثت تا ۲ هجرت، جمعاً ۴۶ آیه؛
- ج) از مصر به ارض موعود و بعد از موسی؛ ردیف‌های: ۱۳، ۱۴، ۱۵، ۱۶ و ۱۷، از سال ۳ بعثت تا ۲ هجرت، جمعاً ۹۹ آیه؛
- د) تذکر و تعلیم‌های قرآن به مشرکین و به مؤمنین؛ ردیف ۱۸، از سال ۳ ب تا ۱۱ ه، جمعاً ۷۱ آیه؛
- ه) از ولادت تا نبوت موسی؛ ردیف‌های: ۱، ۲ و ۳، از سال ۴ ب تا ۱۲ ب، جمعاً ۲۹ آیه؛

۱. به استثنای آیات سوره انعام در سال ۶ هجری که وضع غیرعادی دارد و اصولاً محل سوره انعام در بعضی از مطالب دیگر قرآن، آن‌طور که از مطالعات آماری و فرضیه طول متوسط به دست آمده است ناجوری نشان می‌دهد و محتاج به تجدید نظر می‌باشد.

- (و) جدال احسن و ارشاد بنی اسرائیل ؛ ردیف‌های : ۱۹ و ۲۰ ، از سال ۶ و ۷ ب تا ۱۰ هـ ، جمعاً ۲۰۴ آیه ؛
- (ز) بنی اسرائیل قبل از خروج از مصر ؛ ردیف‌های ۹ و ۱۰ ، از سال ۱۰ ب تا ۲ هـ ، جمعاً ۱۲ آیه ؛
- (ح) مقابله و جنگ بنی اسرائیل ؛ ردیف ۲۱ ، از سال ۳ هـ تا ۸ هـ ، جمعاً ۲۵ آیه .

آیات ولادت تا دریافت نبوت و برخورد با فرعون در سال‌های آخر مکه، خاتمه یافته در مدینه اثری از آن نیست، در حالی که تذکر و تعلیم‌های به مشرکین و مؤمنین که به‌عنوان عبرت و تجربه روی بنی اسرائیل آمده است، در سراسر دوران رسالت از سال ۳ بعثت به بعد گسترش دارد. جدال احسن و ارشاد بنی اسرائیل که ایفای رسالت عام پیغمبر اکرم (کافه للناس) درباره اهل کتاب می‌باشد و قاعدتاً می‌بایستی فقط در سال‌های مدینه دیده شود با پیش‌بینی لازم و تدارک قبلی از سال‌های ۶ و ۷ بعثت وارد صحنه می‌شود. حوادث و جریان‌های مابین بعثت موسی و بعثت خاتم النبیین که شامل سرگذشت پرتلاطم بنی اسرائیل و تاریخ اسباط و ملوک و انبیاء آنها می‌شود و جای وسیعی را در عهد عتیق اشغال می‌نماید، قرآن با اختصار و اشاره از آن رد شده کمترین تعداد آیات و مدت نزول را به آن اختصاص می‌دهد (۱۸ آیه و ۵ سال) و بالاخره آیات مقابله و جنگ یهودیان با پیغمبر اسلام مورد و محلی در دوران مکه نداشته از سال ۳ هجری آغاز گشته و در سال ۸ هجری خاموش می‌شود.

به‌طور کلی در ۴۵ سوره از ۱۱۴ سوره قرآن، ذکر حضرت موسی (ع) و بنی اسرائیل و فرعون آمده است و آیات مربوطه در کلیه سنوات رسالت از سال دوم به بعد گسترش داشته، منطبق و مرتبط با دسته‌های ۱.۲ (ابلاغ و جدال با امت‌های گذشته)، ۲.۲ (توصیف پیغمبران) و ۳.۲ (توصیف پیروان) و ۲.۵ (اهل کتاب) می‌باشد (بخش دوم، سیر تحول موضوعی قرآن، شکل ۵۲). حداکثر آنها یا قله منحنی‌ها به‌لحاظ تعداد آیات و کلمات، در سال ۵ هجری دیده می‌شود.

به‌لحاظ تحول محتوایی، آیاتی را که در سال ۲ بعثت در سوره‌های نازعات (۷۹)، فجر (۸۹) و اعلی (۸۷) می‌بینیم، کاملاً حالت اختصار برای اعلام اجمالی و طراحی قضایا دارد و شامل نقاط اصلی مأموریت موسی (ع)، از دریافت اولین وحی تا غرق فرعون می‌گردد. از سال ۳ تا ۷ بعثت، خطوط اصلی داستان را که دوبار با جمله «

«^۱ آغاز می‌شود، عمدتاً و با توسعه و تشریح مقدماتی، به صورت لا به لا در سوره‌های شعراء (۲۶)، طه (۲۵)، شعراء (۲۶)، زخرف (۳)، طه (۲۵)، كهف (۱۸) و طه (۲۵) می‌خوانیم. مطلب متدرجاً باز می‌شود در حالی که هر تکرار یا بازگو، همراه با تفصیل و تکمیل نسبت به وقایع حساس می‌باشد. مانند بحث با فرعون، صحنه سازی سحره، عبور از نیل و ندای «!»،^۲ پرده به پرده نکات و عوالم جدیدی در جریان داستان عنوان می‌گردد. از قبیل استدلال توحید با فرعون و اتمام حجت با معجزات، مناظره و مسابقه با سحره که بیش از هر قسمت دیگر تکرار می‌شود و به صورت گیراترین جریان تجربی، پیروزی حق بر باطل و تسلیم عارفانه ایادی حریف را نشان می‌دهد.^۳ و بالاخره ملاقات عجیب موسی (ع) با خضر (ع) که از او با توصیف «^۴ اسم برده می‌شود.»

آیات سال دهم بعثت در سوره اعراف (۷)، داستان را از سر می‌گیرد. غیر از شخص فرعون، ملاء یعنی رجال درباری و مشاورین او وارد صحنه می‌شوند. پس از تجدید مطلع میدان‌داری و مسلمان شدن جادوگران، بی‌صبری‌های بنی‌اسرائیل از یک طرف و خُلف عهد‌های مکرر فرعون از طرف دیگر مطرح گردیده و فرزندان یعقوب روانه سفر به ارض موعود می‌شوند. با دیدار از شهری با بت‌کده و بت‌های آراسته و اولین هوس بت‌پرستی، پس از نجات و آنهمه بیّنات، میقات موسی با خدا برای دریافت «ده فرمان» هدایت و ده روز تأخیر در مراجعت، فتنه سامری و گوساله‌پرست شدن یهودیان شیفته طلا و طلسم و بالاخره اولین ابتلاء و تنبیه، با هلاکت ۷۰ نفر از برگزیدگان. در ۲۱ آیه سوره یونس (۱۰)، به سال ۱۱ بعثت، دریافت مأموریت موسی از سر گرفته می‌شود، با اشاره به استکبار و جدال انکاری فرعون و ملاء و مناظره با سحره، برای آنکه اشاره به اختناق نظام و استعلاء فرعون و به آزمایش و تزلزل بنی‌اسرائیل قبل از نجات از بند به عمل آمده شکست نهائی و هلاکت فرعون به پای خود و توبه دیررس او اعلام گردد و جایگزین شدن و به‌نعمت رسیدن بنی‌اسرائیل، بهانه اولین اختلاف‌فکاری و ظلم و تفرقه‌شان باشد.

۱. طه (۲۰) / ۹: آیا داستان موسی به تو رسیده است؟

۲. طه (۲۰) / ۱۴: منم خدا که معبودی جز من نیست....

۳. عجیب است که این صحنه زیبا و قاطع داستان که شاه‌بیت جریان می‌باشد، اصلاً در تورات نیامده است، یا به اشاره و ابهام برگزار شده است.

۴. كهف (۱۸) / ۶۵: بنده‌ای از بندگان ما که از نزد خودمان رحمت داده و علمی به او آموخته بودیم.

سوره قصص (۲۸) که نوبت آن در سال‌های ۱۱ و ۱۲ بعثت می‌رسد، داستان را مجدداً ولی از خیلی عقب‌تر یعنی از ولادت با ترس و لرز موسی (ع) شروع می‌نماید. در ۵۵ آیه، خبرنگاری جالبی از موسی (ع) و فرعون می‌نماید تا چگونگی تحقق اراده خداوندی در پیشوا ساختن مستضعفین و وارث کردن بنی اسرائیل در زمین را نشان دهد و کیفیت مبارزه الهی موسی (ع) را به‌عنوان نمونه پیروشدن مسالمت‌آمیز مظلوم بر ظالم و به پیغمبری و رهبری رسیدن و دریافت کتاب موسی از خدا را، به پیغمبر و امت آخرالزمان نشان دهد. در آخر همین سوره، قصه قارون می‌آید که زمان نزول آن سال هفتم هجرت همراه با آیات تذکر و عبرت و تربیت مسلمانان می‌باشد.

سوره مؤمن (۲۹) که پشت سر سوره قصص (۲۸) رسیده است، در همان قالب تکراری ولی از زاویه دیگر در زبان فردی از فرعونیان، قطعه جامانده‌ای از داستان برخورد و بحث حق و باطل را شرح می‌دهد و به این ترتیب دوران تنزیل در مکه با چهار آیه سوره ابراهیم (۱۴) که یادآوری خروج بنی اسرائیل از ظلمات به نور و رسیدن به نجات و نعمت، به رهبری موسی و شکر خدا است و دو آیه سوره شوری (۴۲) که صحبت از تفرقه و اختلاف در امت واحد به‌عنوان پایه‌گذاری دوران مدینه به‌میان می‌آید، خاتمه پیدا می‌کند.

سبک تحول و تداخل آیات دوران مکه، بی‌شبهت به برنامه‌ریزی و پیشروی یک ساختمان جدید با اسکلت فلزی نیست. مهندس کارگاه ابتدا طرح کلی را که نشان‌دهنده پلان بنا است، روی زمین ریخته‌پی‌کنی می‌نماید و سپس ستون‌ها و تیرهای فلزی را بالا می‌برد که نشان‌دهنده استخوان‌بندی و طبقات اصلی است. بعد از آنکه پوشش سقف زده شد، کف‌ها و دیوارها را می‌سازند. آنگاه در چارچوب اسکلت و در قالب کف‌ها و جدارها، تقسیمات داخلی و تشکیلات معماری انجام گردیده، دست آخر به نازک‌کاری و نقاشی و به تأسیسات و مبلمان می‌پردازند. چنین نیست که کار را از پایین گرفته همه چیز را توأمأ و به موازات هم طبقه طبقه بالا ببرند.

* * *

با نجات بنی اسرائیل از اسارت در مصر و هجرت و حرکتشان به سوی ارض موعود، برای تشکیل یک ملت واحد و دولت مستقل و دریافت تعلیمات و هدایت موسی در ضمن راه به سوی خدا، انگار که آیات مدنی مربوط به آنان نیز حالت هجرت به خود گرفته، توجه خاص به امت و وحدت و به تشکیل و تقویت امت واحدی که شایسته پرستش خدا و شامل همه پرستندگان خدا باشد پیدا می‌کند.

قدوم پیغمبر اسلام و مهاجرین به مدینه و گرویدن خلق کثیری از انصار و اعراب به اسلام، از یک طرف و مواجه شدن آنها با طوائف و واحدهای توحیدی قدیمی متشکلی چون یهودیان اطراف مدینه و مسیحیان، از طرف دیگر، محیط تازه و مسائل جدیدی را برای اسلام و مسلمین به وجود آورد که حُسن برخورد و توفیقشان، شرط بقا و توسعه مکتب و امت جدید محسوب می‌شود و انعکاس این پدیده در قرآن کاملاً آشکار است.

در آیات بعد از هجرت مربوط به موسی (ع) و بنی اسرائیل که در جدول آمده است، به طور کلی سه هدف با سه خط اصلی را مشاهده می‌نماییم:

۱) ابلاغ رسالت به اهل کتاب و ارشاد و هدایت آنان به دلیل «کافه للناس» بودن رسول اکرم و به مصداق آیاتی از قبیل:

»

«

و قاطع تر از آن آیه:

»

۲.

۲) ارشاد و تربیت مؤمنین از طریق شناسایی تاریخی و حضوری در احوال و اعمال اهل کتاب و عبرت‌گیری از سرگذشت و تجربه آنان.

۳) احیای امت واحد و تجدید دعوتی که همه انبیاء کرده بودند ولی در اثر تفرقه و تخصص، امت‌هایی متروک شده و مبدل به تضعیف و دشمنی‌ها گردیده، اینک باید همه خداپرستان، مجتمعاً چنگ به ریسمان آن بزنند و ضمناً از هر گونه رقابت و تفوق‌طلبی خودداری نمایند. بنابراین دستورهایی به مسلمانان و به اهل کتاب داده و از آفات وحدت جلوگیری می‌شود.

در جدول ۴۴، آیات مربوط به برنامه فوق در ردیف‌های ۱۸، ۱۹ و ۲۰ تفکیک شده و یک ردیف ۲۱ اضافه کرده‌ایم که مقابله و ستیزه‌جویی یهودیان علیه اسلام را

۱. مائده (۵) / ۱۹: ای اهل کتاب، به تحقیق فرستاده ما نزد شما آمد (تا مطالب و احکام و حقایق را) برایتان بیان کند و نگویید که بشیر و نذیری برای ما نیامد {بلکه} (چنین رسولی) آمد و خداوند بر همه چیز توانای مطلق است.}

۲. نحل (۱۶) / ۶۴: این کتاب را تنها از آن جهت بر تو نازل کردیم که موارد اختلافشان را روشن کنی، و هدایت و رحمتی برای اهل ایمان باشد.

نشان می‌دهد و کمیت و مدت کوتاهی دارد.

آیات هر یک از این ردیف‌ها برای خود تنوع و سیر تحولی به لحاظ محتوا دارد که قابل مطالعه است. در اینجا به طور نمونه در ردیف ۱۹ (تذکر و ارشاد بنی اسرائیل) آیاتی از اوایل، اواسط و اواخر دوران مربوطه که از سال ۷ بعثت تا سال ۱۰ بعد از هجرت گسترش دارد، انتخاب کرده‌ایم.

۱) از اوایل دوران :

سال ۳ هجری، آل عمران (۳) / ۹۳ :

آل عمران (۳) / ۹۵ :

آل عمران (۳) / ۸۳ :

آیه اول اعلام وظیفه دریافتی پیغمبر از خدا در زمینه روشن کردن و رفع اختلاف‌های اهل کتاب در دین خودشان است، توأم با هدایت و رحمت برای افرادی که ایمان بیاورند. آیات بعدی سوره آل عمران (۳)، اتمام حجت و هشدار به کسانی می‌دهد که آیات و محتویات کتاب خودشان را مستور و منحرف جلوه دهند ولی بلافاصله با ارائه توبه و جبران، زبان تشویق و امیدواری به کار برده می‌شود و همین‌طور در آیات سوره مدثر (۷۴) که لحن تشویق و یکرنگی اهل کتاب با مؤمنین را داشته به خاطر رفع شبهات و اهل یقین شدن اهل کتاب نازل شده است.

۲) از اواسط دوران :

سال ۳ هجری، آل عمران (۳) / ۸۱ :

...

آل عمران (۳) / ۸۳ :

آل عمران (۳) / ۸۴ :

آل عمران (۳) / ۸۵ :

لحن آیات کمی عوض شده است. با یک اتمام حجّت و اعلام موضع روشن آغاز گشته، وقتی از آنها انکار و لجاج، علی‌رغم دعوت به یگانگی اولیه تعلیمات و تعهدات خودشان، دیده می‌شود، زبان به ملامت و اخطار گشوده می‌شود. موضع عام و روشن قرآن این است که نه نفی فرستادگان خدا را می‌نماید و نه نسخ فرستاده‌شده‌ها برای انبیاء و کتب آنها را، بلکه به جای استخلاف و ابطال یکدیگر، قائل به ادامه و اتصال آنها و وجود یک خط و یک پدیده می‌باشد که همان ملت ابراهیم است. می‌خواهد که پرستندگان خدا به همه فرستادگان او ایمان داشته باشند، چه آنها که قبلاً آمده‌اند و چه آنها که بعداً رسیده‌اند و همه را تأیید و نصرت کرده، احساس و ابراز وحدت با پیروان آنان نمایند، ضمن آنکه هر امت، آزاد است برحسب سوابق و روابط یا سنت و عادت و به لحاظ مناسک و شریعت، به رسول و کتابی که انتخاب می‌نماید عمل کند. اصل، پرستش خدای واحد و شرک نوزیدن بوده، چنین دینی اسلام و ابلاغ شده از طرف همه پیغمبران است و پیروی از ملت ابراهیم، از طرف خدا غیر از این دینی نیامده است و هرچه غیر از آن باشد مقبول در گاهش نخواهد بود.

(۳) اواخر دوران

سال ۷ هجری، مائده (۵) / ۷۸ :

سیر تحول محتوایی قرآن _____ ۲۶۷

مائده (۵) / ۸۲ :

سال ۹ هجری ، بقره (۲) / ۱۷۴ :

بقره (۲) / ۱۷۶ :

سال ۱۰ هجری ، مائده (۵) / ۱۲ :

مائده (۵) / ۱۳ :

مائده (۵) / ۱۴ :

(.

مائده (۵) / ۱۸ :

انشقاق و انکار و لجاج از ناحیه یهودیان آشکارتر و لحن قرآن شدیدتر شده است. سابقه آنها در عصیان و تجاوز، باعث لعنت و نفرین داود (ع) و عیسی (ع) گردیده است، به پیغمبر و به مؤمنین آگاهی داده می‌شود که یهودیان را در دشمنی با خود سخت‌ترین مردم خواهید یافت و مسیحیان را که در میانشان رهبان‌های غیرمتکبر وجود دارد در دوستی نزدیک‌ترین افراد می‌بینند. دو سال بعد به یهودیان که آیات خدا را کتمان می‌نمایند و به بهای اندک در برابر خواسته‌های دنیا می‌فروشند اخطار عذاب جهنم و محرومیت از صحبت و اصلاح خدا کرده، اختلاف کاری آنها را پرت‌شدن در انشقاق و جدایی می‌شمارد و مع ذلک مأیوسشان نموده مژده بهشت به کسانی می‌دهد که میثاق با خدا را نگاه‌داشته، نماز و زکات بجا می‌آورند و از ایمان و امداد به پیغمبران فرستاده خدا استکفاف نمی‌ورزند، که اگر غیر از این کنند خود را از راه راحت راست به بیراهه ضلالت انداخته‌اند. در پایان یادآوری می‌شود که ملعون شدن آنها در اثر نقض عهدشان با خدا است و در نتیجه پیمان‌شکنی سنگدل و محروم از بهره‌مندی تذکرات گذشته کلام خدا را جابجا می‌کنند و پیوسته پیغمبر و مؤمنین اطلاعاتی از خیانت‌های آنان، بجز اندکی از ایشان، دریافت خواهند کرد. یعنی خیلی مأیوس نباش و تقصیرشان را ببخش و فراموش کن زیرا که خداوند نیکوکاران را دوست دارد...

به مسیحیان نیز گفته می‌شود که در اثر پشت پا زدن به قول و قرارشان با خدا و محروم شدنشان از راهنمایی‌های او، تا ابد گرفتار دشمنی و کینه‌های خانگی گشته‌اید. ... و آخرین کلام به اولین کلام برگشته، معرفی رسولی را می‌کند که از جانب خدا برای آنها (نیز) آمده اختصاص به مسلمان‌ها ندارد، آمده است تا بسیاری از آنچه را که آنها و علمایشان مخفی و مستور نموده و خود را محروم از رحمت خدا کرده‌اند، بیان و آشکار کند. برای آنها از جانب خدا قرآنی آورده است که روشن است و روشن‌کننده!

انگار که این آیات با سیر تحولی که اتخاذ کرده است، هنوز هم ادامه دارد. نه تنها در زمان پیغمبر و تا رحلت او صادق است بلکه بعد از او و تا زمان حاضر نیز جاری است. پیش‌بینی بعد را می‌نماید و برنامه می‌دهد. واقع‌بین بدیها است ولی نه نسبت به گذشته و حال کینه‌توزی دارد و نه نسبت به حال و آینده ناامید می‌باشد ...

باش تا صبح دولتت بدمد کاین هنوز از نتایج سحر است! ...

* * *

فصل چهارم

نتیجه‌گیری

۴۶- روال کلی تحول محتوایی آیات

آنچه از مجموع ۸ نمونه انتخاب شده از موضوعات مختلف قرآن بر می‌آید و محتمل است که به موارد دیگر یعنی به سراسر قرآن قابل تعمیم باشد، اصول زیر را می‌توان استنباط کرد.

۱- وجود مسلم تحول محتوایی

آیات نازل شده درباره موضوع مفروضی، صورت یکنواخت ثابت تکراری نداشته در مقایسه با یکدیگر تغییر و تحرك آشکار نشان می‌دهند، بدون آنکه حالات نسخ، نفی، تعویض یا تبدیل مطلب را داشته باشند.

۲- تدریجی بودن احکام و اعلامها

در تحول محتوایی آیات که مترداف و ملازم با تعدد آنها است، تدریجی بودن شکل احکام و تبلیغ مطالب و عدم صدور قاطعانه و صورت «دفعه واحد» داشتن آنها دیده می‌شود. همان‌طور که در آیات زیر آمده است:

«۱

»

۱. اسراء (۱۷) / ۱۰۶: و قرآنی که (آیات) آن را جدا جدا کردیم تا با توقف و تدریج بر مردم بخوانی و آن را متدرجاً و به نحو خاص نازل کردیم.

)

۱ «

۳- جهت‌دار بودن تحول

تحول به صورت نامشخص و «کیفاً تَفَقُّ» نبوده، تبعیت از نظم و روال معین در جهت مشخص می‌نماید، بدون آنکه به عقب برگشت کند یا در کلیه موارد و موضوعات، یکسان و مشابه باشد. پویایی محتوایی آیات، رشد موجود زنده‌ای را به خاطر می‌آورد که علاوه بر ایستا و متحجر نبودن، پیشروی به سمت کمال نسبی می‌کند.

۴- هدف‌داری

تغییر و تحول آیات، علاوه بر جهت‌دار بودن، هدف‌دار نیز هست و جهت تحول، متناسب هدف اتخاذ شده است. به طوری که در جداول و منحنی‌ها و در بحث روی آنها دیدیم، در هر مورد مقصد و منظوری در کار است که توضیح و تفصیل‌ها و تشبیه‌ها تماماً در آن جهت داده می‌شود. مثلاً معرفی ابراهیم و آیات مربوطه برای تبعیت از امت و مکتب او و تشکیل امت واحد توحیدی است و آیات جهاد برای توسعه اسلام و تسلط مسلمین نبوده، دفاع مؤمنین در برابر تجاوزات از خارج و داخل در نظر است و رسیدن به «

آیات آفرینش آدمیزاد نیز برای رسیدن به «

» و^۳

» تحول یافته است.^۴

۱. فرقان (۲) / ۳۲: و کسانی که کافر شدند گفتند چرا قرآن به صورت یکجا و جمله واحد بر او نازل نشده است، (بلی) چنین است، از این جهت که بدان وسیله دل تو را تثبیت نماییم و آن را به تأنی و تدریج خاص فرستادیم.

۲. مائده (۵) / ۲: ... در نیکی و تقوا همکاری کنید ...

۳. حج (۲۲) / ۶: این همه بدان سبب است که خدا حق است و اوست که مردگان را زنده خواهد کرد و اوست که بر هر کاری تواناست.

۴. حج (۲۲) / ۷: و [نیز به سبب] آنکه رستاخیز بدون هیچ تردید آمدنی است و خداست که خفتگان در گورها را بر خواهد انگیخت.

۵- هم‌آهنگی با نفوس و وقایع

تحول محتوایی آیات، از یک‌طرف هم‌آهنگی با رشد و نیازهای شخص پیغمبر و مضمولین دعوت داشته است و از طرف دیگر با وقایع و حوادث، محیط دعوت یا جریان‌های زمان و مکان رسالت، پیش می‌رفته است.

به‌طور کلی سعی شده است که تعلیم و تزکیه و تلقین و تشریح‌ها، علاوه بر زمینه‌سازی‌های قبلی به فرمان وحی، حالات ذهنی و انضباط حزبی و مذهبی را نداشته، منطبق با پذیرش نفسانی و شواهد عینی از وقایع و ابتلاها باشد و احیاناً استمداد از پدیده‌های طبیعی مشهود یا تاریخی مسلم نموده، با حداکثر قبول و نفوذ و ضمانت اجرا مواجه شود. غرض هیچ‌گاه اعلام خشک خالی یا اخطار آمرانه و اجبار و الزام شرعی نبوده، مانند یک سیستم آموزش و پرورش آگاه علاقه‌مندی که عاشق اهداف و افراد هر دو باشد، جهت تحول آیات به‌نحوی است که مطالب را هم بفهماند و هم به سمع قبول و شوق پذیراند. اینهمه که به تعبیرهایی از قبیل:

«^۱،

«^۲،

«^۳،

«^۴،

«^۵.

و غیره بر می‌خوریم، تماماً نظر قرآن در اتخاذ تعبیرات و جهت تحول آیات را روشن می‌کند.

۶- تعدد خالی از تفرق و توأم با تجمع و توحید

تعدد آیات راجع به موضوع معین، نه به معنای تفرق و جدایی مضمون و مقصود یک

۱. نساء (۴) / ۶۳: ... از آنها درگذر و اندریشان بده و به گونه‌ای دلنشین با بیانی رسا با آنان سخن بگو.

۲. نساء (۴) / ۵۸: ... خدا اندرز نیکویی به شما می‌دهد ...

۳. بقره (۲) / ۵۳ و ۱۵۰، آل عمران (۳) / ۱۰۳، اعراف (۷) / ۱۵۸، نحل (۱۶) / ۱۵، زخرف (۴۳) / ۱۰: ... بسا که هدایت شوید.

۴. بقره (۲) / ۱۸۶: ... بسا که راه کمال یابند.

۵. بقره (۲) / ۵۲ و ۵۶، آل عمران (۳) / ۱۲۳، مائده (۵) / ۶، انفال (۸) / ۲۶، نحل (۱۶) / ۱۴، ۷۸، حج (۲۲) / ۳۶، مؤمنون (۲۳) / ۷۸، نمل (۲۷) / ۷۳، روم (۳۰) / ۴۶، سجده (۳۲) / ۹، فاطر (۳۵) / ۱۲ و ...: ... بسا که سپاس گزار شوید.

آیه از آیات دیگر است و نه چنان منفصل یا به دنبال هم قرار دارند که هر یک به تنهایی خالی از مفهوم و منظور باشد، بلکه آیات متوالی وابسته به موضوع معین - مانند خود قرآن - در حکم سیستم یا مجموعه‌ای بوده که اجزاء مختلف آن ضمن مستقل بودن، مرتبط با هم و مکمل یا مفسر یکدیگر می‌باشند، به طوری که دریافت صحیح و کامل مطالب و موضوعات با توجه به کل آیات نازل در آن موضوع و ارتباط آنها با هم از یک طرف و با محیط و جریان‌هایی که به خاطر آنها یا در شأن آنها نازل شده است، از طرف دیگر، فراهم می‌گردد.

ضمناً همان‌طور که در چند مورد از جداول اشاره شد، هر آیه نقشی در سوره و گروهی که در آن قرار دارد به لحاظ منظور و محتوای آن گروه ایفا می‌کند و هم مانند حلقه زنجیر، اتصال و تعلق به موضوع مربوط به خود داشته، تحول پیدا می‌کند.

۷- تحول محتوایی آیات فقهی یا تشریحی

تحول محتوایی آیات فقهی یا تشریحی به نحوی است که معمولاً با اشاره و ابهام یا توجه و تذکر شروع می‌شود، به تدریج مضاراً یا فوائد امر، با انطباق به شواهد نفسانی یا واقعی و طبیعی و تاریخی ارائه گردیده، به مصداق:

«^۱»

تفصیل و توضیح لازم داده می‌شود تا بالاخره به آیات قطعی و به تصریح و تشریح می‌رسد و گاهی اوقات تکمیل و تعدیل‌هایی به دنبال می‌آید. علاوه بر اینها، غالباً قبل از برخورد با قضایا و مورد داشتن موضوع، پیش‌آیاتی برای زمینه‌سازی و تدارک، نازل شده است. در جهاد و نفاق، احکام تشریحی بلافاصله بعد از تدارک و پیش‌سازی، برای ورود فوری به مرحله اجرائی صادر شده، و تفصیل و تشریح و تطبیق‌های لازم ضمن عمل آمده است و با تعدیل و تکمیل‌های نهائی، پرونده امر بر طبق آیه «^۲ بسته شده است.

تحول می‌تواند از ملایم و آسان به مشکل و سخت باشد یا بالعکس و برخلاف عادت و انتظار بشر، از خشونت و شدت به گذشت و ملایمت، یعنی به الفت و وحدت بیانجامد.

۱. هود (۱۱) / ۱: ... این کتابی است که آیاتش از جانب فرزانه‌ای آگاه استحکام یافته، آن‌گاه به وضوح بیان شده است.

۲. مائده (۵) / ۳: ... امروز دین شما را به کمال رساندم و نعمت خویش را بر شما تمام کردم...

۸- آیات مربوط به موضوعات عمومی و اصولی

آیات مربوط به موضوعات عمومی و اصولی نیز با اعلام اجمالی کلی آغاز می‌گردد که ممکن است ابهام داشته باشد ولی متدرجاً به طرف تشریح و تفصیل با کمک شاهد مثال‌های عینی یا تاریخی رفته، پایه‌پای رشد رسول و جامعه، هدف از طرح قضیه از لابه‌لای آیات، روشن و فهم موضوع آسان می‌شود.

آیات انسان‌شناسی قرآن نیز که در مجموعه نمونه‌های ذکر شده در این بخش نیاورده‌ایم ولی به لحاظ تعداد، فراوانند و به لحاظ محتوا متنوع بوده و قابل تقسیم به ابعاد مختلف انسان می‌شوند، با اشاره و ابهام شروع گردیده و توضیح و تفصیل و تطبیق پیدا می‌کنند و هدف عمومی آنها تسهیل درک و قبول ایمان و عبادت در طریق توحید و وحی و آخرت و انسانیت می‌باشد^۱.

۹- تأیید و تصحیح

۸ فقره نمونه‌های فوق و جداول و منحنی‌ها، عملاً آزمایشی بود از میزان اعتبار فرضیه اتخاذی و صحت فورمول‌های این کتاب و تأیید کلی از گروه‌بندی و ترتیب نزول آیات قرآن، آن‌طور که در جداول ۱۴ و ۱۵ آمده است. در موارد عدیده‌ای به‌طور آشکار محسوس گشت که اگر سال نزول و ترتیب توالی آیات را غیر از آنچه جداول نشان می‌دهد بگیریم، آیه‌ای که مختصر و مبهم و آغاز کلام است، بعد از تفصیل و توضیح مطلب خواهد آمد و یا قاطعیت تشریح جلوتر از تذکر و توجه ابتدایی به مسئله قرار می‌گیرد و در هر حال تدرّج مطالب، جریان غیرمنطقی و مخالف اصول آموزش و پرورش پیدا می‌کند.

استفاده اصلاحی که از آزمایش فوق به عمل آمد، کشف چند مورد ناجوری و در موضع نامناسب بودن بعضی از آیات متعلق به گروه‌های مختلف بود. از جمله گروه‌های ب و ج سوره توبه (۹) که باید متصل شده و در سال ۶ هجری قرار گیرد، قسمتی از گروه د سوره بقره (۲) و همچنین گروه ب سوره انعام (۶) که به عقب می‌رود.

۱. رجوع شود به «بازگشت به قرآن» جلد چهارم.

این کتاب در تابستان سال ۱۳۶۴ توسط «انتشارات قلم»، با شمارگان ۵۰۰۰ نسخه چاپ و منتشر شده است (ب.ف.ب).

اتفاقاً روال کلی اکتشاف «سیر تحول قرآن» چنین بوده است که با نظر اجمالی و ابتدایی به آیات، وجود یک نظام، جلوه‌گری کرده است و پس از آنکه برمبنای آن نظم و فرض، دسته‌بندی و تقسیماتی به عمل آمده است، ضمن تأیید نظام مفروض، ناهماهنگی‌هایی ظاهر گردیده که سبب شده است تعمق بیشتر در مسئله به عمل آید و فرمول و رویه تکمیل گردیده به مرحله نهائی نزدیک شود.

اذعان می‌کنیم که «سیر تحول قرآن»، نوزادی است نرسیده به سن بلوغ و نیازمند به تغذیه و توجه، به فضل صاحب قرآن و کار محققین در قرآن.

* * *

در اینجا بخش سوم «سیر تحول قرآن» با حمد و سپاس فرستنده آن، خاتمه می‌یابد. تنها او می‌داند که چه مقدار از این گفته‌ها تا چه حد صحیح و حق بوده و چه مقدار خطا و ریا. امید است به کرامت و هدایتش و به همراهی و همکاری خوانندگان صاحب‌دل صاحب معرفت، غلط‌ها درست و درست‌ها تأیید و تکمیل و مفید فائده برای خلق خدا گردد. «والله هو العليم و هو المستعان»^۱.

تهران آبان‌ماه ۱۳۶۱

غرض نقشی است کز ما باز ماند	که هستی را نمی‌بینم بقایی
مگر صاحب‌دلی روزی به رحمت	کند در حق درویشان دعایی

فهرست الفبایی سوره‌های قرآن کریم

شماره سوره	نام سوره	شماره سوره	نام سوره	شماره سوره	نام سوره
	ز	۹	التوبه		أ
۴۳	الزخرف	۹۵	التین	۳	آل عمران
۹۹	الزلزله (الزلزال)		ج	۱۴	ابراهیم
۳۹	الزمر	۴۵	الجاثیه	۳۳	الأحزاب
	س	۶۲	الجمعه	۴۶	الأحقاف
۳۴	سبأ	۷۲	الجن	۱۱۲	الإخلاص
۳۲	السجده		ح	۱۷	الإسراء
	ش	۶۹	الحاقه	۷	الأعراف
۹۴	الشرح	۲۲	الحج	۸۷	الأعلى
۲۶	الشعراء	۱۵	الحجر	۲۱	الأنبياء
۹۱	الشمس	۴۹	الحجرات	۷۶	الأنسان (الدهر)
۴۲	الشورى	۵۹	الحشر	۸۴	الأنشقاق
	ص	۵۷	الحديد	۶	الأنعام
۳۸	ص		د	۸	الأنفال
۳۷	الصفات	۴۴	الدخان	۸۲	الانفطار
۶۱	الصف		ذ		ب
	ض	۵۱	الذاريات	۸۵	البروج
۹۳	الضحى		ر	۲	البقره
	ط	۵۵	الرحمن	۹۰	البلد
۸۶	الطارق	۱۳	الرعد	۹۸	البينه
۶۵	الطلاق	۳۰	الروم		ت
۵۲	الطور			۶۶	التحریم
				۶۴	التغابن
				۱۰۲	التكاثر
				۸۱	التكوير (الكورت)

ادامه فهرست الفبایی سوره‌های قرآن کریم

شماره سوره	نام سوره	شماره سوره	نام سوره	شماره سوره	نام سوره
۶۰	المتحنه	۲۸	القصص	۲۰	طه
۶۳	المنافقون	۶۸	القلم		
	ن	۵۴	القمر		ع
	النازعات	۷۵	القيامة	۱۰۰	العاديات
۷۹	الناس		ك	۸۰	عبس
۱۱۴	النبأ	۱۰۹	الكاغرون	۱۰	العصر
۷۸	النجم	۱۸	الكهف	۲۹	العنكبوت
۵۳	النحل	۱۰۸	الكوثر	۹۶	العلق
۱۶	النساء		ل		غ
۴	النصر		لقمان	۸۸	الغاشيه
۱۱۰	النمل	۳۱	الليل	۴۰	غافر(المؤمن)
۲۷	النور	۹۲	م		ف
۲۴	نوح		المائدة	۱	الفاتحه
۷۱	هـ	۵	الماعون	۳۵	فاطر
	الهمزة	۱۰۷	المؤمنون	۴۸	الفتح
۱۰۴	هود	۲۳	المجادله	۸۹	الفجر
۱۱	و	۵۸	محمد	۲۵	الفرقان
	الواقعه	۴۷	المدثر	۴۱	فصلت
۵۶	ى	۷۴	المرسلات	۱۱۳	الفلق
	يس	۱۹	مريم	۱۰۵	الفيل
۳۶	يوسف	۷۳	المزمل		ق
۱۲	يونس	۱۱۱	المسد (لهب)	۵۰	ق
۱۰		۸۳	المطففين	۱۰۱	القارعه
		۷۰	المعارج	۹۷	القدر
		۶۷	الملك	۱۰۶	قريش

فهرست ترتیبی سوره‌های قرآن کریم

شماره سوره	نام سوره	شماره سوره	نام سوره
۳۰	الروم	۱	الفاتحه
۳۱	لقمان	۲	البقره
۳۲	السجده	۳	آل عمران
۳۳	الأحزاب	۴	النساء
۳۴	سبأ	۵	المائده
۳۵	فاطر	۶	الأنعام
۳۶	یس	۷	الأعراف
۳۷	الصفات	۸	الأنفال
۳۸	ص	۹	التوبه
۳۹	الزمر	۱۰	یونس
۴۰	غافر	۱۱	هود
۴۱	فصلت	۱۲	یوسف
۴۲	الشوری	۱۳	الرعد
۴۳	الزخرف	۱۴	ابراهیم
۴۴	الدخان	۱۵	الحجر
۴۵	الجاثیه	۱۶	النحل
۴۶	الأحقاف	۱۷	الأسراء
۴۷	محمد	۱۸	الکھف
۴۸	الفتح	۱۹	مریم
۴۹	الحجرات	۲۰	طه
۵۰	ق	۲۱	الأنبياء
۵۱	الداریات	۲۲	الحج
۵۲	الطور	۲۳	المؤمنون
۵۳	النجم	۲۴	النور
۵۴	القمر	۲۵	الفرقان
۵۵	الرحمن	۲۶	الشعراء
۵۶	الواقعه	۲۷	النمل
۵۷	الحديد	۲۸	القصص
۵۸	المجادله	۲۹	العنكبوت

شماره سوره	نام سوره	شماره سوره	نام سوره
٨٧	الأعلى	٥٩	الحشر
٨٨	الغاشيه	٦٠	المتحنه
٨٩	الفجر	٦١	الصف
٩٠	البلد	٦٢	الجمعه
٩١	الشمس	٦٣	المنافقون
٩٢	الليل	٦٤	التغابن
٩٣	الضحى	٦٥	الطلاق
٩٤	الشرح (الانشراح)	٦٦	التحریم
٩٥	التين	٦٧	الملك
٩٦	العلق	٦٨	القلم
٩٧	القدر	٦٩	الحاقه
٩٨	البينه	٧٠	المعارج
٩٩	الزلزله	٧١	نوح
١٠٠	العاديات	٧٢	الجن
١٠١	القارعه	٧٣	المزمل
١٠٢	التكاثر	٧٤	المدثر
١٠٣	العصر	٧٥	القيامه
١٠٤	الهمزه	٧٦	الإنسان
١٠٥	الفيل	٧٧	المرسلات
١٠٦	قريش	٧٨	النبأ
١٠٧	الماعون	٧٩	النازعات
١٠٨	الكوثر	٨٠	عبس
١٠٩	الكافرون	٨١	التكوير
١١٠	النصر	٨٢	الانفطار
١١١	المسد	٨٣	المطفقين
١١٢	الإخلاص	٨٤	الانشقاق
١١٣	الفلق	٨٥	البروج
١١٤	الناس	٨٦	الطارق